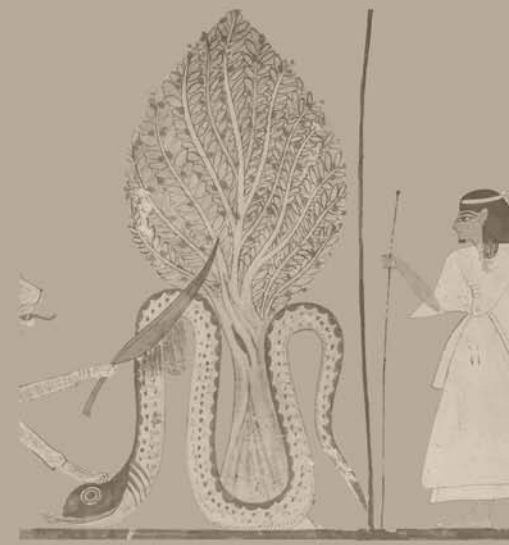

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα
«Ο Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος:
Ιστορία και Αρχαιολογία»

Κατεύθυνση Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Το φίδι στην τέχνη
της Ανατολικής
Μεσογείου την
Εποχή του
Χαλκού.
Η περίπτωση
της Κρήτης

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΤΖΙΡΑΚΗΣ

Ρέθυμνο 2018

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα
«Ο Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία»
Κατεύθυνση Προϊστορικής Αρχαιολογίας**

Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης

**Το φίδι στην τέχνη της Ανατολικής Μεσογείου την
Εποχή του Χαλκού. Η περίπτωση της Κρήτης**

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΤΖΙΡΑΚΗΣ

Επιτροπή παρακολούθησης

Κατερίνα Κόπακα (Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας)
Νένα Γαλανίδου (Αναπληρ. Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας)
Έρις Τζαχίλη (Ομότιμη Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας)

ΡΕΘΥΜΝΟ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	7
<i>Στόχοι της εργασίας</i>	8
<i>Γεωγραφική οργάνωση του κρητικού και αιγαίου υλικού</i>	9
<i>Τα δεδομένα από την Κρήτη και το Αιγαίο</i>	10
<i>Χρονολόγηση</i>	10
<i>Δομή της εργασίας</i>	11
Συντομογραφίες	13
Ευχαριστίες	14
Βιολογικά χαρακτηριστικά του φιδιού	15
I. Το φίδι στην τέχνη της Ανατολικής Μεσογείου	20
<i>Μεσοποταμία και Εγγύς Ανατολή</i>	20
Μύθοι και εικονογραφικές απεικονίσεις	21
Το φίδι και το δέντρο της ζωής.....	22
Γυναικείες θεότητες και φίδια	23
<i>Αίγυπτος και Κύπρος</i>	25
<i>Αίγυπτος</i>	25
<i>Κύπρος</i>	28
Πρωτοκυπριακή περίοδος.....	28
Μεσοκυπριακή και Υστεροκυπριακή περίοδος.....	29
II. Το φίδι στην τέχνη των Βαλκανίων και του Αιγαίου	32
<i>Νεολιθική περίοδος στα Βαλκάνια</i>	32
<i>Ηπειρωτικός και νησιωτικός ελλαδικός χώρος την Εποχή του Χαλκού</i>	33
<u><i>Δεδομένα από την ηπειρωτική Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού</i></u>	34
Μυκήνες, Αργολίδα	34
Μιδέα, Αργολίδα.....	35
Κυνόρτιο, Αργολίδα.....	35
Αμύκλειο, Λακωνία.....	36
Πύλος, Μεσσηνία.....	36
Χαλκιάς, Μεσσηνία	36

Θήβα, Βοιωτία	36
Μενίδι, Αττική	37
Περατή, Αττική.....	37
<u>Δεδομένα από τη νησιωτική Ελλάδα</u>	34
Κολώνα Αίγινας, Αργοσαρωνικός.....	37
Απλώματα Νάξου, Κυκλάδες	38
Καμίνι Νάξου, Κυκλάδες.....	38
Γρόττα Νάξου, Κυκλάδες.....	38
Λυαρίδια Νάξου, Κυκλάδες.....	38
Ακρωτήρι Θήρας, Κυκλάδες	39
Ιαλυσός Ρόδου, Δωδεκάνησα	39
Λαγκάδα Κω, Δωδεκάνησα	39
Σύνθεση δεδομένων από τον ηπειρωτικό και το νησιωτικό ελλαδικό χώρο	40
III. Το φίδι στην τέχνη της Κρήτης	43
<i>Προανακτορική Περίοδος</i>	43
Μόχλος, Σητεία, Λασιθί.....	43
Σφουγγαράς, Ιεράπετρα, Λασιθί.....	44
Κουμάσα, Μεσαρά, Ηράκλειο	44
Πλάτανος, Μεσαρά, Ηράκλειο	44
Καλαθιανά, Μεσαρά, Ηράκλειο	45
Άγιος Ονούφριος, Μεσαρά, Ηράκλειο	45
Μονή Οδηγήτριας, Μεσαρά, Ηράκλειο.....	45
Δρακόνες, Μεσαρά, Ηράκλειο	46
Φουρνί, Αρχάνες, Ηράκλειο	46
Σύνθεση των δεδομένων για την Προανακτορική Κρήτη	46
<i>Παλαιοανακτορική περίοδος</i>	48
Πλαγιά Ζήρου, Σητεία, Λασιθί.....	48
Πετσοφάς Παλαικάστρου, Σητεία, Λασιθί	48
Μόχλος, Σητεία, Λασιθί.....	48
Μάλια, Ηράκλειο	49
Γιούχτας, Αρχάνες, Ηράκλειο.....	49

Φαιστός, Μεσαρά, Ηράκλειο.....	50
Αγία Τριάδα, Μεσαρά, Ηράκλειο.....	50
Κνωσός, Μάλια, Φαιστός.....	51
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.....	51
Σύνθεση των δεδομένων για την Παλαιοανακτορική Κρήτη.....	52
<i>Νεοανακτορική Περίοδος</i>	53
Ζάκρος, Σητεία, Λασιθί.....	53
Δικταίο Άντρο, Οροπέδιο Λασιθίου.....	54
Φαιστός, Μεσαρά, Ηράκλειο.....	54
Αγία Τριάδα, Μεσαρά, Ηράκλειο.....	55
Γόρτυνα, Μεσαρά, Ηράκλειο.....	55
Κόφινας, Μεσαρά, Ηράκλειο.....	55
Πόρος, Ηράκλειο.....	56
Κνωσός, Ηράκλειο.....	56
Θησαυροφυλάκια του Ιερού.....	56
Δωμάτιο των όφεων (<i>Snake Room</i>).....	57
Λοιποί χώροι εντός του Ανακτόρου.....	58
Μικρό Ανάκτορο, Κνωσός.....	59
Ευρύτερη περιοχή Κνωσού.....	59
Βρύσινας, Ρεθύμνο.....	60
Συλλογές στην Ελβετία.....	60
Σύνθεση των δεδομένων για τη Νεοανακτορική Κρήτη.....	61
Το οφιοειδές έμβλημα (<i>Snake Frame</i>).....	63
<i>Μετανακτορική περίοδος</i>	64
Παλαίικαστρο, Σητεία, Λασιθί.....	64
Κατελιώνας Ξυκέφαλο, Σητεία, Λασιθί.....	65
Σφάκα, Σητεία, Λασιθί.....	65
Καβούσι Βροντά, Σητεία, Λασιθί.....	65
Γουρνιά, Ιεράπετρα, Λασιθί.....	66
Κεφάλια Βασιλικής, Ιεράπετρα, Λασιθί.....	67
Κεφάλια Χόνδρου, Ιεράπετρα, Λασιθί.....	67
Χαλασμένος, Ιεράπετρα, Λασιθί.....	67

Καρφί, Οροπέδιο Λασιθίου	68
Αμνισός, Ηράκλειο	68
Κατσαμπάς, Ηράκλειο	69
Κνωσός, Ηράκλειο	69
Μικρό Ανάκτορο, Κνωσός	69
Γάζι, Μαλεβίζι, Ηράκλειο.....	70
Καβροχώρι, Μαλεβίζι, Ηράκλειο	70
Κουμάσα, Μεσαρά, Ηράκλειο	70
Αγία Τριάδα, Μεσαρά, Ηράκλειο	70
Πρινιάς Πατέλλα, Μεσαρά, Ηράκλειο	71
Κανιά, Μεσαρά, Ηράκλειο	71
Κομμός, Μεσαρά, Ηράκλειο	72
Σπήλαιο Ειλειθυίας, Βιάννος, Ηράκλειο	73
Αξός, Μυλοπόταμος, Ρέθυμνο.....	73
Πατσός, Αμάρι, Ρέθυμνο	73
Χαμαλεύρι Μανούσες, Ρέθυμνο	73
Καστέλι, Κίσαμος, Χανιά.....	73
Δυτική Κρήτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου.....	74
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.....	74
Μουσείο Τέχνης του Harvard.....	74
Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης	74
Σύνθεση των δεδομένων για τη Μετανακτορική Κρήτη	75
Κυλινδρικά αγγεία με κάθετες οφιοειδείς λαβές (<i>Snake tubes</i>).....	77
IV. Συζήτηση	79
<i>Το φίδι στην κρητική τέχνη την Εποχή του Χαλκού: Μια συνθετική εξέταση των δεδομένων .....</i>	<i>79</i>
Χρονολογικό πλαίσιο.....	79
Γεωπολιτισμικό πλαίσιο	79
Προέλευση των τεχνέργων με απεικονίσεις φιδιών	80
Τυπολογία των σχετικών τεχνέργων.....	80
Υλικό κατασκευής	82
Τρόποι απόδοσης του φιδιού	82

Μια ερμηνευτική προσέγγιση των δεδομένων	83
Επίλογος	90
Βιβλιογραφία	91
A. Ξενόγλωσση.....	91
B. Ελληνόγλωσση.....	115
Κατάλογος Γραφημάτων	119
Κατάλογος Εικόνων	120
Γραφήματα	126
Εικόνες	134

There is in man a universal, perhaps inborn dread of snakes; if this fear is overcome and the uncanny force is appeased and consciously drawn into life, then life receives a more profound dimension... (Burkert 1985: 30)

Εισαγωγή

Η απεικόνιση του φυσικού περιβάλλοντος και πιο συγκεκριμένα του ζωικού βασιλείου στην τέχνη του προϊστορικού Αιγαίου έχει απασχολήσει την έρευνα εκτενώς. Η εικονογραφία των ζώων και των πτηνών είναι αντικείμενο μελετών που εξετάζουν τη μορφολογία, την τεχνοτροπία, συχνά και την ερμηνεία των παραστάσεων και τον ενδεχόμενο συσχετισμό τους με τη θρησκεία και την εν γένει διαμόρφωση ιδεολογίας. Σπανιότερες είναι, ωστόσο, οι αναφορές στην απόδοση ερπετών όπως οι χελώνες, οι σαύρες, οι κροκόδειλοι κ.ά.

Το φίδι αποτελεί ένα ερπετό που γοήτευσε διαχρονικά την ανθρώπινη φαντασία. Η ιδιαίτερη μορφή και οι ξεχωριστές βιολογικές του ιδιότητες το περιέβαλαν με ποικίλες μυθοπλασίες και δοξασίες, και αποτέλεσαν πρόκληση και για την εγγραφή του στην τέχνη πολλών πολιτισμών, οι οποίοι αναζητώντας λύση σε υπαρξιακούς προβληματισμούς τους στράφηκαν κατά κανόνα σε υπερφυσικούς συμβολισμούς. Έτσι, οι Ινδιάνοι Pueblo στην κεντρική Αμερική χρησιμοποίησαν το φίδι σε τελετουργίες για τη βροχή, καθώς λόγω της οφιοειδούς κίνησής του το συνέδεσαν με τον κεραυνό - ενώ, ο εν γένει φόβος για τη φύση τους οδήγησε στην άσκηση της οφιολατρίας (Warburg and Mainland 1939: 282, 292).

Οι λαοί που υιοθέτησαν την εικονογραφία και τους συμβολισμούς του φιδιού δεν επηρεάστηκαν απαραίτητα από άλλους: η εκάστοτε «τοπική» χρήση του ερπετού αυτού μπορεί ίσως να αποδοθεί στην έντονη συγκίνηση –έως και τον φόβο- που προκαλεί στους ανθρώπους (Burkert 1985: 30/βλ. και παραπάνω στην προμετωπίδα, Marinatos 1993: 158, Stanley 2008: 42-45). Σύμφωνα δε με τον S. Freud (1900: 370), στην τέχνη το φίδι λειτουργεί ως φαλλικό σύμβολο.

Η παρουσία του φιδιού στην τέχνη πιστοποιείται πιθανόν ήδη την Κατώτερη Παλαιολιθική Εποχή: σε σπήλαιο στη Μποτσουάνα της νότιας Αφρικής, βράχος λαξευμένος στο σχήμα κεφαλιού πύθωνα θεωρείται ότι συνδέεται με τελετουργίες που χρονολογούνται, σύμφωνα με τα λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν στον χώρο, 70.000 χρόνια πριν. Το ερπετό απεικονίζουν, εξάλλου, πολλοί νεολιθικοί πολιτισμοί (π.χ. στα Βαλκάνια), ενώ η καλλιτεχνική του παρουσία μοιάζει να κορυφώνεται την Εποχή του Χαλκού (π.χ. στο Αιγαίο, σε παραστάσεις σε αγγεία, σε ειδώλια, σφραγίδες κ.λπ.). Τότε ανιχνεύονται και οι πρώτες γραπτές αναφορές στο φίδι (π.χ. στη σφηνοειδή, τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά, ίσως στα ιερογλυφικά και στη Γραμμική Α, και αργότερα, τη 2^η χιλιετία π.Χ., σε αιγαιακά γραπτά τεκμήρια).

Σε πρώιμες ήδη μορφές τέχνης, το φίδι συνδέθηκε με τη λατρεία της αρχέγονης γυναικείας θεότητας - ως δημιουργημά της, που προέρχεται από αυτήν και θα καταλήξει πάλι σε αυτήν, ή ως ακόλουθός της και, κάποτε, ως απόγονός της. Δεν απουσιάζουν και παραστάσεις της θεάς με οφιοειδή μορφή, να μετουσιώνει ίσως έτσι την κυριαρχία της πάνω σε όλα τα υπόλοιπα πλάσματα του κόσμου, ακόμη και τα πιο ισχυρά (Trčková-Flamee 2003: 137-141).

Το ερπετό αποτέλεσε μέρος της κοσμοθεωρίας σημαντικών πολιτισμών, οι οποίοι του απέδωσαν θετικές όσο και αρνητικές ιδιότητες – υπήρξε μια ξεχωριστή περίπτωση ζώου, όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο W. Burkert (1985: 64). Έτσι, όταν το σώμα του σχηματίζει κύκλο και η ουρά του καταλήγει στο στόμα του (*ουροβόρος όφις*) θεωρείται ότι ενσαρκώνει τα ζωογόνα ύδατα που περικλείουν τη Γη, ενώ το κάθετο ελικοειδές του σχήμα συγκρίνεται με το Δέντρο της Ζωής και τον Ήλιο, και παραπέμπει στη ζωοποιό δύναμη (Κουσουλής 2017: 106). Αντίθετα, αρνητική χροιά έχει ως δράκοντας τον οποίο σκοτώνει ο εκάστοτε ήρωας ή με τη χθονιά του ιδιότητα.

Στην τέχνη της μινωικής Κρήτης, το φίδι δεν απεικονίζεται με την ίδια συχνότητα και ποικιλομορφία που παρατηρείται σε άλλα ζώα (κυρίως τους ταύρους και τα άλλα βοοειδή). Ούτε η μορφολογία και οι λειτουργίες του έχουν αποσαφηνιστεί πλήρως από τη σύγχρονη έρευνα, αφήνοντας ανοικτά αρκετά ερωτήματα, όπως: πόσο συχνά και πώς εικονίζεται στην τέχνη, σε τι καλλιτεχνικές μορφές και, ενδεχομένως, γιατί; Ποιά εικονογραφικά του θέματα εμφανίζονται σπανιότερα και ποιά επαναλαμβάνονται - και τι μπορεί να σημαίνει αυτό? Ποιά υπήρξε η χωροχρονική διάχυση του συμβόλου και ποιοί τύποι του προτιμήθηκαν εκάστοτε; Έπαιξε κάποιο/έναν ιδιαίτερο ρόλο στις μυθοπλασίες της εποχής, και, εάν ναι, ποιόν και γιατί;

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια συνθετική παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων που σχετίζονται με το φίδι στην τέχνη της Κρήτης και, σε συγκριτική βάση, του Αιγαίου και της υπόλοιπης Ανατολικής Μεσογείου την Εποχή του Χαλκού (στους πολιτισμούς της Μεσοποταμίας, της Αιγύπτου και της Κύπρου).

Στόχοι της εργασίας

Οι έρευνες για το φίδι στο προϊστορικό Αιγαίο αντλούν μέχρι τώρα σχεδόν αποκλειστικά από τη μελέτη των πιο δημοφιλών σχετικών ευρημάτων που είναι, κυρίως, τα ειδώλια από φαγεντιανή των «θεαίνων των όφεων» από την Κνωσό, και, λιγότερο, τα πήλινα κυλινδρικά αγγεία με οφιοειδείς λαβές (*snake tubes*), περιορίζοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό τις

αντίστοιχες αναλυτικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Η εργασία αυτή έγκειται στο ότι επιχειρεί μια πρώτη συνολική και συνθετική μελέτη όσο το δυνατόν περισσότερων δεδομένων που είναι διαθέσιμα στη βιβλιογραφία για την αρχαιολογική ορατότητα του φιδιού στην τέχνη της Εποχής του Χαλκού - στο ευρύ γεωπολιτισμικό πλαίσιο που προαναφέρθηκε αλλά με έμφαση στη μινωική Κρήτη. Ανιχνεύονται πιθανές αναλογίες και διαφοροποιήσεις μεταξύ πολιτισμικών ενοτήτων και χρονολογικών περιόδων. Παράλληλα, διερευνώνται κάποιοι εν δυνάμει συμβολισμοί της τότε εικονογραφίας των φιδιών, συνεκτιμώντας συστηματικά τα εκάστοτε αρχαιολογικά συμφραζόμενα, για παράδειγμα την προέλευση, τους τύπους, τα υλικά κατασκευής των αντικειμένων στα οποία απεικονίζεται το φίδι και τους αντίστοιχους τρόπους απόδοσής του.

Δεδομένου ότι η τέχνη αποτελεί ένα από τους βασικότερους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι προσδιορίζονται και εκφράζονται κοινωνικά και πολιτισμικά, μια αναζήτηση όπως αυτή μπορεί ίσως να ανιχνεύσει ποικίλες ιδεολογικές εκφάνσεις και διαπολιτισμικές σχέσεις των υπό μελέτη κοινωνικών ομάδων και να οδηγήσει σε μια καλύτερη κατανόηση του ψυχισμού τους. Αφού, επιπλέον, είναι τεκμηριωμένες οι πνευματικές και καλλιτεχνικές αλληλεπιδράσεις τους, στο πλαίσιο της Εποχής του Χαλκού.

Γεωγραφική οργάνωση του κρητικού και αιγαιακού υλικού

Για τη καλύτερη αναζήτηση, οργάνωση και παρουσίαση των δεδομένων, εξετάστηκε το σχετικό υλικό από τέσσερις επιμέρους γεωγραφικές ενότητες της Κρήτης, την ανατολική, τη δυτική, τη βόρεια κεντρική και τη νότια κεντρική. Στην ανατολική Κρήτη περιλαμβάνεται η σημερινή περιφερειακή ενότητα Λασιθίου, ενώ στη δυτική περιλαμβάνονται, λόγω του μικρού αριθμού ευρημάτων, οι ενότητες Χανίων και Ρεθύμνου. Αντίθετα, λόγω του μεγάλου όγκου των δεδομένων από την κεντρική Κρήτη και της εκεί παρουσίας των ανακτορικών κέντρων της Κνωσού και της Φαιστού διακρίνουμε σε αυτήν δύο υποενότητες: τη βόρεια κεντρική, με τα δεδομένα από εγκαταστάσεις βόρεια του σημερινού χωριού της Αγίας Βαρβάρας (που αποτελεί το γεωγραφικό κέντρο της Κρήτης), και τη νότια κεντρική με τα δεδομένα από εγκαταστάσεις νότια του ίδιου χωριού.

Αντίστοιχα, ο αιγαιακός χώρος χωρίστηκε στον ηπειρωτικό ελλαδικό, κυρίως τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο, και στον νησιωτικό, ιδίως τον κεντρικό και νότιο, δηλαδή τις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα.

Τα δεδομένα από την Κρήτη και το Αιγαίο

Τα δεδομένα που καταγράφονται και αναλύονται από τις θέσεις της Κρήτης και του υπόλοιπου αιγαιακού χώρου περιλαμβάνουν τέχνηρα στα οποία απεικονίζονται φίδια, οφιοειδείς μορφές ή εν γένει συναφείς συμβολισμοί, όπου δηλαδή η παρουσία του φιδιού είναι εμφανής και επαρκώς τεκμηριωμένη βιβλιογραφικά. Η καταγραφή στηρίζεται στις απόψεις των ανασκαφέων-μελετητών όπως αυτές καταγράφονται στις δημοσιεύσεις των ανασκαφών. Κατά την παρουσίαση του κάθε αντικειμένου παρατίθεται και η εκάστοτε βιβλιογραφική αναφορά. Όσες απεικονίσεις αποτελούν προσωπικές απόψεις, αυτό σημειώνεται ομοίως στην περιγραφή. Για τις ανάγκες της έρευνας δημιουργήθηκε βάση δεδομένων στην οποία καταχωρίζονται τα δεδομένα από τις σχετικές αποδελτιώσεις. Στη βάση έχουν συμπεριληφθεί για κάθε τέχνηρα οι πληροφορίες που αφορούν στον τύπο, τη χρονολόγηση, το υλικό κατασκευής, τον χώρο προέλευσης, τον τρόπο απεικόνισης και τη βιβλιογραφική παραπομπή.

Τα υπό μελέτη ευρήματα εκπροσωπούνται από ομοιώματα φιδιών, και από αποδόσεις τους σε αγγεία, σε ειδώλια, σε σφραγίδες και σε σφραγίσματα, σε κοσμήματα, σε τοιχογραφίες και σε σαρκοφάγους.¹ Στην παρουσίαση των δεδομένων παρέχονται οι απαραίτητες πληροφορίες και, αναλυτικότερα: στοιχεία για την προέλευση και τη χρονολόγηση του τεχνέργου, τις ανασκαφικές του συνάφειες (context), και τις σχετικές βιβλιογραφικές του παραπομπές· ακολουθεί η περιγραφή του τεχνέργου, με έμφαση στον τύπο και στην απεικόνιση του φιδιού και τα ενδεχόμενα άλλα εικονογραφικά και λοιπά χαρακτηριστικά του.

Χρονολόγηση

Στη μελέτη ακολουθείται η ταξινόμηση των δεδομένων βάσει της σχετικής και απόλυτης χρονολόγησης, όπως παρατίθεται από τους Warren and Hankey (1989: Table 3.1).

Περίοδος	Χρονολογικό εύρος
Πρωτομινωική Ι	3650/3500 έως 3000/2900

¹ Στα τέχνηρα με οφιοειδή θέματα έχουν περιληφθεί και δύο τύποι μάλλον υπαινικτικής αναπαράστασης του φιδιού, το *snake tube* και το *snake frame*. Το πρώτο είναι κυλινδρικό αγγείο με οφιοειδείς λαβές - «σωληνοειδές λατρευτικό σκεύος» ή «μέγα κυλινδρικό σκεύος» κατά τον Σ. Μαρινάτο (1937: 279) και «πήλινο σωληνοειδές σκεύος» ή «σωλήνας» κατά τον Σ. Αλεξίου (1958: 185-187). Στην εργασία υιοθετούνται ο επικρατέστερος βιβλιογραφικός αγγλικός όρος *snake tube* αφενός, και «οφιοειδές έμβλημα» (Μπουλώτης 2005: 30) για το *snake frame* αφετέρου (βλ. και παρακάτω σελ. 63 και 77 αντίστοιχα).

<i>Πρωτομινωική II</i>	2900 έως 2300/2150
<i>Πρωτομινωική III</i>	2300-2150 έως 2160/2025
<i>Μεσομινωική I A</i>	2160/1979 έως 20 ^{ος} αι.
<i>Μεσομινωική I B</i>	19 ^{ος} αι.
<i>Μεσομινωική II</i>	19 ^{ος} αι. έως 1700-1650
<i>Μεσομινωική III A</i>	1700-1650 έως 1640/1630
<i>Μεσομινωική III B</i>	1640/1630 έως 1600
<i>Μεσομινωική III B/ Μετάβαση Υστερομινωική IA</i>	1600
<i>Υστερομινωική I A</i>	1600/1580 έως 1480 ±
<i>Υστερομινωική I B</i>	1480 ± έως 1425
<i>Υστερομινωική II</i>	1425 έως 1390
<i>Υστερομινωική III A 1</i>	1390 έως 1370/1360
<i>Υστερομινωική III A 2</i>	1370/1360 έως 1340/1330
<i>Υστερομινωική III B</i>	1340/1330 έως 1190 ±
<i>Υστερομινωική III Γ</i>	1190 ± έως 1070 ±

Τα δεδομένα παρουσιάζονται με εσωτερική χρονολογική ακολουθία, που επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ανά περίοδο. Στον ελλαδικό χώρο περιορίζονται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Οι χρονολογήσεις των αντικειμένων βασίζονται στις δημοσιεύσεις των ανασκαφών.

Δημιουργήθηκαν επίσης, γραφήματα για την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων βάσει της χρονολόγησης, της προέλευσης, του τύπου και του υλικού των τεχνέργων και των χωρικών συναφειών. Επιχειρείται κατόπιν, στη συζήτηση, μια κατά το δυνατόν ερμηνευτική προσέγγιση των στοιχείων που παρουσιάστηκαν.

Δομή της εργασίας

Η εργασία αναπτύσσεται σταδιακά μέσα από κεφάλαια που καταγράφουν και αναλύουν την παρουσία του φιδιού στην τέχνη της Κρήτης και των υπόλοιπων περιοχών.

Ακολουθούν, στην εισαγωγή αυτή, τα βιολογικά χαρακτηριστικά του φιδιού, προκειμένου να κατανοήσουμε τα υλικά (μορφολογικά και άλλα) και τα συμβολικότερα εκείνα στοιχεία που, ενδεχομένως, αποτέλεσαν κίνητρο για την προϊστορική υιοθέτησή του στη ζωή και στην τέχνη.

Παρουσιάζονται, κατόπιν, σε μια πρώτη ενότητα: ένα κεφάλαιο με δεδομένα για το φίδι στην Ανατολική Μεσόγειο, συγκεκριμένα στη Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο και στην

Κύπρο, μέσα κυρίως από αρχαιολογικά αλλά και γραπτά τεκμήρια (ύμνους, μύθους κ.ά.). Ακολουθεί μια δεύτερη ενότητα με αρχαιολογικές μαρτυρίες από τον ηπειρωτικό και τον νησιωτικό αιγαιακό χώρο, και ακολουθεί η σύνθεση αυτού του μέρους.

Μια τρίτη ενότητα εξετάζει ευρήματα από την Κρήτη, σε χρονολογική σειρά -στην Προανακτορική, την Παλαιοανακτορική, τη Νεοανακτορική και τη Μετανακτορική- και με μια σύνοψη στο τέλος κάθε περιόδου.

Την εργασία κλείνει, ως τέταρτη ενότητα, μια συζήτηση που επιχειρεί μια ερμηνευτική προσέγγιση των δεδομένων κυρίως από την Κρήτη όσο και, συγκριτικά, με τον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο. Η τελική σύνθεση βασίζεται, όπως προαναφέρθηκε, σε ποσοτικά γραφήματα που αποδίδουν σε υποενότητες τα αναλυτικά στοιχεία ανά χρονολογική περίοδο, γεωγραφική περιοχή, τύπο και υλικό των τεχνέργων, τις χωρικές τους συνάφειες και τον τρόπο απόδοσης της μορφής του φιδιού, τέλος, σε σχέση με τις σχετικές πληροφορίες από τους άλλους σύγχρονους πολιτισμούς που μελετήθηκαν.

Συντομογραφίες

EAM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
AMH	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
CMS	F. Matz and I. Pini (eds) (1964-), Corpus der minoischen und mykenischen Siegel
ΠΜ	Πρωτομινωική
ΜΜ	Μεσομινωική
ΥΜ	Υστερομινωική
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή Χαλκού
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή Χαλκού
Α	Ανατολικά
ΝΑ	Νοτιοανατολικά
ΝΔ	Νοτιοδυτικά

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ ειλικρινά την υπεύθυνη καθηγήτριά μου, Κατερίνα Κόπακα, για την υπομονή και για τις πολύτιμες συμβουλές της σε θεωρητικά ζητήματα, αλλά και σε πρακτικά θέματα δομής και ελληνικών. Ευχαριστώ, επίσης, τα μέλη της Επιτροπής Παρακολούθησης, καθηγήτριες Ίριδα Τζαχίλη και Νένα Γαλανίδου, για τη συμβολή τους στην αξιολόγηση της έρευνας.

Χωρίς τη σταθερή στήριξη και αρωγή της Νίκης Παπακωνσταντίνου, η μελέτη αυτή απλώς δεν θα είχε αποπερατωθεί. Της οφείλω μεγάλη ευγνωμοσύνη ιδίως για την αποτελεσματική βοήθεια στην επιμέλεια και την οργάνωσή της. Ευχαριστώ θερμά, επίσης, τη διευθύντρια του Εργαστηρίου Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών δρ. Ευαγγελία Κυριατζή, τον επιμελητή της Βρετανικής Σχολής στη Κνωσό δρ. Κωστή Χρηστάκη, την επιμελήτρια της Συλλογής CMS στη Χαιδελβέργη δρ. Μαρία Αναστασιάδου, και την ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Tennessee δρ. G. Gesell για τις ιδέες που μοιράστηκαν μαζί μου ως προς τη δομή και το περιεχόμενο της εργασίας. Το ίδιο και τη αρχιτέκτονα-μουσειολόγο Αθηνά-Αντωνία Μπουζάκη, για τις φωτογραφίες των ευρημάτων από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Ομάν και την εν γένει συμβολή της.

Είμαι ευγνώμων, τέλος, στην οικογένειά μου, στη μητέρα μου Γεωργία, τον πατέρα μου Χαρίλαο και τον αδελφό μου Μανώλη, για την αμέριστη ηθική και υλική τους στήριξη, και για το κουράγιο να συνεχίσω. Ανεκτίμητη υπήρξε εξάλλου η συμπαράσταση και η κατανόηση όλων των φίλων μου, που με ανέχτηκαν και με στήριξαν όλο αυτό το διάστημα - συχνά, σε συνθήκες κρίσης.

Βιολογικά χαρακτηριστικά του φιδιού

Τα ερπετά είναι οικεία στο ζωικό βασίλειο της Ελλάδας, όπου το κλίμα ευνοεί την παρουσία και την ανάπτυξή τους στην ύπαιθρο αλλά και σε αστικό περιβάλλον. Από τα 100 είδη ερπετών που αριθμεί η Ευρώπη, τα 70 απαντώνται στη χώρα μας. Η εξελικτική τους πορεία θεωρείται η πιο επιτυχημένη της παγκόσμιας πανίδας, αφού αποτελούν το παλαιότερο είδος ζώου που υφίσταται σήμερα στη γη (Vitt and Caldwell 2014: 595-620).

Οι *όφεις* (*οφίδια*, *serpentes* ή *ophidia*) αποτελούν υπόταξη της τάξης *Φολιδωτά* της ομοταξίας των *Ερπετών*, στην οποία ανήκουν όσα ευρέως ονομάζομε φίδια, όπως είναι π.χ. οι οχιές, οι βόες, οι πύθωνες κ.ά. Στην υπόταξη οφίδια περιλαμβάνονται περίπου 2.700 καταγεγραμμένα είδη (Hickman 2011: 795-816).

Το σώμα των φιδιών είναι επίμηκες, σχεδόν κυλινδρικό, και λεπταίνει προς το άκρο της ουράς. Το μήκος τους ποικίλλει ανάλογα με το είδος από 20 εκ. έως και 10μ. Καλύπτεται από μικρές φολίδες: λείες ή ελαφρά εξέχουσες στη ράχη, όπου διατάσσονται σε κανονικές μακριές σειρές· μεγάλες, παραλληλόγραμμες, σε μια σειρά στην κοιλιακή χώρα· και σε δύο σειρές στην ουρά (Χριστόπουλος και Μπαστιάς 1991: 364).

Τα φίδια είναι ζώα άποδα. Έχουν δύο μάτια, που είναι ακίνητα και καλύπτονται με επίσης ακίνητες διαφανείς μεμβράνες, λεπτή γλώσσα με διχαλωτό άκρο που έχει τη δυνατότητα να εκτείνεται. Δεν διαθέτουν ακουστικούς πόρους. Στο στόμα φέρουν λεπτά, κωνικά δόντια στις άνω γνάθους, και ενίοτε πάνω στην υπερώα ή στα πτερυγοειδή οστά του κρανίου. Στα δηλητηριώδη φίδια δύο ή περισσότερα δόντια είναι πολύ ανεπτυγμένα και μοιάζουν με κυρτά μαχαιρίδια που είναι κοίλα ή φέρουν άυλακες και επικοινωνούν με αδένες με δηλητήριο κάτω από τα μάτια. Μέσω των δοντιών, το δηλητηριό τους προσβάλλει το κυκλοφοριακό ή νευρικό σύστημα των θυμάτων που δαγκώνουν.

Τα φίδια διαθέτουν τρεις τύπους οστών: το κρανίο, σπονδύλους και πλευρά. Το κρανίο είναι διαψιδωτό, με χαλαρά συνδεδεμένα οστά. Ιδίως οι γνάθοι που προσαρτώνται στο κρανίο με ελαστικούς συνδέσμους, επιτρέπουν το μεγάλο άνοιγμα του στόματός τους, σε βαθμό που να καταπίνουν ακόμα και μεγαλύτερά τους ζώα. Η σπονδυλική τους στήλη, αποτελείται από 141 έως 435 σπονδύλους, ανάλογα με το είδος. Οι πλευρές που εκτείνονται από τους πρώτους σπονδύλους είναι ατροφικές. Οι ενδιάμεσες είναι αρκετά ανεπτυγμένες, τοξοειδείς και ελεύθερες στο κάτω άκρο τους· έχουν τη δυνατότητα να ανασηκώνονται από κάθε πλευρά, περίπου 25 μοίρες, δίνοντας έτσι στη σπλαγγνική κοιλότητά του τη δυνατότητα να χωρά μεγάλα θηράματα. Στην περιοχή της ουράς, οι πλευρές είναι ουσιαστικά συντηγμένες με τους σπονδύλους, αφού τα ερπετά δεν διαθέτουν στέρνο. Ανάλογη με το

σώμα επιμήκυνση παρουσιάζουν και τα εσωτερικά του όργανα, από τα οποία λείπει, ωστόσο, η ουροδόχος κύστη, αποβάλλοντας σχεδόν απευθείας τα υγρά που προσλαμβάνει χωρίς να αποθηκεύονται στον οργανισμό του.

Οι σημαντικότερες αισθήσεις του φιδιού είναι η αφή και η όσφρηση, ενώ η όρασή του είναι ασθενική. Μυρίζει το θήραμά του με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο από ότι τα θηλαστικά, που φέρνουν τα μόρια αέρα σε επαφή με τα οσφρητικά νεύρα τους στις ρινικές κοιλότητες μέσω των ρουθουνιών, χρησιμοποιώντας την αναπνοή τους. Τα φίδια διαθέτουν μεν ρινικές κοιλότητες, οι οποίες ωστόσο δεν εξυπηρετούν την όσφρηση. Αυτή επιτελείται μέσω της γλώσσας, που φέρει τα μόρια του αέρα σε επαφή με ένα ζεύγος οργάνων που σχηματίζουν εσοχή στην οροφή της στοματικής κοιλότητας, προσδιορίζοντας τη μυρωδιά ως θήραμα ή αρπακτικό ζώο. Αντιλαμβάνονται, επιπλέον, το θύμα τους από τις κινήσεις ή τη θερμοκρασία που εκπέμπει το σώμα του. Διαθέτουν, εξάλλου, μόνο εσωτερικό αντί, χρησιμοποιώντας ένα μικρό οστάριο για να ανιχνεύσουν τις δονήσεις των ωστικών κυμάτων που μεταδίδονται μέσω του εδάφους (Arnold 2002: 195-227, Vitt and Caldwell 2014: 35-81).

Τα φίδια εκδύονται, αποβάλλουν δηλαδή ολόκληρο το κερατινοποιημένο περίβλημά τους, μια ή περισσότερες φορές τον χρόνο, απομακρύνοντάς το από το κεφάλι προς την ουρά (Herrmann 1992: 375-392). Σε ορισμένα είδη, για παράδειγμα στους κροταλίες, δεν γίνεται έκδυση στο ακραίο τμήμα της ουράς, με αποτέλεσμα να αυξάνεται εκεί το κεράτινο περίβλημα κατά τις συνεχείς εκδύσεις δημιουργώντας τους χαρακτηριστικούς σχηματισμούς που ονομάζονται κρόταλοι. Όταν κινούνται, οι κροταλίες χτυπούν σε σκληρά αντικείμενα και προκαλούν χαρακτηριστικούς ήχους από όπου και η ονομασία τους (Χριστόπουλος και Μπαστιάς 1991: 253-255).

Αν και άποδα, τα φίδια μετακινούνται με αρκετά μεγάλη ευκολία, κάνοντας κινήσεις ανάλογες με την επιφάνεια και τον χώρο στον οποίο βρίσκονται. Σε οριζόντιες επιφάνειες πραγματοποιούν κυματοειδείς (οφιοειδείς) κινήσεις, ενώ σε στενούς χώρους συστέλλουν και διαστέλλουν τη στάση του σώματος ανάλογα με την κατάσταση. Η ταχύτητα της κίνησής τους εξαρτάται, και αυτή, από τον ίδιο τον χώρο τους: σε περιοχή χωρίς εμπόδια, μπορούν να φτάσουν έως και τα 6 χιλιόμετρα την ώρα.

Τα φίδια είναι κυρίως ωσοτόκα, υπάρχουν όμως και ωζωσοτόκα είδη όπως οι βόες και οι κροταλίες. Τρέφονται σχεδόν αποκλειστικά με αυγά πτηνών ή με άλλα ζωντανά τα οποία συλλαμβάνουν, θανατώνουν και καταπίνουν ολόκληρα. Τα ιοβόλα φίδια θανατώνουν το θύμα τους διοχετεύοντας στο σώμα του δηλητήριο μέσω των δοντιών τους. Τα μη ιοβόλα θανατώνουν το θύμα τους περιτυλίγοντας και σφίγγοντάς το με το σώμα τους, με συνέπεια να

προσβληθεί το καρδιαναπνευστικό τους σύστημα. Φυσικοί τους εχθροί είναι μεγάλα πουλιά, όπως τα γεράκια και οι αετοί (βλ. *Φιδαετός*), κάποια θηλαστικά, π.χ. ο ασβός και ο σκαντζόχοιρος, και σπανιότερα μεγαλύτερα φίδια.

Τα φίδια είναι χερσόβια, εδαφόβια ή δενδρόβια, ακόμα και υδρόβια. Απαντούν σε όλο τον κόσμο, εκτός από τις πολικές περιοχές. Δεν είναι όλα ιοβόλα και επικίνδυνα. Τα πιο δηλητηριώδη είναι οι κόμπρες, οι μάμπες και οι οχιές. Μερικά είδη οχιάς εκτρέφονται σε οφιοτροφεία για το δηλητήριό τους, που χρησιμοποιείται για φαρμακευτικούς σκοπούς.

Στην Ελλάδα απαντώνται 23 είδη φιδιών (μη συμπεριλαμβανομένων των υποομάδων), γεγονός που καθιστά τη χώρα την πλουσιότερη σε ποικιλία διαφορετικών ειδών στην Ευρώπη. Έτσι στην οικογένεια των *Κολουμπρίδων* (*Colubridae*) ανήκουν τα: Αγιόφιδο ή Γατόφιδο (*Telescopus Fallax*), Ασινόφιδο ή Στεφανοφόρος (*Coronella Austriaca*), Εφίος ή Αστραπόφιδο (*Dolichophis Caspius*), Γιατρόφιδο ή Λαφιιάτης Ασκληπιού (*Zamenis Longissimus*), Δενδρογαλιά (*Hierophis Gemonensis*), Κυβόφιδο ή Λιμνόφιδο (*Natrix tessellate*), Λαφιιάτης (*Elaphe Quatuorlineata*), Μαύρο φίδι της Γυάρου (*Hierophis Gyarosensis*), Νανόφιδο ή Θαμνόφιδο (*Eirenis Modestus*), Νερόφιδο (*Natrix Natrix*), Σαΐτα (*Platycephalus Najadum*), Μαυρόφιδο ή Σαπίτης (*Malpolon Monspessulanus*), Οχέντρι ή Σπιτόφιδο (*Zamenis Situla*), Ζαμενής ο μαύρος (*Dolichophis Jugularis*), Ζαμενής της Ρόδου (*Hemorrhois Nummifer*). Ενώ, στους *Βόες* (*Boidae*) ανήκει ο Βόας της Ερήμου ή Ερημόφιδο, ο μοναδικός σφιγκτήρας στην Ελλάδα. Από την οικογένεια των *Τυφλίτων* (*Typhlopidae*) το μόνο είδος που αντιπροσωπεύεται στον ελλαδικό χώρο Ελλάδα είναι ο Τυφλίνος (*Typhlops Vermicularis*).² Τέλος, στην οικογένεια των *Εχιδνιδών* (*Viperidae*) ανήκουν: η κοινή Οχιά ή Κερασφόρος Οχιά ή Όχεντρα (*Vipera Ammodytes*), η Βουνόχεντρα ή Οθωμανική Οχιά (*Montivipera Xanthina*), η Λασπόχεντρα ή Οχιά της Μήλου (*Macrovipera Lebetina Schweizeri*), η Νανόχεντρα (*Vipera Ursinii*) και ο Ασπίτης (*Vipera Berus*) (Δημητρόπουλος και Ιωαννίδης 2002, Βαλάκος et al. 2004: 13-57, 2008).

Στα παραπάνω είδη εντοπίζονται δύο κατηγορίες δηλητηριωδών φιδιών: τα οπισθόγλυφα και τα σωληνόγλυφα³ - μόνο τα δεύτερα είναι επικίνδυνα για τον άνθρωπο. Επτά «ελληνικά» φίδια φέρουν δηλητήριο, το σύνολο της οικογένειας των *Εχιδνιδών* και δύο είδη της οικογένειας των *Κολουμπρίδων* (Σαπίτης και Αγιόφιδο). Οι *Εχιδνίδες* είναι όλες σωληνόγλυφες με ισχυρό δηλητήριο, ενώ οι δύο *Κολουμπρίδες* είναι οπισθόγλυφες με

² Το συγκεκριμένο είδος είναι προσαρμοσμένο στην υπόγεια διαβίωση.

³ *Οπισθόγλυφα* ονομάζονται τα φίδια των οποίων τα δόντια είναι σταθερά στο πίσω μέρος της άνω σιαγόνας, όπως αυτά του αγιόφιδου και του σαπίτη. *Σωληνόγλυφα* ονομάζονται τα φίδια, όπως οι οχιές, των οποίων τα δόντια είναι κινητά και βρίσκονται στο πρόσθιο μέρος της άνω σιαγόνας.

ασθενές, μη θανατηφόρο δηλητήριο (Βαλάκος et al. 2004: 13-57). Από αυτά τα ιοβόλα φίδια, η οικογένεια των *Εχιδνιδών* είναι η πιο χαρακτηριστική στην Ελλάδα. Ζει κυρίως σε ξηρές περιοχές και αποτελεί κοινό είδος στην Ευρώπη και την Ασία (Nilson and Andrén 1988: 311-314) Στη χώρα μας υπάρχουν δύο κυρίως είδη, συνήθως η κερασφόρος οχιά ή Όχεντρα ή κοινώς οχιά (*Vipera Ammodytes*), και δεύτερος σε συχνότητα ο Αστρίτης (*Vipera Berus*). Η όχεντρα διακρίνεται από τις άλλες οχιές, εξαιτίας τις κεράτινης κωνικής, σαν κέρατο, προεξοχής που φέρει στην άκρη του ρύγχους της (Tomovic and Dzukic 2003: 359-377, Tomovic 2006: 191-201).

Η οχιά διαθέτει μακρύ κυλινδρικό σώμα που φτάνει έως τα 0,80μ., πεπλατυσμένο κεφάλι που ομοιάζει με αιχμή βέλους και φαρδαίνει πίσω από τα μάτια καταλήγοντας σε μυτερό πρόσθιο άκρο, και διχαλωτή γλώσσα. Στην άνω γνάθο έχει δύο γαμψά δόντια που συνδέονται με δηλητηριώδεις αδένες. Στο άνω μέρος του κεφαλιού έχει ένα σκούρο σχηματισμό που μοιάζει με X, εξ ου και η κοινή της ονομασία (Οχιά), φέρει κυματοειδή γραμμή κατά μήκος της ράχης, και μαύρες κηλίδες στις πλευρές. Βασικά τους χρώματα είναι το καστανό, γκρίζο, σκούρο πράσινο ή υπόλευκο - οι αρσενικές οχιές διαφοροποιούνται από τις θηλυκές μέσα από συγκεκριμένους χρωματισμούς τους. Οι ενήλικες έχιδνες κυνηγούν συνήθως τη νύχτα και τρέφονται, κυρίως, με σαύρες, ποντίκια και άλλα τρωκτικά, ενώ οι ανήλικες κυνηγούν την ημέρα έντομα και σκουλήκια. Η δόση του δηλητηρίου που εκκρίνουν είναι ανάλογη με το μέγεθος του θύματός τους. Δαγκώνουν ανθρώπους και άλλα ζώα μόνο αν απειληθούν. Το δηλητήριό τους δεν είναι θανατηφόρο για τον άνθρωπο, αλλά χρήζει άμεσης ιατρικής αγωγής.

Σύμφωνα με τους ερευνητές, τα φίδια δεν τρέφονται με γάλα. Το σώμα τους δεν διαθέτει μαστικούς αδένες όπως αυτούς των θηλαστικών, και δεν μπορεί να παράξει γάλα. Δεν έχει επομένως ούτε τα απαραίτητα ένζυμα για να το πέψει. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις αφυδάτωσης, τα φίδια μπορούν να καταναλώσουν οποιοδήποτε διαθέσιμο υγρό. Το μέλι, που δεν αποτελεί βασική τροφή τους, μπορεί ωστόσο να τα προσελκύσει με τη μυρωδιά του ως ένδειξη παρουσίας τροφής - είτε του ίδιου του γλυκαντικού, είτε των μελισσών που αποτελούν αγαπημένο τους έδεσμα.

Τα φίδια είναι ζώα κυρίως μοναχικά και δεν οργανώνονται σε αγέλες. Αναπαράγονται συνήθως ανά δύο χρόνια την περίοδο της άνοιξης, και γεννούν αρχές φθινοπώρου 5-20 αυγά (τα ωοτόκα), τυλιγμένα σε μια μεμβράνη την οποία σχίζουν μόνα τους τα ανήλικα άτομα με τις κινήσεις τους. Όταν η θερμοκρασία πέσει κάτω από τους 9° C, βυθίζονται σε χειμερία νάρκη, της οποίας η διάρκεια εξαρτάται από το εκάστοτε κλίμα: στη Βόρεια Ευρώπη μπορεί

να διαρκέσει 275 μέρες, ενώ στη Νότια διαρκεί συνήθως 105 μέρες. Δεν κατασκευάζουν φωλιά για τον χειμώνα, αλλά καταφεύγουν σε σχισμές ή τρύπες στο έδαφος, σε βάθη ανάλογα με το εκάστοτε κλίμα (De Smedt 2006, Spreybroeck et al. 2016: 197-403).

Στην Κρήτη δεν υπάρχουν οχιές ούτε άλλα φίδια με ισχυρό δηλητήριο. Στα «κρητικά» είδη περιλαμβάνονται το Αγιόφιδο ή Γατόφιδο ή Όφιος (*Telescopus Fallax*), η Δενδρογαλιά (*Hierophis Gemonensis*), το Οχέντρι ή Σπιτόφιδο (*Zamenis Situla*) και το Κυβόφοδο ή Λιμνόφιδο (*Natrix Tessellate*) : μόνο το Αγιόφιδο είναι ιοβόλο αλλά με ασθενές δηλητήριο, και ως οπισθόγλυφο θεωρείται ακίνδυνο για τον άνθρωπο (Valakos et al. 2008).

Αυτό το γνώριζε ο A. Evans όταν αναφερόταν, για παράδειγμα, σε μια αναλογία διακοσμητικών φολιδών σε αγγεία με εκείνες των φιδιών και συγκεκριμένα της οχιάς (Evans 1935: 178-193). Ωστόσο, η οχιά είναι που τον γοήτευσε περισσότερο από όποιο άλλο φίδι, με αποτέλεσμα να επηρεάσει τις ερμηνευτικές του υποθέσεις για τη μινωική τέχνη και μυθοπλασία. Πράγματι, ο ίδιος (1935: 178-193) εξηγεί ότι παρόλο που δεν υπάρχουν οχιές στην Κρήτη, κοινή πεποίθηση των Κρητικών είναι ότι υπάρχουν και για αυτό τον λόγο θανάτωναν γενικά τα φίδια. Η πίστη τους αυτή οφείλεται, συνεχίζει, στην ομοιότητα του Γατόφιδου ή Αγιόφιδου (*Telescopus Fallax*) με τις κοινές οχιές.

Ο ερευνητής ήξερε, επίσης, ότι σε πολλές χώρες, κυρίως της Βαλκανικής, τα φίδια αποτελούσαν κατοικίδια του σπιτιού - που εξολόθρευαν τα τρωκτικά από τις αποθήκες με τα τρόφιμα. Μια διαχρονική πρακτική, που παρατηρείται και στις μέρες μας, αφού τα ερπετά αυτά διεισδύουν σε σημεία που ούτε και οι γάτες δύνανται να φτάσουν, αποτελώντας έτσι τον πιο φυσικό και αποτελεσματικό τρόπο αντιμετώπισης ποντικών και εντόμων.

Παρόλο που η Κρήτη έχει τέσσερα ακίνδυνα είδη φιδιού, και οι προϊστορικοί κάτοικοί της πιθανότατα δεν είχαν βιώσει τότε τις μοιραίες συνέπειες από επιθέσεις ιοβόλων, η παρουσία του φιδιού έπαιξε σημαντικό ρόλο στις δοξασίες και στη μυθοπλασία τους. Στις μετακινήσεις τους οι Μινωίτες, π.χ. ναυτικοί και έμποροι, θα συναντούσαν και άλλα πιο επικίνδυνα είδη, και πάντως, σίγουρα, πολιτισμούς που τα γνώριζαν· ενώ, είναι επίσης πιθανό να μετέφεραν τυχαία με τα πλοία τους δηλητηριώδη φίδια.

I. Το φίδι στην τέχνη της Ανατολικής Μεσογείου

Μεσοποταμία και Εγγύς Ανατολή

Η Εγγύς Ανατολή και συγκεκριμένα η αρχαία Μεσοποταμία, αποτελεί ουσιαστικό λίκνο του πολιτισμού στην ιστορία της ανθρωπότητας. Οι ανασκαφές των τελευταίων 150 χρόνων έφεραν στο φως μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μνημείων και κινητών τεχνουργημάτων, που αποκαλύπτουν πτυχές της εν γένει κοινωνικής, θρησκευτικής, οικονομικής, πολιτικής ζωής στο παρελθόν.

Ο αρχαιότερος πολιτισμός της Μεσοποταμίας, ο Σουμεριακός, ξεκινά το 3500 π.Χ.⁴ Σημαντικές πόλεις-κράτη στο πλαίσιο του είναι οι Khafaje, Ur και Uruk που έχουν αποδώσει πλήθος αγγείων, αγαλμάτων, ακόμη και γραπτών τεκμηρίων, με λογοτεχνικά κ.ά. κείμενα (Charvat 2002: 190-210). Η σουμεριακή θρησκεία ήταν πολυθεϊστική, με ευρύ πάνθεον - ο ακριβής αριθμός των θεοτήτων του δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί. Κείμενα, απεικονίσεις στην τέχνη, αγάλματα και ειδώλια, αγγεία και σφραγίδες, μας πληροφορούν για τη βασιλική, την ιερατική και τη λαϊκή θρησκεία: σε αυτήν η αρχή των πάντων ανάγεται στους θεούς, και στους μεταξύ τους ιερούς γάμους (Westenholz 1998: 63-82, Crawford 2012: μέρος III). Η δημιουργία του επίγειου κόσμου βασίστηκε στην ένωση των δυνάμεων γυναικείων και ανδρικών θεοτήτων, ενώ τον χθόνιο κόσμο έφτιαξε η *Nammu*, η αρχέγονη θεότητα που προσωποποιείται από τα υπόγεια ύδατα.

Πράγματι, στοιχεία της φύσης, όπως ζώα και δέντρα, προσωποποιούν θεούς, προσδίδοντάς τους τις ιδιότητές τους, όπως προκύπτει από μύθους που έχουν διασωθεί. Έτσι συμβαίνει και με τις απεικονίσεις φιδιών σε συνάφεια με θεότητες, που είναι πολύ συχνές σε σφραγίδες και αγγεία. Οικεία είναι, για παράδειγμα, τα φίδια ως επίθετα πλαστικά εικονογραφικά στοιχεία, και ιδιαίτερα σε κυλινδρικά αγγεία που αποτέλεσαν μια δημοφιλή ομάδα αγγείων στην Κρήτη αλλά και σε άλλους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου, όπως θα αναφερθεί παρακάτω (Hutchinson 1962: 209, 224, Åström 1972: 230-232, , Trčková-Flamee 2003: 142-143), και τονίζει τις γνωστές στενές διαπολιτισμικές σχέσεις τους – ιδίως με τη μινωική Κρήτη, όπου το θέμα του φιδιού είναι δημοφιλές στην τέχνη και μάλλον και στις λατρευτικές πρακτικές (Hall 1928: 64-74, Foster 1982: 135-139, Burkert 1992, Aufrecht et al. 1997, MacGillivray 2009: 187-193, 2012: 117-128, Wiener 2013: 34-43).

---

⁴ Οι χρονολογήσεις για τους ανατολικούς πολιτισμούς βασίζονται στο Frankfort 1996.

Μύθοι και εικονογραφικές απεικονίσεις

Υποστηρίζεται από αρκετούς μελετητές, ότι οι μεσοποταμιακοί μύθοι εξαπλώθηκαν με παραλλαγές στη Μεσόγειο και ειδικότερα στην Ελλάδα, από όπου στη συνέχεια μεταδόθηκαν στους Ετρούσκους και στους Ρωμαίους (Burkert 1987: 10-11). Εδώ εξετάζονται μύθοι που αφορούν φίδια, στη διασύνδεσή τους με θεότητες, και επομένως με θρησκευτικούς συμβολισμούς.⁵

Στο σουμεριακό έπος του Γκιλγκαμές, το αρχαιότερο λογοτεχνικό κείμενο στον κόσμο (3^η χιλιετία π.Χ.), το φίδι παίζει σημαντικό ρολό (Burckhardt 1991). Στην αναζήτηση του για αθανασία, ο ήρωας σπεύδει να συναντήσει τον Ουτναπίστιμ (προσωπικότητα ανάλογη με το βιβλικό Νώε), στον οποίο οι θεοί έχουν δώσει αθανασία, για να μάθει για το μυστικό της αιώνιας ζωής. Εκείνος τον πληροφορεί για ένα φυτό που ανανεώνει τον άνθρωπο, το οποίο βρίσκει στο βυθό της θάλασσας και εκπληρώνει έτσι τον στόχο της αναζήτησής του. Όταν κατά την επιστροφή σταματάει αποκαμωμένος να ξεκουραστεί, ένα φίδι που μύρισε το άρωμα του φυτού τον πλησιάζει και το αρπάζει: φεύγοντας, αφήνει πίσω το δέρμα του, σύμβολο της ιδιότητάς του να ανανεώνει το δέρμα του, αλλά και της αναγέννησης εν γένει (Ward 1994: 141-143, Πινακίδα XI).

Σε άλλο σημείο του έπους, μετά από σφοδρή μάχη, ο Γκιλγκαμές, φονεύει τον δαίμονα *Huwawa* (ή *Humbaba*), ένα υβριδικό όν που μοιάζει με γρύπα και έχει φίδια αντί για φαλλό και ουρά. Η αρχέγονη αυτή εικόνα του *Huwawa*, διαδόθηκε και σε άλλους πολιτισμούς και αποκρυσταλλώθηκε στη γυναικεία μορφή της Γοργούς (Lambert 1987: 48).

Σε άλλο μύθο, ο Ετάνα ο 13^{ος} βασιλιάς της μυθικής δυναστείας της Κις, μαζί με τον οφιόμορφο θεό Σαμάς βοηθά έναν αετό να δραπετεύσει από τη φυλακή. Ως ανταπόδοση, το πουλί τον οδηγεί στον θρόνο της θεάς Ιστάρ για να πάρει το φυτό της αναγέννησης που αναζητούσε (Ντικμπασάνης 2002: 90-91).

Στο σουμερό-ακκαδικό κείμενο “*Ninurta and the Asakku*” και σε μερικά ακόμη κείμενα που δημοσιεύτηκαν το 1980 και περιγράφουν τον βίο του *Ninurta*, γιου του παντοδύναμου θεού της καταϊγίδας *Enlil*, ο οποίος πολεμάει θηρία και βγαίνει νικητής, συμπεριλαμβάνεται η “Επιστροφή του *Ninurta* στην *Nippur* (*Νιπούρ*)” (Burkert 1987: 15-17).⁶ Σε μεσοποταμιακές σφραγίδες, ο ήρωας απεικονίζεται με ρόπαλο, με τόξο και με

⁵ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η παράσταση ανάγλυφης πλάκας της Εποχής του Χαλκού, που φυλάσσεται στο Μουσείο του Λούβρου (ΑΕ 22205) που φέρει μια πρώιμη απεικόνιση των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων στην οποία διακρίνονται και φίδια (Voelkle 1987: 113, Pl. LIV, Figs 25-26).

⁶ Το κείμενο “Επιστροφή του *Ninurta* στην *Nippur* (*Νιπούρ*)” είναι μάλλον μεταγενέστερο από την άνοδο του βασιλέα *Gudea* στον θρόνο το 2140 π.Χ., αλλά ανήκει στη λεγόμενη Σουμεριακή αναγέννηση (22^{ος}-21^{ος} αι. π.Χ.).

δέρματα ζώων να πραγματοποιεί δώδεκα άθλους (Burkert 1985: 14-18), σε ένα από τους οποίους θανατώνει φίδι με εφτά κεφάλια.⁷ Ο συγκεκριμένος μύθος εξαπλώθηκε και σε άλλους μεταγενέστερους πολιτισμούς της Μεσοποταμίας, ενώ στην Ελλάδα υιοθετήθηκε με τη μορφή της Λερναίας Ύδρας στους, επίσης δώδεκα, άθλους του Ηρακλή.

Ο θεός που σκοτώνει το φίδι συνέχισε έτσι και αργότερα να αποτελεί δημοφιλή σκηνή-στερεότυπο στη μεσοποταμιακή σφραγιστική εικονογραφία, ενώ η απεικόνιση του φιδιού-τέρατος συνεχίστηκε και στη Νέο-Ασσυριακή περίοδο (περ. 1350-1000 π.Χ). Πράγματι, σε σφραγιδοκύλινδρο από τη *Nimrud*, ανδρική μορφή επιτίθεται με λόγχη, με τη βοήθεια δυο μικρότερων μορφών, σε ένα πελώριο φίδι (Burkert 1987: 33, Fig. 2.7). Πρόκειται για τον θεό *Marduk* που σκοτώνει το φοβερό τέρας *Tiamat* (Burkert 1987: 28, Stone 1993: μέρος 1). Ανάλογο παράδειγμα ο δαίμονας-θεός *Lamashdu* απεικονίζεται, να κρατά τεντωμένα στα χέρια του φίδια προβάλλοντας τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα τους. Η ίδια παράδοση διατηρήθηκε και στον χετιτικό πολιτισμό όπως μαρτυρά ανάγλυφο από την Μαλάτνα με παράσταση του Θεού του Καιρού να σκοτώνει το Δράκο (Der Osten 1926: 405-417, Gurney 2002: 188-190).

Το φίδι και το δέντρο της ζωής

Στο νέο-σουμεριακό λίθινο «κύπελλο του *Gudea*» (2125-2025 π.Χ.), προσφορά του *Gudea*, του Σουμέριου βασιλέα της πόλης *Lagash* στον αγαπημένο του θεό *Ningizzida*, γιού και συντρόφου της αρχαίας Μητέρας-θεάς η οποία απεικονιζόταν συμβολικά ως πηγάδι, υπάρχει εγχάρακτη παράσταση με δύο συμπλεκόμενα φίδια εκατέρωθεν στύλου (Εικ. 1). Η σκηνή παραπέμπει στις κατά πολύ μεταγενέστερες μορφές του συμβόλου του «κηρυκείου». Στο κάτω μέρος του, το τέχνηργο φέρει την επιγραφή «Στο θεό του *Ningizzida*, το αφιερώνει ο Βασιλιάς- Ιερέας *Gudea* της *Lagash* για την επιμήκυνση της ζωής του» (De Sarzec 1894: 448, Pl. 44 2a-c, Der Osten 1926: 410, Fig. 13, Frankfort 1996: 98-99, Fig. 101 - και για το κείμενο της επιγραφής, Skinner 2001: 44-45).

Η παράσταση αναφέρεται πιθανόν στο συμβολισμό του δέντρου της ζωής (*tree of life*), θέματος που απαντά στην τέχνη των αρχαίων Σουμερίων, που συμβόλιζε τη γνώση, τη ζωοποιό δύναμη, την ευφορία της γης αλλά και την αναγέννηση: γι' αυτό και δίπλα στις εικόνες δέντρων πολλές φορές βλέπουμε και φίδια ως ζωογόνες δυνάμεις (Boardman 1968:

---

⁷ Ο αριθμός 7 μόνο τυχαίος δεν μπορεί να θεωρηθεί: έδωσε έναυσμα σε πολλές υποθέσεις, π.χ. ότι αποτελεί προπομπό των χριστιανικών επτά θανάσιμων αμαρτημάτων. Σύμφωνα με τον J. Campbell (1991: Chapter 1), τα φίδια που πλέκονται επτά φορές γύρω από στύλο αντιστοιχούν στα επτά ενεργειακά κέντρα του σώματος, που έχουν αποτελέσει τη φιλοσοφική βάση πολλών πολιτισμών της ανατολικής Ασίας.

Pls XXXIV, XXXVII, Nos 513, 574, Lambert 1985: 439-440).⁸ Σε Σουμεριακό σφραγιδοκύλινδρο (περ. 2200-2100 π.Χ.), απεικονίζονται δύο καθιστές μορφές εκατέρωθεν δέντρου, και πίσω τους ξεπροβάλλουν όρθια δύο φίδια⁹ (Εικ. 2). Το κάθετο ελικοειδές σχήμα των φιδιών και το δέντρο θεωρείται ότι συμβολίζουν το βιολογικό κύκλο της ζωής, η οποία προέρχεται από τη γη και καταλήγει πίσω σε αυτήν.

Σύμφωνα με σουμεριακό μύθο, η θεά Inanna φύτεψε το Δέντρο *Huluppu* και τοποθέτησε ένα φίδι να το φυλάει. Ο *Anzu*, ο φτερωτός δαίμονας που υφάρπαξε τις «πινακίδες της μοίρας», τοποθέτησε τον τερατόμορφο απόγονό του μέσα στο Δέντρο, στο οποίο κατοικούσε ο γυναικίος δαίμονας *Lilith*. Ο Γκιλγκαμές φόνευσε τους δύο δαίμονες και το ερπετό, έκοψε το δέντρο και κατασκεύασε έναν θρόνο αφιερωμένο στην *Inanna*.

Το στερεότυπο του δέντρου της ζωής με τα φίδια επιβίωσε και εξαπλώθηκε και σε άλλους πολιτισμούς, π.χ. στον Αιγυπτιακό, όπου μέσα από το δέντρο πηγάζει το νερό της αιώνιας ζωής, ενώ στην ελληνική Μυθολογία, τα χρυσά μήλα των Εσπερίδων τα φυλάει το φοβερό φίδι Λάδων. Ακόμα και στη χριστιανική θρησκεία, και συγκεκριμένα στη Γένεση, το δέντρο της ζωής επιβιώνει ως εκείνο που φυλάει το φοβερό φίδι - εδώ σύμβολο του Κακού, αφού παρακίνησε τους Πρωτόπλαστους να δοκιμάσουν τους απαγορευμένους καρπούς του, αποτελώντας την αιτία εκδίωξής τους από τον παραδείσιο Κήπο της Εδέμ. (Baring and Cashford 1993: 207-208, 496-497). Η περιέλιξη του φιδιού στο δέντρο της ζωής θεωρήθηκε, εξάλλου, από πολλούς απεικόνιση της συμπληρωματικής δυαδικότητας, καθώς υπαινίσσεται ότι ο άνθρωπος, όπως και ο φυσικός κόσμος, πρέπει να ισορροπεί μεταξύ δύο αντιτιθέμενων δυνάμεων.

Γυναικείες θεότητες και φίδια

Όπως προαναφέρθηκε, τα φίδια απεικονίζονταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους με γυναικείες θεότητες, κυρίως σε σφραγίδες και σε ειδώλια κ.ά, όπως και άλλα ζώα π.χ. τα λιοντάρια, οι ταύροι, τα ελάφια, οι κουκουβάγιες κ.ά. Οι θεές συχνά εικονίζονται φτερωτές, με τα μαλλιά τους τυλιγμένα σαν φίδια και με οφιοειδή πόδια (Buchanan 1971: 8, Fig. 1) (Εικ. 3). Σε άλλα τέχνηρα παριστάνονται να κρατούν φίδια, όπως η συροπαλαιστινιακή θεά *Asherah* (Pritchard 1969: 12, Fig. 830), ή να στέκονται δίπλα τους (Hiller 2001: 304, Pl. XCV, 34). Ενώ, πιο σπάνια, παίρνουν την καθεαυτή μορφή φιδιών (Buchanan 1971: 8).

⁸ Για τον συνδυασμό φιδιού και δέντρου, βλ., ενδεικτικά μόνο, http://faculty.sgsc.edu/rkelley/tree_serpent_motifs.htm

⁹ Πρόκειται για τη λεγόμενη «σφραγίδα του Αδάμ και της Εύας» (*The Adam and Eve seal*), λόγω της ομοιότητας του θέματος με την ιστορία των Πρωτόπλαστων. Εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο (ΑΕ 89326 - βλ. και Baring and Cashford 1993: 251, Fig. 28).

Πιο συγκεκριμένα, στις σουμεριακές πόλεις *Ur* και *Uruk*, σε στρώματα της Νεολιθικής βρέθηκαν ειδώλια που θεωρήθηκαν οφιόμορφα, μερικά από τα οποία κρατούν βρέφη (Baring and Cashford 1993: 222, Fig. 6) (Εικ. 4). «Καθώς η έμφυλη διάκριση ανάμεσα στους θεούς άρχισε να γίνεται δυνατή, το φίδι έγινε ο γόνιμος φαλλός, η εικόνα του θεού που ήταν γιος και σύντροφος της θεάς, γεννημένος από εκείνη, παντρεμένος μαζί της, και πεθαίνοντας θα καταλήξει πίσω σε αυτήν, περιμένοντας την ανάστασή του σ' ένα αέναο κύκλο ζωής» (Baring and Cashford 1993: 499 – η μετάφραση δική μου).

Συχνές είναι και οι γυμνές απεικονίσεις γυναικείων θεοτήτων με φίδια που υποδηλώνουν, ενδεχομένως, τη σεξουαλική τους ταυτότητα. Σε σφραγίδα του τέλους της 4^{ης} χιλιετίας από την πόλη *Uruk*, διακρίνεται η θεότητα *Baubo* (η μετέπειτα ελληνική Βαυβώ) με ανοιχτό στόμα και πόδια μαζί με φίδια, άλογα και τράγους, σε μια ανοικτή σεξουαλική πρόσκληση (Marinatos 2000: 57, Fig. 3.12). Ενώ, δεν λείπουν και οι απεικονίσεις του φιδιού με ανδρικά ειδώλια, όχι απαραίτητα θεοτήτων, όπου το ζώο είτε τυλίγεται γύρω από τις μορφές, είτε υποβαστάζεται από αυτές (Frankfort 1996: 258, Figs 297-298, Marinatos 2010: 20, Fig. 2.11) (Εικ. 5). Οι άνδρες αυτοί έχουν ερμηνευτεί ως ιερείς, βασιλείς ή άτομα της ανώτερης κοινωνικής τάξης, υποθέσεις, πάντως, που δεν τεκμηριώνονται επαρκώς.

Η *Ishtar*, η εμβληματική θεά του έρωτα και του πολέμου, προστάτιδα της *Uruk* και αργότερα της Ακκάδ, καθιερώθηκε ως απόλυτη θεότητα και κυριάρχησε στα ιερατικά δρώμενα και, ιδίως στους ιερούς γάμους όταν ιερείς και βασιλείς βάσισαν σε αυτήν τη νομιμότητα της θέσης τους (Crawford 2012, Westenholz 1998: 71-74). Στην ιστορία της καθόδου της στον Κάτω Κόσμο, η *Ishtar* κερδίζει την ελευθερία της σε βάρος του εραστή των νεανικών της χρόνων *Dumuzi*. Ο *Dumuzi* θα κατοικεί πλέον στον Κάτω Κόσμο, πλαισιωμένος από φίδια, ανεβαίνοντας μια ημέρα τον χρόνο στη γη για να σμίξει πάλι με τη θεά (MacCall 1996: 83-85) (Εικ. 6). Η *Ishtar*, που επηρέασε πολλούς αρχαίους πολιτισμούς, πολύ συχνά απεικονιζόταν με ερπετά (MacGillivray et al. 2000: 125, Fig. 10.1), για παράδειγμα σε σφραγιδοκύλινδρο στέκεται πάνω σε δύο λιοντάρια, με ένα ραβδί με συμπλεκόμενα φίδια στο δεξί της χέρι (Baring and Cashford 1993: 190-192).

Αναλόγως, στη μια σκηνή του λίθινου αγγείου από το *Khafaje*, που είναι από τις πρωιμότερες απεικονίσεις της (2700-2500 π.Χ) (Εικ. 7), εικονίζεται ως Μητέρα-θεά, και πάλι όρθια πάνω σε δύο αντωπά λιοντάρια να κρατάει στα χέρια της δύο μεγάλα φίδια. Στο άνω μέρος της παράστασης διακρίνονται η σελήνη και ένα εξάφυλλο άνθος, μια πιθανή παραπομπή στον πλανήτη Αφροδίτη, σύμβολο της *Ishtar* (Frankfort 1996: 40-42, Figs 32-

33).¹⁰ Η λατρεία της *Ishtar* και των ερπετοειδών συντρόφων της επιβίωσε και στα βασίλεια που αναπτύχθηκαν μεταγενέστερα στην Εγγύς Ανατολή (π.χ. των Ασσυρίων, των Χετταίων, των Μιττάνι κ.λ.π.) μέχρι και την ανάπτυξη των συριακών πόλεων-κρατών (Buchanan 1971: 6-7), στο τοπικό πάνθεον των οποίων επιβίωσε επίσης η λατρεία της.

Η διάδοχή της θεότητας *Ashtarte*, που συμβολίζει το φως και την ουράνια ιδιότητά της, εικονίζεται ως πότνια θηρών σε περίαπτο του 15^{ου} αιώνα π.Χ. από την *Ugarit* (Εικ. 8): στέκεται πάνω σε λιοντάρι (όπως και οι παραστάσεις της *Ishtar*) και κρατάει δύο ελάφια, ενώ πίσω της διακρίνονται δύο φίδια (Baring and Cashford 1993: 458-459, Van der Toorn 1998: 86, Fig. 32, Hiller 2001: 304, Pl. XCV, 34).

Το σύμβολο του φιδιού και οι σχετικές με αυτό λατρευτικές δραστηριότητες διατηρήθηκαν και αργότερα, για παράδειγμα σε ιδιότυπες τοπικές τελετουργικές πρακτικές της Εποχής του Σιδήρου σε ανατολικούς πολιτισμούς πριν την επικράτηση του μονοθεϊσμού και του Ισλάμ - όπως δείχνουν ευρήματα από τον οικισμό *Salūt* του Ομάν, τα οποία φυλάσσονται σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Μασκάτ (Al-Moosawi 2016: 43) (Εικ. 9-10).

Πρόκειται για ανοιχτά πήλινα αγγεία με πλαστικά φίδια, χάλκινα ομοιώματα φιδιών και ένα ιδιαίτερο κεφάλι φιδιού κατασκευασμένο από καρπό χουρμά (*date fruit*), που υπογραμμίζουν τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε το φίδι στις αντιλήψεις των γειτονικών λαών της Μεσοποταμίας και την επιβίωσή του ως σύμβολο και κατά την Εποχή του Σιδήρου.

Αίγυπτος και Κύπρος

Αίγυπτος

Η αιγυπτιακή θρησκεία της Εποχής του Χαλκού αποτελεί ένα περίπλοκο σύνολο θεοτήτων και των μυθολογιών τους, στις οποίες το φίδι κατέχει εξέχουσα θέση όπως δείχνουν οι εικονογραφικές απεικονίσεις του, αλλά και οι γραπτές αναφορές σε αυτό. Ο R.T.R. Clark, διαπιστώνει οκτώ διαφορετικές εκφάνσεις του στην Αιγυπτιακή παράδοση (Clark 1959: 239-240), δηλαδή αυτό:

- 1) του Δημιουργού ή της αρχαίας εκδήλωσης του αναδυόμενου πνεύματος,
- 2) του τέρατος που πρέπει να νικηθεί για να επανέλθει η τάξη στον κόσμο (Εικ. 11),

---

¹⁰ Ενώ στη δεύτερη σκηνή κάθεται πάνω σε δύο ταύρους και κρατάει στα χέρια της ύδατα, ως θεά της ευφορίας της γης και της εν γένει γονιμότητας (Frankfort 1996: 41).

- 3) του *Sito*, ένα φιδιού-θεού που περιβάλλει τον κόσμο, και έχει τη μορφή πολλαπλών σπειρών, ή ουροβόρου (φιδιού που φέρει στο στόμα του την ουρά του, σχηματίζοντας με αυτόν τον τρόπο έναν κύκλο), ή ακόμα φιδιού που διαθέτει κάτω άκρα (Εικ. 12),
- 4) του πνεύματος/φύλακα της γης ή του Κάτω Κόσμου,
- 5) του κοσμικού εχθρού, θεός-ερπετού ή Απόφι, που προσωποποιεί τις δυνάμεις του σκότους και πρέπει να νικηθεί την αυγή και στο ηλιοβασίλεμα (Εικ. 13),
- 6) του πνεύματος γονιμότητας, – κυρίως με τη μορφή του θεού του καλαμποκιού *Neheb kau*,
- 7) της θεότητας των υδάτων που ζει στις υπόγειες σπηλιές του Νείλου, από όπου πήγαζαν και οι πλημμύρες του ποταμού,
- 8) της χαρακτηριστικής ένδειξης του μη ανθρώπινου, ως αρχέγονου πλάσματος που είναι υπερφυσικό, εχθρικό και πάνσοφο και ζει υπόγεια ή στο βάθος των ωκεανών.

Στα παραπάνω πρέπει να προστεθεί και ο ουραίος όφις (φίδι του είδους της κόμπρας), η πιο χαρακτηριστική απεικόνιση του φιδιού στην Αίγυπτο, που προερχόταν από το μάτι του θεού Ρα, αποδιδόταν στο μπροστινό μέρος του στέμματος των φαραώ και δήλωνε την αδιαμφισβήτητη εξουσία και τη θεϊκή καταγωγή τους.

Σε μια παλαιά εκδοχή του μύθου, ο ουραίος αποτέλεσε απεικόνιση της θεάς *Wadjet* ή *Wedjat*, γνωστή στους Έλληνες ως Βουτώ, μία από τις πιο αρχέγονες θεές που λατρευόταν ως μητέρα όλων των θεαίνων και προστάτιδα της Κάτω Αιγύπτου (Clark 1959: 219-220, James 1982: 156-165, Hassan 1998: 109). Επίσης, η θεά *Hathor* (Evans 1901: 150-153), που εικονιζόταν συχνά με κερασφόρο στέμμα, λατρευόταν στις Θήβες ως «θεά των όφεων». Ο εικονογραφικός συνδυασμός βουκράνιου και φιδιού απαντάται επίσης στην τέχνη της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού (τοιχογραφίες από την Κνωσό, snake tubes από τα Γουρνιά κ.ά), ακόμα μια ένδειξη πνευματικής αλληλεπίδρασής με την Αίγυπτο (Moss 2005: 212). Ο ουραίος στόλιζε, επίσης, το στέμμα της τόσο δημοφιλούς και σημαντικής Ίσιδος (Hassan 1998: 266, Fig. 1) (Εικ. 14).

Εξάλλου, σύμφωνα με την αιγυπτιακή κοσμογονία, η αρχή του κόσμου βρίσκεται στο αρχέγονο ερπετό: εκείνο που αναδύθηκε από τα σκοτεινά νερά της Αβύσσου, δημιούργησε αρχικά τον κόσμο και στη συνέχεια τον λόγο, τον οποίο προσέφερε στην ανθρωπότητα ως νόμο (Clark 1959: 50-53) (Εικ. 15). Ο κόσμος που δημιουργήθηκε έτσι από το ερπετό θα καταλήξει και πάλι σε αυτό όταν καταστραφεί, και το οικουμενικό σύμβολο του ουροβόρου

όφι αναφέρεται, ακριβώς, σε αυτήν την παλιγγενεσία και στον αέναο κύκλο της ύπαρξης μέσα στον χρόνο (Goodison 1989: 20, Fig. 42).¹¹

Την περίοδο του Νέου Βασιλείου εμφανίζεται ένας οφιομόρφος θεός του Σκότους, ο Απόφις ή Άπεπ, γέννημα του αρχέγονου ωκεανού του Χάους (Wilkinson 2003: 221, Morenz 2004: 201-205, Hart 2005: 31, Remler 2006: 10, 20-22, 34, Kemp 2006: 95, Bickel 2007, Marinatos 2007: 359, Fig. 6, Lucarelli 2010: 5, Kousoulis 2012: 50). Ο Απόφις απεικονίζεται ως γιγαντιαίο ερπετό, αποτελούσε την προσωποποίηση του απόλυτου κακού και του χάους και υπήρξε αιώνιος εχθρός του θεού Ήλιου Ρα και του γιού του Σεθ. Σύμφωνα με τον μύθο, κάθε νύχτα προσπαθούσε να καταβροχθίσει το πλοίο του Ρα, με απώτερο σκοπό να καταστρέψει τον κόσμο και η μάχη συνεχιζόταν σε έναν αέναο αγώνα για τη σωτηρία από τον όλεθρο (Εικ. 16). Στη μάχη με τον Απόφι, βοηθάει ένας άλλος θεός-ερπετό, ο *Mehen* (ο Κουλουριασμένος) και τον προστάτευε έτσι. Αποτέλεσε προστατευτική θεότητα με μορφή ερπετού που κουλουριαζόταν γύρω από τον θεό Ρα κατά τη νυχτερινή περιπλάνηση του (Εικ. 17). Η μορφή του κουλουριασμένου φιδιού *Mehen* έγινε επιτραπέζιο παιχνίδι στην Αίγυπτο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Εικ. 18).

Σε άλλη εκδοχή, ο Ρα μεταμορφώθηκε στην ιερή Γάτα της Ηλιούπολης και σκότωσε τον Απόφι κάτω από τη μουριά της θεάς Νουτ, τα κλαδιά της οποίας αποτελούν καταφύγιο για τις ψυχές των νεκρών (Hornblower 1943: 85-87, Wilkinson 2003: 223, Hart 2005: 32, Remler 2006: 206) (Εικ. 19). Επιπλέον, η θεά *Taweret*, που συμμετέχει στον πόλεμο του Ρα εναντίον του Απόφι, εικονίζεται συχνά να πολεμάει το ερπετό.¹² Η *Taweret* αποτελεί πρόδρομο του «μινωικού δαίμονα», πιστοποιώντας την εξάπλωση ορισμένων λατρευτικών συμβόλων από την Αίγυπτο στη μινωική Κρήτη (Hall 1914: 197-206, Watrous 1998: 19-28, MacGillivray 2012: 124-126, Weingarten 2013: 71-78).

Στον μύθο του Όσιρι, ο Απόφις είναι αρχικά το ευεργετικό ερπετό *Nehaher* (Τρομερό Πρόσωπο) που προστατεύει τον θεό κατά την αναγέννησή του, όταν ο θεός παίρνει διαδοχικά επτά μορφές τις οποίες περιβάλλει με ευμένια το φίδι (Εικ. 20). Όταν όμως ο Όσιρις τελικά αναγεννάται, εντέλει μάχεται με το ερπετό, που έχει πάρει πλέον τη μορφή του Απόφι (Clark 1959: 50-53)

¹¹ Εκτός από στοιχείο της αιγυπτιακής μυθολογίας, το φίδι αποτελεί μεταγενέστερο σύμβολο πολλών γνωστικών, αποκρυφιστικών, ακόμη και αλχημιστικών κειμένων (Clark 1959: 50-53, Neumann 1983: 57, 171).

¹² Η *Taweret* θεωρείται ότι αποτελεί πρόδρομο του «μινωικού δαίμονα», πιστοποιώντας την εξάπλωση ορισμένων λατρευτικών συμβόλων από την Αίγυπτο στη μινωική Κρήτη (Hall 1914: 197-206, Watrous 1998: 19-28, MacGillivray 2012: 124-126, Weingarten 2013: 71-78).

Πολλές είναι οι εν γένει απεικονίσεις του φιδιού στην αιγυπτιακή εικονογραφία, όπου άλλοτε αποτελεί χαρακτηριστικό σύμβολο θεοτήτων (π.χ. Απόφης), και άλλοτε αποτελεί συμπληρωματικό τους σύμβολο. Έτσι ο θεός *Bes* και η θεά *Beset* απεικονίζονται συχνά να κρατάνε φίδια (Fischer 1987: 18, Pl. IV, Fig. 12, Spier 1992: 54, No 104, Marinatos 2000: 54, Fig. 3.9) (Εικ. 21), που είναι ακίνδυνα για τις θεότητες, αλλά και όπλο ενάντια στους εχθρούς τους (Weingarten 1991: 373, Marinatos 2000: 50-60). Σε λίθινη ανάγλυφη στήλη, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, ο *Bes* επιστέφει παράσταση του *Horus* που εικονίζεται να κρατάει φίδια, ενώ επιγραφή δίνει οδηγίες για την προστασία από τα δαγκώματά τους (Εικ. 22). Σε αιγυπτιακό ανάγλυφο του 1300 π.Χ. εικονίζεται θεά που στέκεται πάνω σε λιοντάρι και κρατά με το δεξί ένα μπουκέτο κρίνα και με το αριστερό φίδι (Westenholz 1998: 80, Fig. 28, Marinatos 2000: 16, Fig. 1.27) (Εικ. 23). Απεικονίζει την χαναανιτική θεά *Qudushu*, υποδηλώνοντας τη συροπαλαιστινιακή επιρροή ήδη παγιωμένο αιγυπτιακό πάνθεον.

Κύπρος

Η Κύπρος βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της Μεσογείου, σε στρατηγική θέση, ανάμεσα σε ακμαίους της Εποχής του Χαλκού. Η Κύπρος (ή Αλασία) αναφέρεται, ήδη τον 18^ο και 17^ο αι. π.Χ. σε πινακίδες από το Αλαλάχ, το Μάρι, την Ουγκαρίτ αλλά και το χεττιτικό Μπογαζκίόι. Το φίδι, όπως και άλλα σύμβολα, αποτέλεσε διαχρονικά ένα θέμα με σταθερή παρουσία στην τέχνη του νησιού, κυρίως σε ειδώλια και σε αγγεία. Απαντά ήδη τη Νεολιθική εποχή σε οικία της Χοιροκοιτίας (5800-5250 π.Χ.) – πρόκειται για την παλαιότερη εικονογραφική μαρτυρία εμφάνισής του στην τέχνη της Κύπρου (Dikaios 1940: 173, Pl. LX, 29, Mundkur 1983: 194), και έχει τη μορφή πήλινου ανδρικού ειδωλίου, διακοσμημένου με επίθετα φίδια στην πίσω όψη του κεφαλιού του.

Πρωτοκυπριακή περίοδος

Απεικονίσεις φιδιών είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστούν κατά την Πρωτοκυπριακή περίοδο, - με εξαίρεση ίσως, αλλά με μεγάλη επιφύλαξη, τις κυματοειδείς ταινίες που κοσμούν αγγεία (Mundkur 1983: 11-13, Morris 1985: 232-233) (Εικ. 24-25). Μόνο προς το τέλος της Πρωτοκυπριακής εμφανίζεται ως επίθετο συμπληρωματικό μοτίβο κυρίως σε ευρύστομα αγγεία, για να καθιερωθεί και στις επόμενες περιόδους (Stewart 1999).

Ο χαρακτήρας των θρησκευτικών πρακτικών την περίοδο αυτή, παραμένει εν πολλοίς άγνωστος. Υπάρχουν, ωστόσο, ενδείξεις ότι τα νεκροταφεία, που βρίσκονταν εκτός των οικισμών, λειτουργούσαν και ως τόποι άσκησης λατρείας, στην οποία τα φίδια

διαδραμάτιζαν, φαίνεται, έναν ιδιαίτερο ρόλο. Στη Λάπηθο, στον Τάφο 303Α, έχουν εντοπιστεί αγγεία με ανάγλυφο φίδι που κινείται προς το στόμιο, ενώ πήλινο αγγείο από τους Βουνούς φέρει στη βάση του επίθετα δισκάρια στη βάση του, που έχουν ερμηνευθεί ως ταΐστρες φιδιών – που συγκρίνονται με τα ευρήματα από το *Snake Room* της Κνωσού (Mundkur 1983: 195, Fig. 91a). Φίδια διακοσμούσαν συχνά ανθρωπόμορφες πρόχους με ανάγλυφες παραστάσεις ζώων, που αποτελούν τους χαρακτηριστικούς τύπους αγγείων του ερυθροστιλβωτού ρυθμού (Morris 1985: 232-233, Pls 261-262)– καθώς και σε λεκάνες με προχολή (Εικ. 26), αγγεία μάλλον όχι για απλή καθημερινή χρήση αλλά προορισμένα για ταφικές τελετουργίες.

Μεσοκυπριακή και Υστεροκυπριακή περίοδος

Τη Μεσοκυπριακή και πολύ περισσότερο την Υστεροκυπριακή περίοδο, γίνεται εμφανής η προσπάθεια μετατόπισης των θρησκευτικών πρακτικών από τα νεκροταφεία, σε ειδικά διαμορφωμένους «ιερούς χώρους», κοντά στα εργαστήρια χαλκού και σε αστικά κέντρα.

Τέχνηρα με απεικονίσεις φιδιών απαντούν και στις δύο περιόδους π.χ. σε αγγεία της λεγόμενης δακτυλιόποδης κατηγορίας, όπου αναγνωρίζονται σπειροειδείς σχηματισμοί που απολήγουν σε κεφαλές φιδιών. Ενδεικτικά αναφέρονται τρεις πρόχοι, σήμερα στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα (Εικ. 27-29), αλλά δεν λείπουν και άλλοι τύποι αγγείων όπως οι φιάλες (Εικ. 30). Στη Λευκή Γραπτή Κεραμική φίδια «συνυπάρχουν» με άλλα ζώα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την πρόχου με ζωόμορφη προτομή στον λαιμό και γραπτή διακόσμηση φιδιού στην κοιλιά του (Karageorghis 1991: για την κεραμική, Papadopoulos and Kontorli-Papadopoulou 1992: 339) (Εικ. 31). Ανιχνεύονται, επίσης, κυλινδρικά αγγεία με λαβές (*Snake Tubes*) στο Ιδάλιον και το Κίτιο, που αναγνωρίζονται από τον Evans με τη «θεά των περιστεριών» (*Dove Goddess*) της Κύπρου, με ανάλογους τύπους σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο (Evans 1935: 166). Αγγεία με πλαστικά φίδια αναγνωρίζονται ακόμα στη Ρωμαϊκή περίοδο, με τη μορφή επίθετης διακόσμησης σε γυάλινα αγγεία (Harden: 1934: 50-55) (Εικ. 32-33).

Στις παραστάσεις σε αγγεία, τα φίδια απεικονίζονται συχνά με άλλα ζώα, ιδίως με τον ταύρο, το πιο οικείο ζώο για τους κεραμείς όπως φαίνεται και από την εισαγωγή αγγείων με παραστάσεις ταύρου και φιδιού – βλ. π.χ. τον ΥΜ ΙΙΙΓ κρατήρα από την Πύλα (Catling and Karageorghis 1961: 115, Fig. 5) (Εικ. 34). Η συχνή κοινή απεικόνιση φιδιού και ταύρου υποδηλώνει ίσως μια πνευματική και συμβολική αλληλεπίδραση των δύο ζώων, αφού και τα αγγεία τα οποία κοσμούν ανήκαν σε ιδιαίτερους τύπους που δεν υπηρετούσαν απλές

καθημερινές ανάγκες. Εάν, πράγματι, η ανάπτυξη της ζωόμορφης εικονογραφίας συνδέεται με την προσπάθεια αποτύπωσης των πνευματικών αντιλήψεων που συμβολίζουν τα ζώα, τότε η από κοινού απεικόνιση των δύο ζώων υπονοεί μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ τους. Η συναπόδοση φιδιών και ταύρων θα μπορούσε πιθανόν να αντιπροσωπεύσει τα τρία βασικά χαρακτηριστικά της κυπριακής θρησκείας – και κάθε προϊστορικής μεσογειακής θρησκείας μάλλον: τη γονιμότητα, τον θάνατο και την αναγέννηση.

Στο αγγείο από το νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στους Βουνούς, διαφαίνεται πιθανόν μια τέτοια σύνδεση. Στο εσωτερικό του εικονίζονται ταύροι και φίδια ως συμπληρωματικός εικονογραφικός διάκοσμος παράστασης που, σύμφωνα με τους μελετητές, αποδίδει ένα ιερό τελετουργικό (Dikaios 1932: 346, Pls LXX- LXXI, 1940: 173, Pls VII-VIII, Steel 2013: 51-73) (Εικ. 35). Ο Π. Δίκαιος αναγνώρισε οφιοειδές θέμα σε δύο κυματοειδείς γραμμές στο εσωτερικό του τοιχώματος του αγγείου. Η άποψη του αυτή, που θεωρεί ότι ολόκληρη η σκηνή αποδίδει τελετουργία εστιασμένη, ακριβώς, στο φίδι, έχει αμφισβητηθεί από τη Morris, που τη θεωρεί ατεκμηρίωτη, αφού δεν διακρίνονται κεφάλι στο φίδι ή άλλα σχετικά στοιχεία. Η ίδια προτείνει ότι οι κυματοειδείς γραμμές αποδίδουν σχοινιά ή συμβολίζουν νερά, κάτι που δεν αναιρεί τον ιδιαίτερο τελετουργικό χαρακτήρα της παράστασης (Morris 1985: 232-233).

Σύμφωνα με τον Δίκαιο, τα φίδια επιλέγονται στο αγγείο για τις χθόνιες ιδιότητες τους, ωστόσο τα βουκράνια που επιστέφουν τους στύλους φαίνεται να αναιρούν την παραπάνω άποψη. Τα βουκράνια ουδέποτε αποτέλεσαν χθόνιο σύμβολο και, επομένως η συνήθης κοινή εμφάνισή τους με φίδια σε όλη την Πρώιμη και κυρίως κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, δεν μπορεί να συμβολίζει τη χθόνια φύση και των δύο.

Από την κυπριακή τέχνη δεν λείπουν και πιο ιδιαίτερες απεικονίσεις φιδιών: π.χ. φίδια τυλιγμένα σε ταύρους (Karageorghis 1993: 68, Pls XXX 1-2, XLII 1-2), ή φίδια με ανδρική μορφή (Karageorghis 1995: 48, Pl. XXIII 8) ή λιγότερο συχνά επάνω σε έφιππες μορφές (Karageorghis 1993: 47, Pl. XXIII 5a-b). Σπανιότερα είναι έμμεσα σχετικά ευρήματα, όπως οι «ταΐστρες» όφεων (Karageorghis 1993: 71, Pl. XXXI 8) ή οι σφραγίδες (Knapp 2008: 156).

Μεγαλύτερη ποικιλομορφία στους τύπους τεχνέργων με απεικονίσεις φιδιών παρατηρείται κυρίως μετά τον 11^ο αιώνα π.Χ. (Voskos and Knapp 2008: 678), όπως προκύπτει για παράδειγμα από μικρό ειδώλιο γυναικείας μορφής με κυλινδρικό σώμα του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» από την Αγία Ειρήνη. Έχει μεγάλα μάτια και ανοιχτό στήθος πάνω στο οποίο τυλίγεται ένα πλαστικό φίδι (Karageorghis 1993: 83, Pl. XXXVII, 5). Η εικονογραφική σχέση του φιδιού με γυναικεία ειδώλια (πιθανόν θεοτήτων)

στην Κύπρο παραπέμπει στη θρησκευτική εικονογραφία γειτονικών της πολιτισμών, όπως αυτών της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής, με τους οποίους διατηρούσε επαφές που δεν θα μπορούσαν να μην επηρεάσουν και την τέχνη της (Steel 2004: 196-200). Ωστόσο, η χρήση φιδιών και ο ρόλος τους στην κυπριακή εικονογραφία και θρησκεία, παραμένουν εντέλει μάλλον αινιγματικοί. Πράγματι, μολονότι, στην εικονογραφία της Ανατολικής Μεσογείου αρκετές θεότητες συνδυάζονται με φίδια, καμία από αυτές δεν έχει αποδειχθεί ακόμα, ελλείψει και γραπτών πηγών, ότι μεταφέρθηκε στην Κύπρο (Papadopoulos and Kontorli-Papadopoulou 1992: 338-339).

II. Το φίδι στην τέχνη των Βαλκανίων και του Αιγαίου

Νεολιθική περίοδος στα Βαλκάνια

Κατά τη M. Gimbutas, η παρουσία του φιδιού στην τέχνη ανιχνεύεται μάλλον ήδη την Παλαιολιθική περίοδο (Gimbutas 1989: 122, Fig. 189). Η ερευνήτρια μελέτησε το σύμβολο του φιδιού και το, σύμφωνα με πολλούς, οφιοειδές θέμα της σπείρας σε μεγάλο αριθμό ευρημάτων από την «Παλαιά Ευρώπη» (βλ. π.χ. Lois and Isetti 1964: 19, Balabina 1998: 135-152). Συμπεραίνει δε ότι αρκετοί νεολιθικοί πολιτισμοί της Βαλκανικής, και ιδιαιτέρως ο πολιτισμός Κουκουτένι-Τριπολί (Εικ. 36), χρησιμοποίησαν το οφιοειδές σύμβολο ως βάση της εικονογραφικής τους τέχνης (Palaguta 2016: 337-354).

Η νεολιθική σχεδιαστική απόδοση του φιδιού ενέχει ρεαλιστικά/φυσιοκρατικά, όσο και σχηματικά και αφηρημένα στοιχεία, συχνά με μορφή κυματιστών γραμμών. Σε πλήρινα αγγεία αποδίδεται ανάγλυφο (Gimbutas 1974: 96, Figs 55-59) ή με χρώμα (Gimbutas 1974: 95, Figs 50, 60). Η απεικόνιση του κεφαλιού των φιδιών στην τέχνη δεν είναι άγνωστη στις πρώιμες βαλκανικές κοινωνίες, και συνδέεται πιθανόν με τις υπαρξιακές ανησυχίες τους (Behr-Gilnka 2016: 427-434).

Κατά τη Gimbutas (1989: 121), ο μυστηριακός δυναμισμός του φιδιού, οι βιολογικές του ιδιότητες και η ικανότητά του να αναγεννιέται όταν αλλάζει δέρμα, προκάλεσαν το νεολιθικό ενδιαφέρον και ανέπτυξαν μια μυθοπλασία ενσωματώνοντας το στις λατρευτικές πρακτικές των πρώιμων βαλκανικών πολιτισμών. Η απεικόνισή του σε συνδυασμό με γυναικεία ειδώλια όπως αυτά του τύπου της Μητέρας-Θεάς ή με άλλα ιερά ζώα όπως ο ταύρος επιβεβαιώνουν το λατρευτικό του χαρακτήρα.

Η ίδια, και άλλοι ερευνητές, θεωρούν μάλιστα ότι τα φίδια αποτέλεσαν κυρίαρχες θεότητες, τις θεές των όφρων, που λατρεύονταν σε συνδυασμό με τη Θεά των Πτηνών (Gimbutas 1974: 144-145). Το ζήτημα της προέλευσής τους έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας χωρίς όμως να έχουν δοθεί τεκμηριωμένες απαντήσεις.

Η M. Gimbutas συσχετίζει τα δημοφιλή στεατοπυγικά ειδώλια της εποχής με τις θεές των όφρων, αφού αυτά έχουν οφιοειδή άκρα, επίμηκες στόμα, στρογγυλά μάτια, φορούν διάδημα, και συνοδεύονται συχνά με οφιοειδές πηνίο και σπείρα. Αποτελούσαν, κατά την ίδια, φύλακες της ενεργείας και της ζωής και λατρεύονταν στα οικιακά ιερά. Τέτοια ειδώλια ανήκουν στην πρώιμη περίοδο του πολιτισμού Κουκουτένι-Τριπολί, για παράδειγμα η σειρά ειδωλίων από ιερό της *Sabatnivka* στη σημερινή Ουκρανία (Gimbutas 1989: 133, Fig. 215b)

(Εικ. 37), και η ομάδα από το εσωτερικό αγγείου στη Μολδαβία, με πρώιμες απεικονίσεις θεινών των όφρων και γυναικών ακολούθων της (Gimbutas 1989: 132-133, Pl. 9).

Την επιρροή που άσκησαν στη Βαλκανική Χερσόνησο της εποχής, συγκρίνει με αυτή ειδωλίων από τον ελλαδικό χώρο, όπως το ειδώλιο της Αμοργού (Gimbutas 1989: 126, Fig. 200) και το διάσημο εκείνο από το Καλό Χωριό Ιεράπετρας στην Κρήτη (Gimbutas 1974: 101, Fig. 65). Την υπόθεσή της στηρίζει στις εγχάρακτες γραμμώσεις κυρίως στους γλουτούς τους και οφιοειδή χαρακτηριστικά που αναγνωρίζει στα κάτω άκρα και στο κεφάλι τους (Gimbutas 1974: 101, 1989: 126-128), - στοιχεία τα οποία ωστόσο δεν πείθουν όλους τους μελετητές.

Σε στεατοπυγικά και καθιστά ειδώλια από τον νεολιθικό ελλαδικό χώρο, δεν είναι άγνωστες οι εγχάρακτες ή γραπτές γραμμώσεις στο σώμα τους, σε αγγεία οι σπείρες και οι κυματιστές γραμμές, ούτε ειδώλια με οφιοειδή κεφαλή. Ενδεικτικά αναφέρονται αγγεία της Νεότερης Νεολιθικής του Διμηνίου και Τελικής Νεολιθικής του Σέσκλου (Καλτσάς 2007: 29). Στο κεφάλι ειδωλίου από το Σέσκλο (Εικ. 38) και στο μεταγενέστερο καθιστό ειδώλιο από τις Μυκίνες, η Μ. Gimbutas βλέπει μια λατρευτική συνέχεια του φιδιού, που μεταφέρθηκε στον ελλαδικό χώρο από την Παλαιά Ευρώπη, διατηρώντας τα εικονογραφικά πρότυπά του (1989: 126, Fig. 202 και 130, Fig. 211 αντίστοιχα). Ο πολιτισμός της Βίντσας με την εγχάρακτη κεραμική έφθασε ως τη σημερινή ηπειρωτική Ελλάδα και θα μπορούσε να έχει επηρεάσει την εικονογραφία των νεολιθικών πολιτισμών της νότιας Βαλκανικής,¹³ αν και ο αριθμός των συναφών ευρημάτων είναι μικρός στην χώρα μας.

Ηπειρωτικός και νησιωτικός ελλαδικός χώρος την Εποχή του Χαλκού

Στην εικονογραφία του ελλαδικού χώρου την Εποχής του Χαλκού η μορφή του φιδιού αν και πιο σπάνια είναι, ωστόσο, πιο σαφής: η φυσιοκρατική απόδοσή του δεν αφήνει περιθώρια για αμφισβήτηση της αναγνώρισής του.

Η παρουσία του θέματος του φιδιού στη νησιωτική όσο και στην ηπειρωτική χώρα δείχνει ότι δεν είχε μεν γεωγραφικούς περιορισμούς, μόνο όμως από την ΥΕΧ Ι, με εξαίρεση τα κοσμήματα από την Αίγινα, σε αντίθεση με τη μινωική Κρήτη, όπου εμφανίζεται ήδη από την ΠΕΧ/Προανακτορική περίοδο.

Εκτός Κρήτης, απεικονίζεται πρώιμα στο χρυσό περίαπτο με τον «πτόνιο θηρών» του ΜΜ ΙΒ(;-)ΙΙΙ θησαυρού της Αίγινας (Εικ. 39). Διπλό οφιοειδές έμβλημα με τις ωοειδείς άκρες του στραμμένες προς τα επάνω προβάλλει πίσω από την όρθια ημίγυμνη ανδρική μορφή

---

¹³ Για επαφές και αλληλεπιδράσεις στα Βαλκάνια της Προϊστορικής εποχής, βλ. Grammatikopoulou 2001.

με διάδημα, που πατάει σε επίπεδη επιφάνεια με τρία άνθη λωτού και κρατάει σε κάθε χέρι από μια χήνα. Σήμερα, μαζί με την επιρροή μινωικών προτύπων στον θησαυρό υπογραμμίζεται και η επίδραση των ανατολικών και αιγυπτιακών προτύπων (Frankfort 1954: 176, 1996: 343-345, Higgins 1957: 30-41, 1979: 20-23, Hopkins 1962: 182-184, Hägg and Lindau 1984: 73, Aruz 2008: 109, Phillips 2008: 272-273, No 577, Koehl 2011: 202-205).

Στον θησαυρό της Αίγινας, εξάλλου, φίδι φέρουν ακόμα τέσσερα χρυσά ενώτια: απεικονίζεται ως πλαίσιο, με δύο κεφάλια που ενώνονται και περικλείει την κεντρική παράσταση - δηλαδή ζώα, όπως σκυλιά ή τσακάλια, πίθηκους, και πτηνά (Εικ. 40). Στις ποικίλες ερμηνείες αυτών των συμβόλων εγγράφονται και θρησκευτικές και αστρολογικές υποθέσεις (Hopkins 1962: 183, Phillips 2008: 273-274, Nos 578-581).

Δεδομένα από την ηπειρωτική Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού

Μυκήνες, Αργολίδα

Οι απεικονίσεις του φιδιού σε αντικείμενα από τις Μυκήνες παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον ως προς το ν τύπο των ευρημάτων και τη προ ξευσή το η, κυρίως από νεκροταφεία αλλά και από το Θρησκευτικό Κέντρο, που οδήγησε στη διατύπωση ποικίλων ερμηνευτικών υποθέσεων.

Επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο της ΥΕ Ι-ΙΙΑ περιόδου από τον Ταφικό Κύκλο Α (Τάφος ΙΙ - ΕΑΜ 1430), κοσμείται με ανάγλυφες οφιοειδείς γραμμές σε δύο εκ των τριών ζωνών της παράστασης (Εικ. 41) – είναι ίσως η μοναδική τέτοια περίπτωση, αφού τις άλλες στήλες από τους Ταφικούς Κύκλους κοσμούν μόνο σπειροειδείς διακοσμήσεις (Καλτσάς 2007: 70-73). Επίσης, δυο οφιοειδείς γραμμές περιτρέχουν την κοιλιά πρόχου της ίδιας περιόδου από τον ίδιο χώρο (ΕΑΜ 950) (Εικόνα 42). Ανάλογο θέμα παρατηρείται και σε άλλα μεταγενέστερα αγγεία, όπως τις ΥΜ ΙΙΙ υδρίες και πρόχους (βλ. σελ. 36-40).

Στο θαλαμωτό τάφο 515 της Νεκρόπολης στο Καλκάνι Αργολίδας εντοπίστηκαν δύο ΥΕ ΙΙΒ φακοειδείς σφραγιδόλιθοι από κορναλίνη με κοινό εικονογραφικό θέμα (CMS Ι 144 και Ι 145 - Hägg and Lindau 1984: 68, Nos 3, 4) (Εικ. 43). Απεικονίζουν όρθια κεντρική γυναικεία μορφή ανάμεσα σε αντωπά λιοντάρια, να υποβαστάζει πάνω από το κεφάλι της μεγάλο οριζόντιο διπλό οφιοειδές έμβλημα, που επιστέφει διπλός πέλεκυς.

Στον λόφο της Ακρόπολης των Μυκηνών, εντοπίστηκε τμήμα πήλινης κυκλικής τράπεζας προσφορών της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου (ΕΑΜ 14163) (Εικ. 44), με πιθανό θέμα φιδιού κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς της, που δεν σώζεται όμως ολόκληρη και έχει συμπληρωθεί. Επίσης, ένα σύνθετο δαχτυλιόσχημο πήλινο τελετουργικό σκεύος (κέρνος) της

ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου με αποσπασματικά σωζόμενο κωνικό ρυτό για την εκροή υγρών (EAM 5427- Nilsson 1950: 139, Mylonas 1966: 160, Furumark 1972: 618, Moore and Tylour 1999: 106). Φέρει γραπτή διακόσμηση με κέρατα καθοσιώσεως στη βάση και γραπτούς ρόδακες σε όλο το υπόλοιπο τοίχωμα και πλαστική οφιοειδή ταινία περί το σώμα (Εικ. 45).

Οι πιο γνωστές απεικονίσεις φιδιών εκτός Κρήτης εντοπίστηκαν στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών (Tylour 1970: 272, Moore and Tylour 1999: 63-69, Fig. 21, Pls 23-25) (Εικ. 46). Πράγματι, σε εσοχή/κρύπτη του χώρου 19 και επάνω σε κλίμακα του χώρου 18 εντοπίστηκαν 15 ή 16 φυσιοκρατικά πήλινα ομοιώματα φιδιών, που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο (Εικ. 47).¹⁴ Είναι όλα κουλουριασμένα (με τις ουρές τους στο κέντρο της σπείρας), και έχουν κατηγοριοποιηθεί σε τέσσερις τύπους βάσει του τρόπου απεικόνισής τους και των τυπολογικών τους στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη ομάδα χαρακτηρίζεται από «κοντά και παχιά» ομοιώματα, ενώ η δεύτερη από μεγαλύτερα και πιο μακριά. Η τρίτη κατηγορία περιέχει ομοιώματα φιδιών με κυρτωμένα σώματα και ανασηκωμένο κεφάλι που στηρίζεται σε κομμάτι πηλού, ενώ στην τελευταία κατηγορία περιλαμβάνονται τα πιο αποσπασματικά σωζόμενα δείγματα (Moore and Tylour 1999: 64-65). Βρέθηκαν μαζί με πλήθος ανθρωπόμορφων ειδωλίων, εκ των οποίων μόνο δύο γυναικεία. Η λατρευτική λειτουργία του Θρησκευτικού Κέντρου έχει τεκμηριωθεί πειστικά, ωστόσο η παρουσία των ομοιωμάτων φιδιών προβληματίζει, αφού μαζί με το ομοίωμα από το Κυνόρτιο (βλ. σελ. 35) αποτελούν τα μοναδικά δείγματα ομοιωμάτων από τελετουργικό περιβάλλον (Renfrew 1981a: 28-32, 1985: 429, Rutkowski 1986: 179, Godart 2001: 465, Gallou 2005: 70-73).

Μιδέα, Αργολίδα

Πήλινο ΥΕ ΙΙΒ-Γ ομοίωμα φιδιού βρέθηκε στο συγκρότημα του Μεγάρου της Μιδέας (*Megaron Complex*) (Demakoroulou et al. 1997-1998: 90). Στη δημοσίευση δεν παρατίθενται περαιτέρω πληροφορίες για το αντικείμενο. Επιπλέον, ένα χρυσό σφραγιστικό ΥΕ ΙΙΙΑ1 δαχτυλίδι αποκαλύφθηκε στον Θολωτό ΙΙΙ του νεκροταφείου των Δενδρών (CMS I 189 - Hägg and Lindau 1984: 68, Fig. 3) (Εικ. 48). Στο άνω μέρος της παράστασης εικονίζονται δύο βοοειδή να πατούν έκαστο σε τριπλό οφιοειδές έμβλημα.

Κυνόρτιο, Αργολίδα

Στο όρος Κυνόρτιο, ανατολικά της Επιδαύρου, στον ομώνυμο μυκηναϊκό οικισμό με θρησκευτικό κέντρο, έχει εντοπιστεί πιθανό θραύσμα πήλινου ομοιώματος κεφαλής φιδιού,

¹⁴ Στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο τα τοποθετεί η Κ. Δημακοπούλου (Demakoroulou 1988: 196).

με εγγαράξεις από οξύληκτο εργαλείο για τη δήλωση του στόματος και των ματιών. Βρέθηκε στην επίκωση του ιερού μαζί με άλλα ΥΕ III A2 και εξής ειδώλια (Πέππα-Παπαϊωάννου 1985: 86).

Αμύκλαιο, Λακωνία

Στο μυκηναϊκό ιερό του Αμυκλαίου δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά εντοπίστηκε πλήθος ευρημάτων, στα οποία συγκαταλέγεται το άνω τμήμα μεγάλου κεφαλιού τροχήλατου γυναικείου ειδωλίου (Εικ. 49). Κοσμείται με πόλο τον οποίο περιτρέχει αναδιπλούμενο τμήμα πλαστικού φιδιού (Δημακοπούλου 1982: 54-56, Πίν. 25, 67, 2009: 95-104, Εικ. 10.1). Ενώ σε χέρι που σώζεται ως τον καρπό ανάλογου τροχήλατου ειδωλίου τυλίγεται πλαστικό φίδι που έρπει για να πιεί από μια κύλικα που κρατά η μορφή (Δημακοπούλου 1982: 54-56, Πίν. 26, 68 α-β, 2009: 95-104, Εικ. 10.2 α-β) (Εικ. 50). Και τα δυο παραπάνω τμήματα ειδωλίων χρονολογούνται στην ΥΕ III Β περίοδο.

Πύλος, Μεσσηνία

Στο ανάκτορο του Νέστορα στην Πύλο εντοπίστηκε ελλιπές πήλινο σφράγισμα από ΥΕ II-IIIΑ χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι (CMS I 379 - Hägg and Lindau 1984: 68, No 11, Younger 1988: 388), στο οποίο απεικονίζεται όρθια γυναικεία μορφή, μεταξύ δύο επίσης όρθιων αιγών και δύο μινωικών δαιμόνων, να υποβαστάζει πάνω από το κεφάλι της τριπλό οριζόντιο οφιοειδές έμβλημα με επίστεψη διπλού πέλεκυ και αστρικού συμβόλου, μάλλον του ήλιου.

Χαλκιάς, Μεσσηνία

Στον θολωτό τάφο 1 του Χαλκιά Τριφυλίας εντοπίστηκε χειροποίητη πήλινη ΥΕ IIIΓ πρόχους με ανάγλυφα φίδια στον ώμο (Βικάτου 2006: 197 - πρβλ. Βλαχόπουλος 2012: 108, όπου το αγγείο θεωρείται μάλλον πρωιμότερο).

Θήβα, Βοιωτία

Από τον μυκηναϊκό οικισμό της Θήβας, διατηρούνται οι μόνες πιθανώς γραπτές αναφορές σε φίδια του αιγαιακού χώρου (Gallou 2005: 72-73, García 2014: 179-188), σε επτά κομμάτια πήλινων πινακίδων στη Γραμμική Β της ΥΕ IIIΒ2. Πρόκειται, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, για τη λέξη *e-pe-to-i*, που αναφέρεται σε ερπετά, μάλλον οικόσιτα φίδια, στα οποία απευθύνονται προσφορές κρασιού (Aravantinos et al. 2001: 277, 2003: 27 – βλ. και Rousioti 2001: 308-310). Η σε ομάδα λατρευτών που λάμβαναν μέρος σε τελετουργικούς χορούς, μεταμφιεσμένοι σε φίδια (García 2014: 184), μια π ρακτική που αναγνωρίζεται στο Αιγαίο της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. (χορευτές ντυμένοι άρκτοι, ταύροι κ.ά.).

Μενίδι, Αττική

Σε θολωτό τάφο της περιοχής του Μενιδίου εντοπίστηκε φακοειδής ΥΕ ΙΙΑ σφραγιδόλιθος από αχάτη (CMS XI 112 - Hägg and Lindau 1984: 68, No 7) (Εικ. 51). Φέρει παράσταση με αρκετά σχηματικά αποδοσμένη όρθια ημίγυμνη γυναικεία μορφή, μεταξύ αντωπών λεόντων, που έχει τα χέρια ορθωμένα πάνω από τους ώμους και μάλλον φοράει διάδημα. Πίσω της, στο ύψος της μέσης, προβάλλει μονό οφιοειδές έμβλημα.

Περατή, Αττική

Το νεκροταφείο της Περατής περιλαμβάνει 192 θαλαμοειδείς τάφους σε πυκνή διάταξη ανάμεσα στους οποίους είχαν σκαφτεί 27 λακκοειδείς (Ιακωβίδης 1969-1970). Στα πολυάριθμα κτερίσματα, τοπικά και εισηγμένα, από την Ανατολική Μεσόγειο, εγγράφονται δύο πήλινες ΥΕ ΙΙΓ πρόχοι με γεφυρόστομη ηθωπή προχοή που φέρουν γραπτά φίδια στο άνω μέρος της κοιλιάς τους, αποτελώντας τα μοναδικά αγγεία αυτού του τύπου από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο - τα υπόλοιπα προέρχονται από τον νησιωτικό.

Ειδικότερα, στην πρόχους από τον Τάφο 65 (Ιακωβίδης 1969-1970: 73, Πίν. 21β, Αρ. 553, Βλαχόπουλος 2012: 108-111) (Εικ. 52), το φίδι αποδίδεται ως κυματοειδής ταινία, πάνω από τους διακοσμητικούς δακτυλίους της κοιλιάς του αγγείου. Η μονή απεικόνιση του και το γεγονός ότι το κεφάλι του δεν καταλήγει στην προχοή όπως σε αντίστοιχα αγγεία της ίδιας εικονογραφικής θεματολογίας, αποτελούν ιδιαίτερα στοιχεία του. Η δεύτερη πρόχους από τον Τάφο 21 (Ιακωβίδης 1969-1970: 334, Πίν. 102γ, Αρ. 280, Μουντjοy 1999: 589, Fig. 219, No 437) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αγγείου που κοσμείται με οφιοειδή μοτίβα, δηλαδή, δύο σχηματοποιημένα γραπτά φίδια, των οποίων τα κεφάλια καταλήγουν στην προχοή, με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις (βλ. π.χ. τη στρεπτή λαβή ή τη γραπτή σπείρα πάνω από τα φίδια). Στο εσωτερικό των πρόχων, κατά τις εργασίες συντήρησής τους αναγνωρίστηκαν ίχνη από μέλι και γάλα (Ιακωβίδης 1969-1970: 86).

Δεδομένα από τη νησιωτική Ελλάδα

Κολώνα Αίγινας, Αργολοσαρωνικός

Από τον οικισμό της Κολώνας στην Αίγινα προέρχεται ΥΕ ΙΙ σφράγισμα, με σχηματικά αποδοσμένη όρθια ανθρώπινη μορφή που περιβάλλεται από τρία φίδια (CMS VS1A 033): τα δύο μεγαλύτερα την τυλίγουν, ενώ το τρίτο αποδίδεται ως κυματοειδής ταινία στο κάτω μέρος της παράστασης.

Απλώματα Νάξου, Κυκλάδες

Από το νεκροταφείο των Απλωμάτων στη Νάξου, από το εσωτερικό των Τάφων Α και Β, προέρχονται δυο πήλινες ΥΕ ΙΙΙΓ ηθμωτές υδρίες με πλαστικά φίδια. Η πρώτη (Τάφος Β) (Καρδάρια 1977: 32-34, Πίν. 39, 40, 42^α, Αρ. 913, Βλαχόπουλος 2006: 126-129, Πίν. 108, 2008: 486) (Εικ. 53) φέρει δύο φίδια εκατέρωθεν της προχοής στην οποία καταλήγουν τα κεφάλια τους, και, επιπλέον, δυο μεγάλες ακτινωτές γραπτές σπείρες, διακοσμητικά τρίγωνα και τετράποδο (πιθανώς αίγαγρο). Στα φίδια διακρίνεται χρώμα που αποδίδει φυσιοκρατικά τις μορφές τους.

Η δεύτερη υδρία εντοπίστηκε (Τάφος Α) (Καρδάρια 1977: 32-34, Πίν. 41, 42β, Αρ. 936, Mee 1982: 39, Βλαχόπουλος 2006: 126-129, Πίν. 108, 2008: 486, Fig. 43.16) (Εικ. 54), με ανάλογη διακόσμηση: δύο πλαστικά φίδια μελανή στικτή διακόσμηση, τυλίγουν τον ώμο του αγγείου και καταλήγουν στην προχοή, δίνοντας την εντύπωση ότι τείνουν να πιουν από το εσωτερικό της. Το αγγείο κοσμούν, επίσης, μορφές ψαριών και τετραπόδων και ένα άστρο. Σύμφωνα με τον Α. Βλαχόπουλο (2006: 197), οι υδρίες αποδίδονται στον *Ζωγράφου των Αιγάρων* και έχουν δεχτεί πιθανόν επιρροές από τις ελαφρώς προγενέστερες υδρίες από την Ιαλυσό της Ρόδου (βλ. σελ. 39).

Καμίνι Νάξου, Κυκλάδες

Από τον Τάφο Β του Καμινίου, προήλθε πήλινη ΥΕ ΙΙΙΓ πρόχους με ημικυλινδρική ηθμωτή προχοή της περιόδου (Mountjoy 1999: 949, Fig. 387, No 38, Βλαχόπουλος 2006: 126, Εικ. 1783, Σχ. 23), με δύο φίδια στο ύψος του ώμου και εκατέρωθεν της προχοής που αποδίδονται σχηματικά, ως κυματοειδές ταινίες, με τα κεφάλια τους να καταλήγουν στην προχοή του αγγείου. Πρόκειται για το μοναδικό αγγείο με γραπτή απεικόνιση φιδιών που είναι γνωστό από το νησιωτικό Αιγαίο.

Γρόττα Νάξου, Κυκλάδες

Στον ΥΕ ΙΙΙΓ οικισμό της Νάξου βρέθηκε θραύσμα πήλινου αγγείου (μάλλον μεγάλης πρόχους), με απεικόνιση ελισσόμενου πλαστικού φιδιού με στικτή γραπτή διακόσμηση (Βλαχόπουλος 2003: 497, Εικ. 17, 2006: 128).

Λυαρίδια Νάξου, Κυκλάδες

Σε επιφανειακή έρευνα στη θέση Στενό της περιοχής Λυαρίδια ο Χ. Ντούμας εντόπισε ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα της Εποχής του Χαλκού, με εγχάρακτη σχηματική απεικόνιση ελισσόμενου φιδιού, το κεφάλι του οποίου απολήγει στο κάτω μέρος της παράστασης. (Ντούμας 1965: 63, Σχ. 13) (Εικ. 55).

Ακρωτήρι Θήρας, Κυκλάδες

Από τον οικισμό του Ακρωτηρίου προέρχεται η μοναδική απεικόνιση οφιοειδούς εμβλήματος σε τοιχογραφία, εκτός Κρήτης (Κνωσός και Γόρτυνα) (Μπουλώτης 2005: 31, Εικ. 8) (Εικ. 56). Στην Ξεστή 4, η «Τοιχογραφία των Δωροφόρων» φέρει πομπή με προσφορές όπου διακρίνεται ανδρική μορφή να μεταφέρει με δίσκο κεφάλι βοοειδούς, πίσω από το οποίο προβάλλει τριπλό οφιοειδές έμβλημα - ενώ από τον δίσκο κρέμεται διπλός πέλεκυς. Πρόκειται για τη μοναδική τέτοια ζωγραφική απεικόνιση εκτός Κρήτης, και τη δεύτερη περίπτωση που το οφιοειδές έμβλημα συνοδεύει ανδρική μορφή στο προϊστορικό Αιγαίο μαζί με αυτήν στο περίαπτο του «πότνιου θηρών» από τον Θησαυρό της Αίγινας.

Ιαλυσός Ρόδου, Δωδεκάνησα

Στον οικισμό της Ιαλυσού, βρέθηκαν, μία σφραγίδα με σχετική παράσταση και τέσσερις πήλινες πρόχοι με πλαστικές και γραπτές απεικονίσεις φιδιών στο νεκροταφείο της εγκατάστασης. Χρονολογούνται όλα στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Τα δύο εκ των τεσσάρων αγγείων φέρουν πλαστικά φίδια με γραπτή στικτή διακόσμηση εκατέρωθεν της προχούς, μεταξύ οριζόντιων δακτυλίων, σπειρών κ.λ.π. (Mee 1982: 38-39, Benzi 1992: 392, No T84/5, Tav. 108a, No T20/4, Mountjoy 1999: 1043), ενώ τις άλλες δύο πρόχους κοσμούν ελαφρά διαφοροποιημένα γραπτά φίδια (Mee 1982: 38-39, Pl. 34:3, No NT17/49, Benzi 1992: 374, Tav. 99a, No T70/1, Mountjoy 1999: 1043, Fig. 428, No 186) (Εικ. 57). Το αγγείο T70/1 φέρει δύο φίδια, των οποίων τα κεφάλια καταλήγουν στην προχόη και υπόλοιπη λιτή διακόσμηση με οριζόντιους δακτυλίους στο ύψος της κοιλιάς, ενώ το αγγείο NT17/49 συμπληρώνεται με σπείρες και τρίγωνα. Τα αγγεία αυτά αποτελούν, ίσως προδρομική μορφή των ελαφρώς μεταγενέστερων ναξιακών υδριών (Βλαχόπουλος 2006: 129).

Από τον τάφο XX του νεκροταφείου της Ιαλυσού προήλθε φακοειδής σφραγιδόλιθος από αχάτη της ΥΕ ΙΙΙΓ1 περιόδου (CMS V 654 - Hägg and Lindau 1984: 68, No 5). Φέρει όρθια γυναικεία μορφή, ανάμεσα σε αντωπούς γρύπες, που υποβαστάζει πάνω από το κεφάλι της οριζόντια «επίστεψη» από διπλό οφιοειδές έμβλημα, και υπερκείμενο, πολύ διαβρωμένο, διπλό πέλεκυ.

Λαγκάδα Κω, Δωδεκάνησα

Από το νεκροταφείο της Λαγκάδας στην Κω προέρχονται δύο πήλινες ηθμοτές ΥΕ ΙΙΙΓ υδρίες. Η πρώτη φέρει δύο πλαστικά φίδια, με τα κεφάλια τους να καταλήγουν στη γεφυρόστομη προχόη του αγγείου (Morricone 1967: 235, No 205, Figs 257, 259 a-b,

Mountjoy 1999: 1113, No 136). Το δέρμα τους αποδίδεται με στικτή διακόσμηση, η οποία καλύπτει και όλο τον ώμο του αγγείου, που φέρει επιπλέον οριζόντια γραπτή ταινία στο ύψος της κοιλιάς και με μία δεύτερη, κάθετη στη λαβή.

Η δεύτερη υδρία έχει προχοή σε σχήμα κυπέλλου με διπλές λαβές και πλουσιότερο εικονογραφικό διάκοσμο (Morricone 1967: 183, No 151, Figs 194, 195 a-e, Mountjoy 1999: 1113, No 137). Φίδια που αποδίδονται με χρώμα τυλίζουν τον ώμο του αγγείου και τα κεφάλια τους καταλήγουν στην προχοή. Αποδίδονται, επίσης, σχηματικά ιχθύς και σπείρες.

Ένα ακόμα τμήμα πήλινης ηθμωτής υδρίας βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο της Βόννης αλλά προέρχεται, κατά την P. Mountjoy, από την Κω (Mountjoy 1999: 1113). Φέρει δύο πλαστικά φίδια στον ώμο με τα κεφάλια να καταλήγουν στην προχοή, καθώς και γραπτά ημικύκλια και παπύρους.

Σύνθεση δεδομένων από τον ηπειρωτικό και τον νησιωτικό ελλαδικό χώρο

Από τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν φαίνεται ότι η παρουσία του φιδιού στην τέχνη του ηπειρωτικού και νησιωτικού ελλαδικού χώρου δεν είναι συχνή, μπορεί, ωστόσο, να οδηγήσει σε ορισμένα συμπεράσματα.

Απεικονίσεις φιδιών στην τέχνη της Εποχής του Χαλκού εμφανίζονται πολύ σποραδικά στη ΜΕ (Αίγινα), κάπως συχνότερα στην ΥΕ Ι περίοδο (Μυκήνες) και κορυφώνονται την ΥΕ ΙΙΙΓ (π.χ. Ρόδος, Νάξος). Το μεγαλύτερο ποσοστό των ευρημάτων προέρχεται από την μυκηναϊκή ηπειρωτική Ελλάδα: στην Πελοπόννησο (στην Αργολίδα) και λιγότερο στην Βοιωτία και στην Αττική. Στον νησιωτικό χώρο σχετικά ευρήματα προέρχονται από το κεντρικό Αιγαίο (Θήρα, Νάξος, Αίγινα) και τα Δωδεκάνησα (Ρόδος, Κως), κυρίως της όψιμης μυκηναϊκής περιόδου.¹⁵ Το μεγαλύτερο ποσοστό των ευρημάτων έχει εντοπιστεί σε οικιστικά συμφραζόμενα, συνήθως σε ιερά, η σε χώρους με άλλες τελετουργικές δράσεις, και ιδίως σε ταφικά περιβάλλοντα.

Παραστάσεις φιδιών αποδίδονται κυρίως σε αγγεία και σφραγίδες. Υπάρχουν όμως ενίοτε απεικονίσεις τους σε κοσμήματα (Αίγινα), πλαστικά ομοιώματα (Μυκήνες, Μιδέα, Κυνόρτιο), ειδώλια (Αμύκλειο), σε πλάκες/στήλες (Μυκήνες, Νάξος) και μια τοιχογραφία (Θήρα). Οι υδρίες και πρόχοι με γραπτά/ή και πλαστικά φίδια αποτελούν αναμφίβολα την πολυπληθέστερη ομάδα των υπό μελέτη ευρημάτων. Οι σφραγίδες αποτελούν μία επίσης πολυπληθή ομάδα αντικειμένων, με τις υπόλοιπες κατηγορίες τεχνέργων να ακολουθούν σε μικρότερους αριθμούς.

---

¹⁵ Ανάλογα δεδομένα δεν είναι γνωστά από άλλα νησιωτικά συγκροτήματα, π.χ. τα νησιά του Ιονίου.

Ο πηλός, ως υλικό κατασκευής των αντικειμένων κυριαρχεί (αγγεία, ομοιώματα, ειδώλια) και ακολουθεί ο λίθος σε αρκετά μικρότερο ποσοστό. Πρόκειται κυρίως για αχάτη και κορναλίνη που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή σφραγίδων. Οι δύο πλάκες-στήλες των Μυκηνών και της Νάξου είναι κατασκευασμένες από παρόλιθο και μάρμαρο, αντίστοιχα. Ο χρυσός αποτελεί το μόνο μέταλλο που συναντάται, και εντοπίζεται στα κοσμήματα από την Αίγινα και στο σφραγιστικό δαχτυλίδι από τη Μιδέα, ενώ μοναδική είναι η περίπτωση χρήσης κονιάματος (Θήρα).

Σε σχέση με τις απεικονίσεις του φιδιού στα τέχνηρα των δύο γεωγραφικών περιοχών παρατηρείται ποικιλομορφία. Το φίδι εμφανίζεται είτε μόνο του σε ομοιώματα, είτε με ανθρώπινη μορφή σε ειδώλια, κοσμήματα και σφραγίδες, ή σε άλλες περιπτώσεις, κυρίως σε σφραγίδες και αγγεία, με ζώα και σύμβολα (γεωμετρικά, αστρικά κ.ά.). Αποδίδεται φυσιοκρατικά ή ως οφιοειδές έμβλημα συνοδεύοντας ανθρώπινες μορφές, στο σύνολο σχεδόν όλων των σφραγίδων. Οι ανθρώπινες μορφές είναι κυρίως γυναικείες, ενώ εξαίρεση αποτελούν τα κοσμήματα από την Αίγινα και η νωπογραφία από τη Θήρα όπου «συνυπάρχει» με ανδρικές μορφές. Βοοειδή, αίγαγροι και λιοντάρια είναι τα κατεξοχήν ζώα που απαντούν στις παραστάσεις, ενώ δεν λείπουν τα φανταστικά όντα όπως οι γρύπες και ο «μινωικός δαίμονας» (*Minoan Genius*). Άλλα σύμβολα που διακρίνονται περιλαμβάνουν αστρικά σύμβολα, θαλάσσια ζώα, σπείρες, τρίγωνα και φυσιοκρατικά μοτίβα, ως συμπληρωματικός διάκοσμος εμφανιζόμενος κυρίως στα αγγεία.

Οι ηθμωτές υδρίες (π.χ. Νάξος, Κως), η συχνότερη κατηγορία μας και οι ηθμωτές πρόχοι με πλαστικά ή/και γραπτά αποδοσμένα φίδια (Ρόδος, Περαιτή, Χαλκιάς) δείχνουν ίσως μινωικές επιρροές, κυρίως από τα νεοανακτορικά κνωσιακά ευρήματα (*Snake Room*). Ωστόσο, η χαρακτηριστική ηθμωτή προχή και τα φίδια που συγκλίνουν προς αυτήν, δεν συναντάται πουθενά στην Κρήτη. Ο νέος αυτός ΥΕ ΙΙΙΓ τύπος έχει την καταγωγή του από τις ηθμωτές πρόχους της Ιαλυσού (πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ και μέση ΥΕ ΙΙΙΓ), και υιοθετήθηκε κατόπιν στις Κυκλάδες και ιδίως στην Νάξο όπου εντοπίζονται (ΥΕ ΙΙΙΓ advanced και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ) (Βλαχόπουλος 2006: 129). Το ίδιο υποστηρίζεται και για τα αντίστοιχα αγγεία από την ηπειρωτική Ελλάδα (Ιακωβίδης 1969-1970: 233).

Ο τύπος των υδριών και προχών με την ηθμωτή προχή φαίνεται να συνδέεται με συγκεκριμένες τελετουργικές/σπονδικές τελετές, με βάση τον εικονογραφικό τους διάκοσμο, και κυρίως την παρουσία των φιδιών και τα αρχαιολογικά τους συμφραζόμενα σε τάφους (Evans 1935: 143-145, Furumark 1941: 69, n. 3, Nilsson 1950: 320, Ιακωβίδης 1969-1970: 233, Βλαχόπουλος 2012: 109). Τον τελετουργικό-σπονδικό τους χαρακτήρα δείχνουν τα

αγγεία από το Καμίτι της Νάξου, τα οποία βρέθηκαν έξω από τους τάφους σε οριοθετημένο χώρο, που χρησιμοποιούταν για τελετουργικές πρακτικές προς τιμήν των νεκρών (Βλαχόπουλος 2006: 129). Η παρουσία των φιδιών σε αυτά σίγουρα δεν είναι τυχαία και σχετίζεται με την ιδιαίτερη χρήση τους. Τα ίχνη από μέλι και γάλα που παρατηρήθηκαν στο εσωτερικό των πρόχων από το νεκροταφείο της Περατής, ενισχύουν την άποψη του Evans περί εκτροφής φιδιών με μέλι και γάλα (Evans 1935: 143-145, Ιακωβίδης 1969-1970: 86).

Εξίσου ιδιαίτερη μοιάζει η παρουσία πήλινων ομοιωμάτων φιδιών στα ιερά των Μυκηνών και του Κυνόρτιου, είναι ωστόσο σπάνια για να οδηγήσουν σε σαφή συμπεράσματα για τη λειτουργία τους.¹⁶

Ο βαθμός ενδεχόμενων επιρροών από τη μινωική Κρήτη χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, κυρίως εξαιτίας του περιορισμένου αριθμού των γνωστών περιπτώσεων (Warren 1976: 130, Hooker 1977: 203, Moore and Taylour 1999: 117). Ενώ πουθενά στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, δεν ανιχνεύεται αντίστοιχος αριθμός ομοιωμάτων φιδιών, με εξαίρεση ίσως τον Γιούχτα (βλ σελ. 49-50). Το εικονογραφικό θέμα του φιδιού αναγνωρίζεται προς το παρόν σε συγκεκριμένους χωροχρόνους όπως, είναι η μυκηναϊκή περίοδος και το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών - όπου τα ομοιώματα φιδιών υπερτερούν αριθμητικά σε σχέση με άλλα ζωομορφικά σύμβολα.

Το φίδι ταξίδεψε ενδεχομένως ως σύμβολο από την Κρήτη στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, όπου υιοθετήθηκε από τη μυκηναϊκή εικονογραφία, η οποία ωστόσο διατήρησε παλαιότερα τοπικά στοιχεία στην απεικόνισή του (Nilsson 1950: 323, Branigan 1969: 34, Hägg and Marinatos 1981: 213-214, Moore and Taylour 1999: 109).

---

¹⁶ Παρόλο που οι ανασκαφείς του Θρησκευτικού Κέντρου έχουν αποκλείσει το ενδεχόμενο τα ομοιώματα να απεικονίζουν θεότητες (Moore and Taylour 1999: 107).

III. Το φίδι στην τεχνη της Κρήτης

Τα δεδομένα για την παρουσία του φιδιού στη μινωική τέχνη είναι περισσότερα και πιο ποικίλα από ό,τι σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, και συνδέουν συχνά το θέμα αυτό με παραστάσεις που θεωρούνται λατρευτικού χαρακτήρα, και σε συνδυασμό με σύμβολα που χαρακτηρίζονται θρησκευτικά.

Απεικονίσεις του υπάρχουν σε διαφορετικά είδη τεχνέργων, σε ειδώλια, αγγεία, κοσμήματα και πολλά άλλα και ποικίλλουν από απλές σχηματικές έως εντελώς φυσιοκρατικές με επιμέρους ανατομικές λεπτομέρειες. Το χρονολογικό και γεωγραφικό εύρος τους είναι μεγάλο, αφού ανιχνεύονται σε όλο το νησί, ιδίως στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του, από την Προανακτορική έως τη Μετανακτορική, περίοδο της κορύφωσής τους.

Το νεολιθικό στεατοπυγικό ειδώλιο γυναικείας μορφής, τυχαίο εύρημα/παράδοση από το Καλό Χωριό Ιεράπετρας, έχει θεωρηθεί ότι έχει «οφιοειδή» χαρακτηριστικά στο πρόσωπο αλλά και εγχαράξεις στους γλουτούς που έκανα μερικούς μελετητές να το αναγνωρίσουν ως προγονική μορφή της «θεάς των όφεων» (Gimbutas 1974: 101, Fig. 65) (Εικ. 58). Η υπόθεση αυτή δεν μοιάζει πειστική και το συγκεκριμένο ειδώλιο δεν θα περιληφθεί στα υπό μελέτη τέχνηρα.

Αντιθέτως, το τμήμα πήλινου ομοιώματος κεφαλής φιδιού που εντοπίστηκε μαζί με άλλα ανθρωπόμορφα και ζώομορφα ειδώλια-ομοιώματα σε στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου στην Κνωσό αποτελεί μάλλον μία πρώτη προσπάθεια σχετικής απεικόνισης στο νησί (και ενδεχομένως στο Αιγαίο) (Evans 1964: 238, Fig. 60, 16, Branigan 1969: 33) (Εικ. 59).

Προανακτορική Περίοδος

Μόχλος, Σητεία, Λασιθί

Σε ΠΜ II αποθήκη του νεκροταφείου του Μόχλου, εντοπίστηκε οστέινος θηριομορφικός σφραγιδόλιθος με απεικόνιση καθιστής ανθρώπινης μορφής με γωνιούμενα προς τα επάνω άνω άκρα (Εικ. 60). Στο στενό πλευρικό τμήμα της σφραγίδας αποδίδεται σχηματικά φίδι με τέσσερα τρίγωνα και υποκείμενη οριζόντια ευθεία (Kenna 1959: 16, Figs 20-21, Branigan 1969: 33). Τεχνοτροπικά η παράσταση μοιάζει με αυτήν στη σφραγίδα του Σφουγγαρά (βλ. σελ. 44).

Σφουγγαράς, Ιεράπετρα, Λασιθί

Από ΠΜ ΙΙ αποθέτη του νεκροταφείου στον Σφουγγαρά στα Γουρνιά, προέρχεται ελεφαντοστέινη πτηνόμορφη σφραγίδα (ΑΜΗ 939 - Hall 1912: 52-53, Fig. 25a, Evans 1921: 95, Kenna 1959: 15, Fig. 17, Branigan 1969: 33, Goodison 1989: 51-52, Fig. 109c, Palmer 2014: 78) (Εικ. 61). Στη σφραγιστική επιφάνειά της εικονίζεται όρθια ανθρώπινη μορφή μεταξύ ελισσόμενου φιδιού στα δεξιά και τετράποδο (σκύλου;) στα αριστερά της.

Κουμάσα, Μεσαρά, Ηράκλειο

Στον εξωτερικό Χώρο Δ ανάμεσα στους θολωτούς τάφους Α, Γ και Ε, στην Κουμάσα, εντοπίστηκε ένα ιδιαίτερο πήλινο ανθρωπόμορφο ρυτό της ΠΜ ΙΙ περιόδου (Xanthoudides 1924: 39, Pls II, XIX, No 4137) (Εικ. 62). Αποδίδει σχηματοποιημένη γυναικεία μορφή να κρατάει στην αριστερή πλευρά της αγγείο-πρόχου, ενώ γύρω από τους ώμους και τον λαιμό είναι τυλιγμένο πλαστικό φίδι, το δέρμα του οποίου αποδίδεται με σκουρόχρωμες ταινίες-δακτύλιους.¹⁷

Ο ιδιάζων τύπος του αγγείου από την Κουμάσα αλλά και η σπανιότητά του, καθιστούν την ερμηνεία του επισφαλής και προβληματική. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη το αγγείο συμμετείχε σε νεκρικά τελετουργικά (Evans 1935: 163, Branigan 1969: 34, Warren 1972: 266, n. 1, 1973: 138, Davaras 1976: 297, Foster 1982: 113, Goodison 1989: 51-52, Soles 1992: 233-234, Goodison and Morris 1998: 117-119, Fig. 52b, Gesell 2010: 314-315).

Αγγεία παρόμοιου τύπου, χωρίς ωστόσο απεικονίσεις φιδιών, έχουν βρεθεί στον ίδιο χώρο (Xanthoudides 1924: 12, Pl. XIX, No 4993), στον Μύρτο Φούρνου Κορυφή Ιεράπετρας η «θεά της Μύρτου»¹⁸ (Warren 1972: 209-210, Pls 69-70, Fig. 91-92, Gesell 1985: 7-8, 2006: 314-315, 2010: 131, Soles 1992: 234) και στο σπήλαιο της Τραπέζας στο Οροπέδιο Λασιθίου¹⁹ (Pendlebury et al. 1935-1936: 94, Pl. 13, No 1001, Branigan 1969: 34) και αλλού (Goodison 2009: 235-236, Pl. XL).

Πλάτανος, Μεσαρά, Ηράκλειο

Δύο αντωπά φίδια που έρπουν εκατέρωθεν κάθετου στύλου (;), απεικονίζονται στη σφραγιστική επιφάνεια ΠΜ ΙΙΙ οστέινης κυλινδρικής σφραγίδας από τον θολωτό τάφο Β του

¹⁷ Η Ν. Μαρινάτου (1993: 277, n. 6) θεωρεί ότι απεικονίζουν χέρια, ενώ η G. Gesell (2006: 315) βλέπει εδώ μια προγονική μορφή της «θεάς των όφεων» από την Κνωσό.

¹⁸ Ο J. Soles προτείνει μια θρησκευτική λειτουργία του ειδωλίου-αγγείου, και παραθέτει απόψεις και άλλων μελετητών που αναγνωρίζουν μια μινωική «θεά των όφεων» ή «θεά του οίκου».

¹⁹ Οι Pendlebury et al. (1935-1936: 94) υποστηρίζουν ότι ενδεχομένως οι κεραμείς δεν ήταν σίγουροι εάν ήθελαν να απεικονίσουν χέρια ή φίδια στο ειδώλιο.

Πλατάνου – ένα από αυτά έχει το στόμα του ανοιχτό (Xanthoudides 1924: 112-115, Pl. XIV, No 1097, Branigan 1969: 33, Goodison 1989: 51-52) (Εικ. 63).

Φίδι σε σχήμα S που περιβάλλεται από πλαίσιο με επάλληλες βραχείες εγχαράξεις (CMS III 270 και CMS III 279 - Xanthoudides 1924: 120, Pl. XIV, Nos 1061, 1071, Yule 1980: motif 34, Pl. 23, Goodison 1989: 51-52) (Εικ. 64) αναγνωρίζει η L. Goodison σε δύο όμοιες, κομβιόσχημες σφραγίδες από χλωρίτη από τον ίδιο τάφο στον Πλάτανο, στις οποίες ο Ξανθουδίδης αναγνωρίζει κάποιο θρησκευτικό χαρακτήρα. Σφραγίδες με ανάλογη εικονογραφία έχουν βρεθεί και αλλού στην Κρήτη (π.χ. CMS IV 054, Συλλογή Μεταξά).

Καλαθιανά, Μεσαρά, Ηράκλειο

Οστέινη δισκοειδής θηριομορφική σφραγίδα της ΠΜ III – ΜΜ I περιόδου από τον θολωτό τάφο K των Καλαθιανών, έχει σχήμα ανάγλυφων κεφαλιών δύο συμπλεκόμενων φιδιών – και διχτυωτό θέμα στη σφραγιστική της επιφάνεια (Xanthoudides 1924: 83, Pl. VIII, No 820, Goodison 1989: 51-52, Fig. 109d) (Εικ. 65). Διακρίνονται καθαρά το σχήμα των κεφαλιών και οι οπές των ματιών τους. Παράλληλα της σφραγίδας (με κεφάλια φιδιών) είναι γνωστό ένα από τη Μονή Οδηγήτριας και ένα από το Φουρνί Αρχανών (βλ. σελ. 45-46).

Άγιος Ονούφριος, Μεσαρά, Ηράκλειο

Σε ταφικό αποθέτη στον Άγιο Ονούφριο, στη Μεσσαρά, εντοπίστηκε από τον Evans ΠΕΧ χρυσό σπειροειδές κόσμημα (σφιγκτήρας;) (Evans 1895: 110, Fig. 91, Branigan 1969: 33) (Εικ. 66) που έχει μορφή φιδιού, με το κεφάλι στο ένα πεπλατυσμένο άκρο του και την ουρά στο στενό άλλο. Ο τύπος αυτός κοσμήματος με τη μορφή φιδιού, είναι πολύ διαδεδομένος σε μεταγενέστερα χρόνια.

Μονή Οδηγήτριας, Μεσαρά, Ηράκλειο

Σε μάζα τυμβωρύχων έξω από το θολωτό Α της Μονής Οδηγήτριας εντοπίστηκε ένα ιδιαίτερο πήλινο σπονδικό διπλό αγγείο της ΠΜ ΙΙΑ περιόδου (Branigan and Campbell-Green 2010: 87, Fig. 33, No P28) (Εικ. 67), με επίθετο φίδι (ή σαύρα) στο άνω μέρος του. Αγγεία αυτού του τύπου, χωρίς όμως πλαστικό φίδι, έχουν βρεθεί και στην κοντινή Λεβήνα αλλά και σε άλλες περιοχές του νησιού.

Από τάφο της Μονής Οδηγήτριας προέρχεται ίσως και μικρή οστέινη (;) θηριομορφική σφραγίδα που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου (ΑΜΗ 3774) (Εικ. 68). Το σχήμα της διαμορφώνουν δύο ανάγλυφα συμπλεκόμενα κεφάλια φιδιών, και στη σφραγιστική της επιφάνεια αποδίδεται θέμα πλέγματος. Τα ωοειδή κεφάλια διακρίνονται καθαρά, το ίδιο και οι οπές που αποδίδουν τα μάτια. Παράλληλα της σφραγίδας με τα φίδια

στο άνω μέρος είναι γνωστά από τα Καλαθιανά (βλ. σελ. 45) και το Φουρνί Αρχανών (βλ. παρακάτω) και χρονολογούνται μάλλον στην ίδια περίοδο.

Δρακόνες, Μεσαρά, Ηράκλειο

Στον χώρο εξωτερικά του Θολωτού τάφου Z στις Δρακόνες, έχει εντοπιστεί μικρό ακέραιο πιθοειδές αγγείο της MM I περιόδου, κατασκευασμένο από διαφορετικό πηλό ανοίκειο για την περιοχή (Xanthoudides 1924: 78-89, Pl. XLII, No 5043) (Εικ. 69). Θεωρώ ότι τρεις πλαστικές ταινίες, που παραπέμπουν σε φίδια, τυλίγουν το αγγείο, με τις διαμορφωμένες άνω άκρες τους να αποδίδουν τις κεφαλές, και με τη στικτή επιφάνειά τους να «μιμείται» τις φολίδες του δέρματός τους. Παρόλο που ο συγκεκριμένος διακοσμητικός τύπος με τις πλαστικές ταινίες δεν απουσιάζει από άλλα αγγεία από τις Δρακόνες (πρβλ. Xanthoudides 1924: 77, Pl. XLI, Nos 4953, 4955), στο αγγείο από τον θολωτό Z η προτεινόμενη απόδοση αναγνωρίζεται ασφαλέστερα.

Φουρνί, Αρχάνες, Ηράκλειο

Από το νεκροταφείο στο Φουρνί Αρχανών (Θολωτός Τάφος E) προέρχεται ελλιπής ελεφαντοστέινη θηριομορφική ΠΜ II σφραγίδα, (ΑΜΗ 2577 - Σακελλαράκης 1975: 295 Πίν. 239γ, 245β, 1980: 517, Πίν. 166, αρ. 2-4, Εικ. 2, αρ. 5) (Εικ. 70). Το άνω μέρος της διαμορφώνουν, και πάλι, αντιθετικά συμπλεκόμενα κεφάλια φιδιών σε συμμετρική διάταξη και στη σφραγιστική της επιφάνεια φέρει διχτυωτό θέμα, (πρβλ. τις ανάλογες εκείνες από τα Καλαθιανά και τη Μονή Οδηγήτριας - βλ. σελ. 45). Εδώ δεν σώζονται και τα δύο κεφάλια, ωστόσο, τα φίδια αναγνωρίζονται από το σχήμα τους και από τις οπές των ματιών του ενός – που δηλώνονται ίσως με ένθετους μεταλλικούς ήλους.

Σύνθεση των δεδομένων για την Προανακτορική Κρήτη

Λαμβάνοντας υπόψη τα αρχαιολογικά δεδομένα από τα 11 τέχνηρα που παρουσιάστηκαν από την περιοχή της Κρήτης, οι Προανακτορικοί χρόνοι αποτελούν, επομένως, την πρώτη γνωστή βεβαιωμένη περίοδο εμφάνισης του φιδιού ως θέματος στην τέχνη.

Τα περισσότερα τέχνηρα με απεικονίσεις φιδιών έχουν ανιχνευτεί στο νότιο-κεντρικό τμήμα του νησιού, με δεύτερο σε συχνότητα εμφάνισης το ανατολικό τμήμα - ενώ, στο βόρειο-κεντρικό τμήμα εντοπίζεται ένα μόνο δείγμα (Φουρνί Αρχανών) και στο δυτικό τμήμα κανένα (Γράφημα 2).

Την πολυπληθέστερη ομάδα αντικειμένων με αποδόσεις φιδιών αποτελούν οι σφραγίδες (και τα σφραγίσματα), ακολουθούν τα αγγεία, και ένα μόνο κόσμημα, χωρίς ωστόσο απολύτως ασφαλή χρονολόγηση (Άγιος Ονούφριος) (Γράφημα 4).

Όσον αφορά στο υλικό κατασκευής των αντικειμένων, το εισηγμένο οστό ελέφαντα (ή μάλλον ιπποποτάμου) επικρατεί έναντι των υπόλοιπων υλικών (εφόσον πρόκειται κυρίως για σφραγίδες), και ακολουθεί ο πηλός. Ο μαλακός λίθος (χλωρίτης) απαντάται σε δύο περιπτώσεις σε σφραγίδες από τον Πλάτανο, ενώ το μοναδικό μεταλλικό τέχνημα είναι το χρυσό κόσμημα από τον Άγιο Ονούφριο (Γράφημα 3).

Αναφορικά με τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα εύρεσης των τεχνέργων που φέρουν παραστάσεις φιδιού, αυτά προέρχονται αποκλειστικά από ταφικά σύνολα – είναι, δηλαδή, κτερίσματα. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι κανένα δείγμα δεν εντοπίστηκε σε οικιστικά συμφραζόμενα (Γράφημα 10). Όλα τα αντικείμενα εγγράφονται σε θέσεις που παρέχουν στοιχεία ταφικής και τελετουργικής δραστηριότητας (Branigan 1970, 1998b).

Στην πλειονότητα των αντικειμένων το φίδι παριστάνεται μόνο του χωρίς κάποια μορφή ή σύμβολο, ενώ κάνει δειλά την εμφάνισή του ο συνδυασμός του με άνθρωπο, εικονιστικό θέμα που θα επικρατήσει κατά τις επόμενες περιόδους κυρίως με γυναίκες. Ξεκινά επίσης τώρα η συνύπαρξή του στην τέχνη με άλλα ζώα π.χ. με αιγάγρους και βοοειδή - ιδίως, σε σφραγίδες και σφραγίσματα.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα της περιόδου αποτελεί, μάλλον, το ανθρωπόμορφο ρυτό από την Κουμάσα. Ανθρωπόμορφα αγγεία με φίδια είναι πολύ σπάνια έως μεταγενέστερα, στην Εποχή του Σιδήρου αποτελεί μοναδικό εύρημα, ακόμα και σε μεταγενέστερους χρόνους, δεδομένου ότι συναντάται πολύ μεταγενέστερα, στην Εποχή του Σιδήρου (βλ. ανθρωπόμορφο αγγείο από θαλαμοειδή τάφο στα Χανιά - Αλεξίου 1958: 276-277, Boardman 1961: 92, Pl. XXX, No 382). Όπως προαναφέρθηκε, ωστόσο, ο ρόλος και η λειτουργία του δεν είναι καθαρά. Ανάλογα αγγεία της ίδιας περιόδου, όπως η ΠΜ II «θέα της Μύρτου», τα δύο παραδείγματα από την Κουμάσα (Θολωτός Β, ΠΜ II-II)²⁰ και από το σπήλαιο της Τραπέζας στο Λασιθί (ΠΜ III), δεν φέρουν φίδια. Οι τρεις προανακτορικές οστέινες θηριομορφικές σφραγίδες από τους τάφους στο Φουρνί, στη Μονή Οδηγήτριας και στα Καλαθιανά, αποτελούν μοναδικές απεικονίσεις ευδιάκριτων γλυπτών φιδιών σε σφραγίδες στη μινωική τέχνη.

---

²⁰ Σε ΜΜ II μάλλον σφραγίδα, σήμερα στο Μουσείο του Πανεπιστημίου της Φιλαδέλφειας (CMS XIII No. 87), περίγραμμα μορφής μοιάζει πολύ με το αγγείο της Κουμάσας αλλά χωρίς ευδιάκριτα φίδια (Εικ. 71).

Παλαιοανακτορική περίοδος

Πλαγιά Ζήρου, Σητεία, Λασιθί

Εντός του ιερού κορυφής στην Πλαγιά Ζήρου εντοπίστηκαν επιφανειακά «λατρευτικά αντικείμενα» που χρονολογούνται από τη ΜΜ έως και τη Πρωτογεωμετρική περίοδο. Περιλαμβάνουν ένα χάλκινο διπλό πέλεκυ, πολλά χάλκινα ειδώλια με τα χέρια στο στήθος ή στο ύψος των γοφών, αρκετά πήλινα ανθρωπόμορφα συμπλέγματα και ένα περιστέρι πάνω σε πήλινη βάση. Αναφέρεται, επίσης, «ένα μικρό ασημένιο φίδι» και χείλος πήλινου αγγείου πάνω στο οποίο εντοπίζονται δυο μελανά (πιθανώς πλαστικά) φίδια με ανοιχτό στόμα, που ενώνονται στο ύψος της ουράς (Faure 1965: 28, Gesell 2006: 316, όπου χρονολογούνται, ωστόσο, στην Προανακτορική περίοδο). Δυστυχώς, δεν δίνονται άλλες πληροφορίες για τα αντικείμενα αυτά. Είναι πιθανό το ασημένιο φίδι να αποτελεί είδος ομοιώματος, και το αγγείο πρώιμο τύπο καλάθου όπως τα μεταγενέστερα παραδείγματα από τον Βρύσινα και το Καβούσι αντίστοιχα (βλ. σελ. 60 και 65).

Πετσοφάς Παλαικάστρου, Σητεία, Λασιθί

Στο ιερό κορυφής του Πετσοφά, πάνω από το Παλαίκαстро στην ανατολική Κρήτη, δύο παλαιοανακτορικά αντικείμενα μα ενδιαφέρουν. Το πρώτο, από αποθέτη του ιερού, είναι πήλινο ομοίωμα δύο κουλουριασμένων αντιθετικών φιδιών (Bosanquet et al. 1902-1903: 379, Pl. XIII, 74, Yule 1980: motif 44) (Εικ. 72). Η Α. Καρέτσου το συγκρίνει με τα πήλινα ομοιώματα από τον Γιούχτα (Καρέτσου 1974: 237).

Το δεύτερο, σήμερα στο Μουσείο Οντάριο του Καναδά (Rutkowski 1991: 129, Pl. LIII, 13) (Εικ. 73), έγκειται σε σπειροειδή κουλούρα πηλού με επίπεδη βάση. Μοιάζει με αντίστοιχα ευρήματα από ιερά κορυφής στον Γιούχτα, στον Βρύσινα, αλλά και από το θρησκευτικό κέντρο στις Μυκήνες και, ίσως, με το άνω μέρος κεφαλιού ειδωλίου από το σπήλαιο της Πατσού Αμαρίου, και θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως απεικόνιση φιδιού (βλ. σελ. 73).

Μόχλος, Σητεία, Λασιθί

Σε ΜΜ ΙΙ λίθινη σφραγίδα από τον Τάφο XX του νεκροταφείου του Μόχλου (Seager 1912: 58, Fig. 27, Evans 1921: 703, Fig. 527, Yule 1980: motif 17d, Pl. 11) (Εικ. 74), εικονίζεται το άνω σώμα ιδιότυπης «δαιμονικής» μορφής με πλατύ κεφάλι φιδιού και αποδοσμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου, που κοιτάζει τον θεατή με υψωμένα τα χέρια. Το κεφάλι επιστέφουν οφιοειδή κέρατα και ενδιάμεσο φαλλόσχημο θέμα στο κέντρο.

Σύμφωνα με τους Σ. Μαρινάτο και Σ. Αλεξίου, η σφραγίδα αποτελεί πρόωμη απεικόνιση της Μέδουσας/Γοργούς (Μαρινάτος 1927-1928: 20, 35, Αλεξίου 1958: 226 - βλ. και Gimbutas 1989: 233).

Μάλια, Ηράκλειο

Από την Οικία Ε των Μαλίων προέρχεται ελεφαντοστέινη σφραγίδα της Πρόωμης Εποχής του Χαλκού (CMS Π1 413 - Dessenne and Deshayes 1959: 140, Pl. LXXII 2), που απεικονίζει δύο ή τρία συμπλεκόμενα φίδια (Branigan 1969: 33) που σχηματίζουν καμπυλωμένης σβάστικας με πεπλατυσμένες απολήξεις, αλλά εμπλουτισμένης με πρόσθετα στοιχεία έτσι ώστε να γεμίσουν τα κενά ανάμεσα στις κορυφές της (Εικ. 75). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η παράσταση, πιθανόν, απεικονίζει μια πρόωμη μορφή Λερναίας Ύδρας με 4 άνω σώματα και κεφάλια και 1 κάτω κεντρικό σώμα φιδιού. Ανάλογα παραδείγματα του εικονογραφικού τύπου της σφραγίδας αποτελούν τα CMS III 059, IV 041, VS1a 398, XII 051, χωρίς όμως να μοιάζουν με φίδια.

Ωστόσο, το μεγάλο ανακτορικό κέντρο στα Μάλια δεν απέδωσε ασφαλείς απεικονίσεις φιδιών, μολονότι περιλάμβανε «ιερό» χώρο. Μόνο μια ψηλή κυλινδρική βάση λίθινου λύχνου, υπονοεί πιθανόν, κατά τον Rutkowski (1986: 192) την ύπαρξη κάποιου πρόωμου τύπου *snake tube* στον χώρο του «ιερού».

Γιούχτας, Αρχάνες, Ηράκλειο

Στο Ιερό Κορυφής του Γιούχτα το θέμα του φιδιού αποδίδεται με δύο τύπους τεχνέργων. Στον κλιμακωτό βωμό, η Α. Καρέτσου εντόπισε έξι μικρά πήλινα ομοιώματα φιδιών, και, πιθανόν, άλλα δυο ως σύμπλεγμα (Εικ. 76). Τα τρία είναι κουλουριασμένα, ένα έχει συστραφεί γύρω από τον εαυτό του (ως ουροβόρος), δύο έχουν κυρτώσει ως S (ένα από αυτά διαθέτει κόμη) και τα άλλα δυο είναι σε σύμπλεγμα. Εντοπίστηκαν μαζί με λατρευτικά αντικείμενα, ειδώλια και ζώδια, π.χ. πτηνών και ταύρων (Καρέτσου 1974: 237, Πίν. 176γ, 1981: 146, Watrous 1996: 70, Moss 2005: 99, Gesell 2006: 316).

Ο δεύτερος τύπος αντιπροσωπεύεται από ένα χρυσό καρδιόσχημο (ή σταγονόσχημο) MM I-YM I περίαπτο με φυσιοκρατική πλαστική απόδοση σκορπιού, αράχνης και φιδιού πάνω στην επιφάνεια του (Καρέτσου 1977: 420, Πίν. 222δ, 1981: 147, Effinger 1996: 52-53, 126, Σακελλαράκης 1997: 451, 460, Καρέτσου et al. 2000: 188, No 177, Moss 2005: 99, Gesell 2006: 316) (Εικ. 77). Εντοπίστηκε σε αναβαθμό του ιερού μαζί με άλλα λατρευτικά αντικείμενα όπως ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, τμήματα από τράπεζες προσφορών

κ.λ.π. Το παραπάνω εύρημα δεν είναι μοναδικό στην Κρήτη, αφού έχει εντοπιστεί στην Αγία Τριάδα (βλ. σελ. 70).

Φαιστός, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από το ανάκτορο της Φαιστού προέρχεται ένα μοναδικό αγγείο της Παλαιοανακτορικής περιόδου, που έχει χαρακτηριστεί απεικόνιση μιας πρώιμης μορφής της «Θεάς των Όφεων» (Levi 1976: 74-78, 93-96, Tav. LXVIIa, Koehl 1981: 184, Marinatos 1993: 149-150 Gesell 1985: 12, Pl. 40, 2006: 317, Rutkowski 1986: 108, Goodison and Morris 1998: 122-123, Moss 2005: 84) (Εικ. 78).

Πρόκειται για φιάλη με διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού, από τον προθάλαμο LIII το υ χώρο υ LV που απο ελεί τμήμα το υ ιερού της Δυτικής αυλής (Lower West Court Sanctuary Complex), και, επομένως, στα συνευρήματα του εγγράφονται λατρευτικά αντικείμενα και αναθήματα.

Στο εσωτερικό του, σε μελανό υπόβαθρο απεικονίζονται τρεις λευκές σχηματικά αποδοσμένες ανθρωπόμορφες, μάλλον γυναικείες μορφές. Μια κεντρική χαμηλότερη, όρθια, με ανοιχτό στόμα και ισοσκελές τρίγωνο αντί για σώμα, έχει χρωματιστεί με κόκκινη βαφή. Τις μακριές πλευρές του τριγώνου διατρέχουν λευκά ημικύκλια, που ομοιάζουν με φίδια, και παραπέμπουν στα μεταγενέστερα κυλινδρικά αγγεία με οφιοειδείς λαβές (*Snake Tubes*) (Burkert 1985: 42). Επιπλέον, ο τρόπος απεικόνισης των μαλλιών των τριών μορφών και το πιτσιλωτό βάθος της παράστασης, θα μπορούσαν να παραπέμπουν σε οφιοειδή χαρακτηριστικά (Simandiraki-Grimshaw 2010: 97). Έτσι, το αγγείο έχει χαρακτηριστεί *bowl of the snake goddess*. Οι δύο μεγαλύτερες μορφές που πλαισιώνουν την κεντρική έχουν το κάτω σώμα εντόμου, και μοιάζουν να αιωρούνται πάνω από την κεντρική μορφή, με τα χέρια σε ελεύθερη κίνηση παραπέμποντας σε κάποιο είδος χορού.

Αγία Τριάδα, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από το Θολωτό τάφο Α της Αγίας Τριάδας προέρχεται ρομβοειδής σφραγίδα από στεατίτη (;) με σχηματική απεικόνιση τετράποδου (πιθανώς αιγάγρου) και φιδιού, το οποίο έρπει ψηλά και πλάι στο ζώο που στρέφει το κεφάλι προς αυτό (CMS III 98 - Yule 1980: motif 2b) (Εικ. 79).

Από τον ίδιο τάφο προέρχεται επίσης εξάπλευρη σφραγίδα από δόντι ιπποπόταμου (CMS III 64). Σε μια από τις πλευρές της εικονίζεται τετράποδο με δύο τουλάχιστον υπερκείμενες οφιοειδείς γραμμές (πιθανώς φίδια), η αποσπασματική της κατάσταση δεν επιτρέπει όμως την αναγνώριση των υπόλοιπων θεμάτων.

Κνωσός, Μάλια, Φαιστός

Στα ανάκτορα της Κνωσού, των Μαλίων και της Φαιστού τεκτονικά σύμβολα πάνω σε αρχιτεκτονικά μέλη που χρονολογούνται από τη ΜΜ έως την ΥΜ Ι περίοδο και περιλαμβάνουν το σύμβολο του φιδιού, που ο S. Hood (1987: 205, Fig. 5) κατηγοριοποίησε ανάλογα με τον αριθμό και την εκάστοτε μορφή του. Σύμφωνα με αυτή την κατηγοριοποίηση εντοπίζονται 2 τέτοια σύμβολα (ή οφιοειδείς γραμμές) στην Κνωσό, 4 στα Μάλια και 5 στη Φαιστό (Εικ. 80).

Στα πρωιμότερα παραδείγματα τα φίδια αποδίδονται σε μεγαλύτερα, με βαθιές εγχαράξεις σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ, ενώ αργότερα μικραίνουν και λαμβάνουν το σχήμα οριζόντιου Ζ. Πουθενά, όμως, δεν παρατηρείται κάποια ωσειδής απόφυση που θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε σχηματική απόδοση του κεφαλιού του ερπετού (Hood 2002: 101-102, Types 3a-c).

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου φυλάσσονται δύο μινωικά ευρήματα, χωρίς ασφαλή προέλευση.

Από την κεντρική ή ανατολική Κρήτη προήλθε τρίπλευρη πρισματική σφραγίδα από κορναλίνη της ΜΜ ΙΙ (β?) περιόδου (CMS VI 93) που φέρει σε μια από τις πλευρές της καθιστή γάτα με κεφάλι σε πρόσθια όψη, να εδράζει πάνω σε σχηματοποιημένο βάθρο (ή πύλη?) (Yule 1981: motif 9b, για παράθεση περαιτέρω βιβλιογραφίας βλ. και Phillips 2008: 258, Pl. 525). Ο ελεύθερος χώρος γύρω της συμπληρώνεται με ιερογλυφικά σύμβολα: άνθος σιλφίου (?), ανθρώπινο πόδι και όρθιο φίδι που ελίσσεται (ή οφιοειδής γραμμή?) (Εικ. 81).²¹ Η παράσταση ερμηνεύεται ως (βασιλικό) έμβλημα ατόμου της ανώτερης κοινωνικής τάξης (Phillips 2008: 258). Αποτελεί τον μοναδικό συνδυασμό φιδιού με γάτα, δύο ιερών ζώων στην Αίγυπτο, στην τέχνη του Αιγαίου.

Τέλος, στη Συλλογή Μεταξά ανήκει κωνική ΜΜ Ι σφραγίδα από σχιστόλιθο ή χλωρίτη (CMS IV 54), ίσως από τους Καλούς Λιμένες, ή τον Λέντα (Yule 1980: 154-160, motifs 34, 46, Goodison 1989: 41, Fig. 74c). Απεικονίζει κυρτωμένο φίδι ή σιγμοειδές (ή οφιοειδή γραμμή?) μέσα σε πλαίσιο, διάκοσμος που παραπέμπει σε σφραγίδα από τον Πλάτανο (βλ. σελ. 44).

---

²¹ Σε αντίστοιχο παράδειγμα με όμοια ιερογλυφικά σύμβολα που αναφέρει ο Evans, δεν απεικονίζεται φίδι (1921: 276, Fig. 206).

Σύνθεση των δεδομένων για την παλαιοανακτορική Κρήτη

Την Παλαιοανακτορική περίοδο, τα τέχνηρα με παραστάσεις φιδιών αυξάνονται (Γράφημα 1), ενώ η γεωγραφική τους κατανομή φαίνεται να αλλάζει δραστικά (Γράφημα 2): τα περισσότερα από τα 19 αντικείμενα προέρχονται τώρα από τη βόρεια κεντρική Κρήτη, και ακολουθούν το ανατολικό, και με μικρή διαφορά το νότιο κεντρικό τμήμα του νησιού – ενώ απουσιάζουν και πάλι μαρτυρίες από το δυτικό. Η γεωγραφική αυτή κατανομή σχετίζεται πιθανώς με την ανάδυση των ανακτορικών κέντρων και την αύξηση του πληθυσμού στις εν λόγω γεωγραφικές περιοχές.

Τα πήλινα ομοιώματα φιδιών αποτελούν τον πολυπληθέστερο τύπο, ακολουθούν οι σφραγίδες και τα σφραγίσματα, και πολύ περιορισμένα σε άλλα αντικείμενα (Γράφημα 4). Ο πηλός αποτελεί το συνηθέστερο υλικό για τα ομοιώματα, ακολουθεί ο λίθος (χαλκηδόνιος, κορναλίνη κ.λ.π.) για τις σφραγίδες, και ένα παράδειγμα από μέταλλο (χρυσό) από τον Γιούχτα. Εντύπωση προκαλεί η απουσία οστού και άλλων πολύτιμων μαλακών υλικών που είχε παρατηρηθεί στην προηγούμενη περίοδο (Γράφημα 3), γεγονός που εξηγείται από την υιοθέτηση σκληρότερων πρώτων υλών στην κατασκευή σφραγίδων (Krzyszowska 2005: 81).

Οι τάφοι, που αποτέλεσαν αποκλειστική προέλευση της προηγούμενης περιόδου, χάνουν αυτή τους την ιδιότητα (Γράφημα 10). Τώρα η πλειονότητα των ευρημάτων προέρχεται από ιερά κορυφής, και σε μια περίπτωση από ιερό ανακτόρου, στη Φαιστό, από χώρους δηλαδή και πάλι όπου λάμβαναν χώρα τελετουργικές δραστηριότητες.

Ο τύπος των αντικειμένων βρίσκεται σε αντιστοιχία με τον χαρακτήρα των χώρων εύρεσής τους (Γράφημα 11). Τα περισσότερα δείγματα αποτελούν, σαφώς, τα μεμονωμένα ομοιώματα φιδιών από ιερά κορυφής (Γιούχτας, Πετσοφάς). Το φίδι συνυπάρχει όμως ενίοτε και με ειδώλια ανθρώπων (Φαιστός) και ζώων όπως είναι οι αίγαγροι (Αγία Τριάδα, Γιούχτας).

Αριθμητική αλλά και ποιοτική υπεροχή έχουν τα ομοιώματα φιδιών από τον Γιούχτα. Το γεγονός ότι βρέθηκαν κοντά στον βωμό, μαζί με άλλα ομοιώματα ζώων και ανθρώπων και με λατρευτικά σκεύη υποδηλώνει τον τελετουργικό τους χαρακτήρα. Ανάλογος αριθμός και ποικιλία απεικονίσεων φιδιών δεν έχουν εντοπιστεί αλλού στο νησί, παρά μόνο ίσως σε κατά πολύ μεταγενέστερο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών.

Επίσης, το μικρό χρυσό περίαπτο από τον Γιούχτα αποτελεί, μαζί με το αντίστοιχο αλλά μεταγενέστερο (μετανακτορικό) εκείνο από την Αγία Τριάδα, μοναδικό εύρημα. Ο λατρευτικός χαρακτήρας του ιερού κορυφής, το πολύτιμο υλικό της κατασκευής του, και η

φυσιοκρατική απεικόνιση του φιδιού με άλλα ξεχωριστά σύμβολα (σκορπιός και αράχνη), προσδίδουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα.

Ανάλογη είναι και η ιδιαιτερότητα της λίθινης σφραγίδας από τον Μόγλο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Σ. Μαρινάτος και Σ. Αλεξίου, η δαιμονική μορφή με κεφάλι φιδιού σε πρόσθια όψη με τα μεγάλα μάτια, το απειλητικό στόμα, και την ιδιότυπη επίστεψη του, απεικονίζει πρώιμη μορφή Γοργούς-Μέδουσας, η οποία αποτέλεσε ένα πολιτιστικό δάνειο από την Ανατολή (Μαρινάτος 1927-1928: 20, 35, Αλεξίου 1958: 226). Πρώιμη θεότητα φαίνεται να απεικονίζει η κεντρική μορφή στη γραπτή φιάλη από τη Φαιστό, την πρωιμότερη ίσως μορφή της «θεάς των όφειων», με τις δύο ακολούθους της (Rutkowski 1986: 108).

Νεοανακτορική περίοδος

Στους νεοανακτορικούς χρόνους αυξάνονται τα δεδομένα για τις απεικονίσεις του φιδιού. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στον αριθμό των ευρημάτων που έχουν ανασκαφεί όσο και στη μεταστροφή που παρατηρείται στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που διαμορφώνονται με την ανάδυση των νέων ανακτόρων.

Ζάκρος, Σητεία, Λασιθί

Η Ζάκρος υπήρξε ένα από τα σπουδαιότερα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης, με βεβαιωμένες εμπορικές και πολιτισμικές επαφές με τους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου (Platon 1971: 228-236). Στην Οικία Α του λόφου στα Β-ΒΑ του ανάκτορου, ο D. Hogarth εντόπισε μεγάλο σύνολο ΥΜ ΙΒ(;) σφραγισμάτων από φακοειδείς κυρίως σφραγίδες με πολλές οφιοειδείς απεικονίσεις. Σε πολλά από αυτά αναγνωρίζεται το οφιοειδές έμβλημα, μονό ή διπλό, πάντα στραμμένο προς τα επάνω. Αναλυτικότερα:

- Το CMS II7 182 απεικονίζει κεφάλι βοοειδούς με δύο υπερκείμενα πτηνά (;) και διπλό οφιοειδές έμβλημα κάτω από αυτό (Hogarth 1901: 85, Pl. X, Fig. 24, No 81).
- Στο CMS II7 183, φέρει κεφάλι βοοειδούς, μεταξύ δύο αντωπών πτηνών που κοιτάζουν προς τα έξω (Εικ. 82), και υπερκείμενο διπλό οφιοειδές έμβλημα το οποίο επιστέφει αστρικό σύμβολο, πιθανόν ο ήλιος (Hogarth 1901: 85, Pl. IX, No 88). Ίδια θεματολογία διαθέτουν τα CMS II7 184 και 185 με κάποιες ωστόσο διαφορές. Στο CMS II7 184 λόγω της αποσπασματικής του διατήρησης, δεν διακρίνεται αν υφίσταται ήλιος πάνω από το οφιοειδές έμβλημα. Στο CMS II7 185 οι μορφές είναι περισσότερο φυσιοκρατικά αποδοσμένες, ενώ διακρίνεται καθαρά το αστρικό σύμβολο (πιθανόν ήλιος).

- Στο CMS Π7 186, διπλό οφιοειδές έμβλημα περιβάλλει ζώο, ίσως κάπρο, και υποκείμενη ελαφρά κυματοειδή ταινία με τέσσερις απολήξεις και στρογγυλό αντικείμενο στο μέσον (Hogarth 1901: 79, Pl. VI, No 22).
- Στα CMS Π7 189 και 190 εικονίζεται μια πολύ σχηματοποιημένη κεφαλή - κάπρου ή λέοντος – με μονό οφιοειδές έμβλημα συνεστραμμένο προς τα επάνω στο ύψος της μύτης (Hogarth 1901: 83, Pl. VIII, No 69) (Εικ. 83).
- Πιο περίπλοκο εικονογραφικό διάκοσμο διαθέτει το CMS Π7 199: κεφάλι λέοντα ή κάπρου πλαισιώνεται από δύο ανθρώπινα λυγισμένα κάτω άκρα με τα πέλματα στραμμένα προς τα έξω, και επιστέφονται από μονό οφιοειδές έμβλημα συνεστραμμένο προς τα επάνω που περικλείει δύο αντιθετικές προτομές πτηνών (Hogarth 1901: 82, Pl. VII, No 56) (Εικ. 84).
- Στο CMS Π7 201 κεντρικό κεφάλι ζώου (πιθανόν αλεπούς) υπέρκειται μονού οφιοειδούς εμβλήματος (Hogarth 1901: 83, Pl. VIII, No 64).
- Το κεφάλι ζώου, (πιθανόν κάπρου ή λέοντος) απεικονίζεται κατ' ενόπιον στο CMS Π7 202, να φέρει στο κάτω μέρος του μονό οφιοειδές έμβλημα (Hogarth 1901: 83, Pl. VIII, No 65).
- Στο αποσπασματικά σωζόμενο CMS Π7 203 κεφάλι κάπρου κατ' ενόπιον επιστέφεται από διπλό οφιοειδές έμβλημα (Hogarth 1901: 83, Pl. VIII, No 66).
- Στο CMS Π7 204 διακρίνεται κεντρικό κεφάλι κάπρου με τους χαυλιοδοντές του, και πίσω του αναδύεται μονό οφιοειδές έμβλημα (Hogarth 1901: 83, Pl. VIII, No 63).

Δικταίο Άντρο, Οροπέδιο Λασιθίου

Από το σπήλαιο του Ψυχρού στο Λασίθι προέρχεται φακοειδής YM II σφραγιδόλιθος από κορναλίνη (CMS VI 317) με το ιδιότυπο εικονογραφικό θέμα του τριπλού οφιοειδούς εμβλήματος που υποβαστάζει όρθια γυναικεία μορφή, την οποία πλαισιώνουν δύο αντωποί γρύπες (Nilsson 1950: 361, Fig. 173, Boardman 1961: 70, Pl. XXIV, No 299, Hägg and Lindau 1984: 68, No 2, Goodison 1989: 81).

Φαιστός, Μεσαρά, Ηράκλειο

Στο ανάκτορο της Φαιστού βρέθηκε ακέραιη YM IB μόλιση κύλικα (Εικ. 85) με γραπτή διακόσμηση στο χείλος που μιμείται φολίδες ερπετού, κατά τον A. Evans (1935: 184, Fig. 145b). Επιπλέον, στη βάση της λαβής διακρίνεται χρωματικά αποδοσμένο σκουρόχρωμο

κεφάλι φιδιού. Σύγκρινεται με αγγείο με φίδι από την Κνωσό (βλ. παρακάτω), ενώ το μοτίβο των γραπτών φολίδων, είναι σύνηθες και σε άλλες θέσεις της Κρήτης και του Αιγαίου.²²

Αγία Τριάδα, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από την έπαυλη της Αγίας Τριάδας, προέρχονται δύο αποσπασματικά σωζόμενες απεικονίσεις φιδιών: α) στο ΥΜ ΙΒ (;) σφράγισμα (ΑΜΗ 522 - CMS Π6 004) από ελλειπτικό σφραγιστικό δαχτυλίδι (Levi 1925-1926: 139, Fig. 153, Kyriakidis 2005: 142, Fig. 5) (Εικ. 86) με παράσταση γονατιστής γυναικείας μορφής ακουμπισμένης σε βράχο (βαίτυλο;).²³ Πίσω της διακρίνονται δύο αντωπές πεταλούδες, και μια μάλλον ανθρώπινη μορφή, ενώ ένα μεγάλο φίδι έρπει οριζόντια επιστέφοντας τη σκηνή. Σύμφωνα με τον Ε. Κυριακίδη, το φίδι παραπέμπει σε αστρικό σύμβολο (τον αστερισμό της Ύδρας) λόγω της μορφής και της θέσης του στην παράσταση (Kyriakidis 2005: 151). Ανάλογες παραστάσεις, χωρίς, όμως, βεβαιωμένη παρουσία φιδιού, αναφέρονται σε σφράγισμα της ίδιας περιόδου από τη Ζάκρο (ΑΜΗ 234 - Moss 2005: 89, Fig. 215), σε σφραγιστικό δαχτυλίδι σήμερα στο Ashmolean της Οξφόρδης (Kyriakidis 2005: 145, Fig. 10a) και άλλο τέτοιο από τον Μόγλο (CMS Π3 252).

Από την Αγία Τριάδα προέρχεται και δεύτερο σφράγισμα ΥΜ ΙΒ (;) σφραγιστικού δαχτυλιδιού (CMS Π6 035), με όρθια γυναικεία μορφή, τμήμα από τετράποδο ζώο μπροστά της, και φίδι που έρπει πίσω τους.

Γόρτυνα, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από το Νεοανακτορικό ιερό της μινωικής έπαυλης στη Γόρτυνα προέρχεται θραύσμα ανάγλυφης τοιχογραφίας με τριπλό οφιοειδές έμβλημα (Fig and Lindau 1984: 76, Hiller 2006: 251, Fig. 7, Ρεθεμιωτάκης 1998: 148, Εικ. 106, Νο 153) που υποβαστάζουν τα δάχτυλα ενός χεριού. Σύμφωνα με την αποκατάσταση που δημοσιεύει ο Γ. Ρεθεμιωτάκης (Εικ. 87), το χέρι ανήκει σε ανθρώπινη μορφή (αβέβαιου φύλου).

Πρόκειται για σπάνιο παράδειγμα απεικόνισης οφιοειδούς εμβλήματος σε τοιχογραφία, ενώ αντίστοιχα παραδείγματα, προέρχονται από τη Θήρα και την Κνωσό (βλ. σελ. 39 και 59).

Κόφινας, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από το ιερό κορυφής του Κόφινας, προέρχεται μάλλον τμήμα κεφαλιού ΜΜ ΙΙΙ ειδωλίου, σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Μαλεβιζίου. Το σχηματικό κεφάλι επιστέφεται με διάδημα, στο πίσω μέρος και άνω μέρος του οποίου, η Μ. Gimbutas (1989:

²² Για παράδειγμα, τον Κομμό (Watrous 1992: 45, Fig. 32, No 776) και το μυκηναϊκό νεκροταφείου της Τήνου (Μυλωνάς 1980: 25, Εικ. 64) αντίστοιχα.

²³ Ο βαίτυλος θεωρείται ιερό σύμβολο σε πολλούς πολιτισμούς της Μεσογείου (βλ., π.χ. Hood 2000: 610-611).

129 Fig. 209) διακρίνει συμπλεκόμενα φίδια, ενώ άλλοι μελετητές ενδεχομένως περίτεχνες πλεξούδες της κόμης του (Αλεξίου 1963: 310, Πίν. 360α-β, Πιλάλη-Παπαστερίου 1990: 32, Αρ. 42).

Πόρος, Ηράκλειο

Από ταφικά συμφραζόμενα στον Πόρο Ηρακλείου, προέρχονται δύο χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια της ΥΜ Ι περιόδου. Το πρώτο (ΥΜ ΙΒ; - ΑΜΗ 1629), φέρει πολυπρόσωπη παράσταση με ανδρικές και γυναικείες μορφές, πτηνά, δέντρα κ.ά. (Dimoroulou and Rethemiotakis 2000: 39-56, Kyriakidis 2005: 139-145, Fig. 2a) (Εικ. 88). Στην άνω αριστερή πλευρά της εικονίζεται μικρό φίδι ως διαγώνια κυματοειδή γραμμή με πεπλατυσμένο ένα άκρο που αιωρείται πάνω από τις μορφές.

Το δεύτερο δαχτυλίδι, από άλλο τάφο (Kyriakidis 2005: 145, π. 49) κοσμούν αστρολογικά στοιχεία, μεταξύ των οποίων και μεγάλο αιωρούμενο φίδι πάνω από όρθια ανδρική μορφή.

Στα δύο αυτά σφραγιστικά δαχτυλίδια, το φίδι ενδεχομένως παραπέμπει στον αστερισμό της Ύδρας, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Ε. Κυριακίδη (2005: 151).

Κνωσός, Ηράκλειο

Τα περισσότερα ευρήματα με απεικονίσεις φιδιών της Νεοανακτορικής περιόδου προέρχονται από την Κνωσό, όπου απέδιδαν, ενδεχομένως, μια ιδιαίτερη σημασία στο σύμβολο αυτό αλλά και στο άφθονο διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό.

Θησαυροφυλάκια του Ιερού

Τα γυναικεία ειδώλια από φαγεντιανή της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, αποτελούν αναμφισβήτητα τις πιο διάσημες απεικονίσεις φιδιών στην Κρήτη και από τις διασημότερες γνωστές του αρχαίου κόσμου. Βρέθηκαν στο εσωτερικό δύο υπόγειων κρυπτών που είχαν σφραγιστεί με πλάκες, μαζί με πλήθος άλλων αντικειμένων (πλακίδια ενδυμάτων, χρωματισμένα όστρεα, ένα «σκελετό» φιδιού²⁴, ομοιώματα πτηνών, ιερατικά αγγεία, ένα μαρμάρινο σταυρό, ειδώλια και ένα τρίτο που σώζεται δυστυχώς κατά το ήμισυ κ.ά. - Evans 1921: 495-523, Figs 354-382, Marinatos and Hirmer 1960: 70, Alexiou et al. 1968: 71, Davaras 1976: 294-296, Fig. 169, Foster 1979: 70-72, Pls 7-8, Renfrew 1981a: 28-32, Gesell 1985: 65, 2006: 318-319, Panagiotaki 1993: 54-59, Marinatos 1993: 157-159, Vanschoonwinkel 1996: 374, Hatzaki 2009: 20-25, Moss 2005: 55-56, 68-69) (Εικ. 89) που ο Α. Evans θεώρησε «ιερά». Θεώρησε, επίσης, ότι αυτά είχαν τοποθετηθεί στις κρύπτες και

²⁴ Στη πραγματικότητα, ήταν κρανίο νυφίτσας και σπόνδυλοι ψαριών (Panagiotaki 1999b: 118-119).

καλυφθεί με φροντίδα για να προφυλαχτούν – τις κρύπτες ονόμασε Θησαυροφυλάκια του Ιερού (Evans 1921: 495-523).

Το μεγαλύτερο ειδώλιο -η κατεξοχήν «θεά των όφεων»- (ύψους 0,34μ.) αναπαριστά όρθια γυναικεία μορφή με ακάλυπτο στήθος και προτεταμένα χέρια (Εικ. 90). Πάνω στο σώμα της διακρίνονται τρία φίδια: ένα τυλίγεται στους ώμους και την πλάτη της γυναίκας, με το κεφάλι του να εμφανίζεται στο δεξί της χέρι και η ουρά του στο αριστερό· τα άλλα δύο ελίσσονται γύρω από τη μέση της ανηφορίζοντας προς τους ώμους: το ένα συνεχίζει προς τα επάνω και περιτρέχει τον πόλο του ειδωλίου, με το κεφάλι του να εμφανίζεται στην κορυφή, και με προτεταμένο το στόμα.

Το μικρότερο ειδώλιο είναι, επίσης, μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές εικόνες της μινωικής τέχνης, ένα από τα τέχνηρα με την πιο συχνή αναπαραγωγή στη σύγχρονη εποχή (Εικ. 91). Απεικονίζει όρθια γυναικεία μορφή με υψωμένα χέρια, στα οποία κρατάει από ένα μικρό φίδι. Φέρει το χαρακτηριστικό μακρύ ένδυμα, με το στενό περικόρμιο με μανίκια που αφήνει ακάλυπτο το στήθος, και φούστα με επτά επάλληλα οριζόντια φύλλα που καλύπτεται με κοντή ποδιά. Αίσθηση προκαλούν τα μεγάλα, εκφραστικά μάτια, που μεταδίδουν πολλή ένταση. Πάνω στο κομψό κάλυμμα της κεφαλής, που περιλαμβάνει οριζόντια σειρά από ρόδακες, κάθεται μικρό αιλουροειδές. Κατά τον Evans, απεικονίζεται «ακόλουθος της θεάς των όφεων».

Όταν εντοπίστηκε το ειδώλιο, έλειπαν το κεφάλι και το αριστερό χέρι, που έχουν αποκατασταθεί στην πιθανή αρχική τους μορφή: το αιλουροειδές στο κεφάλι προκύπτει από παραλληλισμό του ανασκαφέα με παραστάσεις θεαινών με ανάλογα ζώα στην τέχνη πολιτισμών της Ανατολής· ενώ το αποκατεστημένο χέρι με το φίδι αντιγράφει το σωζόμενο αυθεντικό.

Από το Θησαυροφυλάκιο του Ιερού προέρχεται, επίσης, θραύσμα ειδωλίου που αποδίδει και πάλι ανθρώπινο άνω άκρο με φίδι τυλιγμένο γύρω του, και δεν ανήκει σε κάποιο από τα 5 ή 6 ταυτοποιημένα ειδώλια που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο (Panagiotaki 1993: 58-59).

Δωμάτιο των όφεων (Snake Room)

Σε πίθο στη ΝΔ Οικία του Θησαυροφυλακίου (*South West Treasury House*)²⁵ βρέθηκε ένα σύνολο αντικειμένων λατρευτικού μάλλον χαρακτήρα (Evans 1935: 138-168, Payne 1930: 251, Nilsson 1950: 89, Foster 1982: 95, Gesell 1985: 101, 1999: 284, 2006: 319) που περιλαμβάνουν: 20 μικρά πήλινα αγγεία (γαλακτοδοχεία), μια τριποδική τράπεζα προσφορών (*snake table*) με τέσσερα αυλακοειδή χωρίσματα (Evans 1935: 149, Fig. 115b) (Εικ. 92),

²⁵ Ο Evans (1935: 142) το ονομάζει “*Snake Room*”.

δεύτερη τριποδική τράπεζα προσφορών με ίχνη καύσης, αρκετούς καλάθους, δύο διάτρητα αγγεία με πλαστικά φίδια, τρία κυλινδρικά αγγεία με επίθετα κύπελλα (*cylindrical snake vessels*) και ένα πήλινο ομοίωμα «κηρήθρας» (*honeycomb*).

Φίδια εντοπίζονται στους ακόλουθους δύο τύπους ευρημάτων. Αφενός, σε πλαστική μορφή έρχονται κάθετα προς το στόμιο δύο ιδιότυπων κλειστών αγγείων με χαμηλό κυλινδρικό λαιμό και διάτρητο κάτω σώμα και βάση, και φέρουν κάτι στο στόμα - μια κάμπια θεωρεί ο Evans (1935: 155-156, Fig. 119) (Εικ. 93). Πρόκειται για τα μοναδικά γνωστά τέτοια δείγματα στην Κρήτη και πιθανόν στο Αιγαίο.

Αφετέρου, η λεγόμενη «κηρήθρα» (Evans 1935: 154, Fig. 118) που είναι, επίσης, μοναδική για το ιδιαίτερό της σχήμα και τη διακόσμηση: πλαστικό φίδι, με κομβιόσχημα μάτια και ένα αντικείμενο (πιθανόν κάμπια) στο στόμα (Εικ. 94).

Τέλος τα τρία κυλινδρικά αγγεία με τα επίθετα κύπελλα (Evans 1935: 142, Fig. 111) (Εικ. 95), παρόλο που δεν φέρουν παραστάσεις φιδιών, αποτελούσαν, σύμφωνα με τον Evans, πρώιμο τύπο των μεταγενέστερων *snake tubes*, που χρησιμοποιήθηκαν για να σιτίζονται οικόσιτα φίδια (οικουρός όφεις?), όπως και η ανάγλυφη τράπεζα προσφορών (*snake table*) που βρέθηκε στο ίδιο σύνολο με τα υπόλοιπα (Evans 1935: 140-149).

Λοιποί χώροι εντός του Ανακτόρου

Το αποσπασματικά σωζόμενο σφράγισμα CMS Π8 130, από φακοειδή σφραγιδόλιθο της ΥΜ Ι (;) περιόδου, εικονίζεται πόδι τετράποδου και, πιθανόν, μια άκρη οφιοειδούς εμβλήματος, είναι όμως πολύ διαβρωμένο. Το επίσης αποσπασματικό σφράγισμα CMS Π8 255 και πάλι από φακοειδή σφραγιδόλιθο της ΥΜ ΙΙ έως ΥΜ ΙΙΑ1 (;) περιόδου, απεικονίζει όρθια γυναικεία μορφή με τετράποδο (ελάφι ή αίγαγρο) στα δεξιά της. Το κεφάλι της επιστέφει τριπλό οφιοειδές έμβλημα, με τμήμα από διπλό πέλεκυ στο κέντρο του, το οποίο στηρίζει η ίδια με το χέρι της.

Μια ιδιαίτερη απεικόνιση φέρει ΥΜ ΙΑ σφραγίδα από κλιμακωτό προστώο στη ΝΑ πλευρά του κνωσιακού ανακτόρου (Evans 1928: 792-793, Fig. 517): μια όρθια γυναικεία μορφή με πολεμικά χαρακτηριστικά κρατάει ξίφος ενώ τρία ερπετά τυλίγουν το σώμα της. Το ένα, στην πρόσθια πλευρά, έχει ανοιχτό στόμα, το δεύτερο έρπει πίσω από τη πλάτη της, ενώ το τρίτο τυλίγεται γύρω από το αριστερό της χέρι, στο ύψος του αγκώνα.

Ενδιαφέροντα στοιχεία παρουσιάζει, επίσης, η όρθια ημίγυμνη γυναικεία (;) μορφή στο ΜΜ ΙΙΙ(;) σφράγισμα από το Οικιακό Συγκρότημα (*Domestic Quarter*) (CMS ΙΙ3 08 - Evans 1935: 343-344, Fig. 287a). Φέρει διπλό πέλεκυ στο αριστερό χέρι και «ιερό κόμβο» ή «ιερό ένδυμα» στο δεξί, ενώ φίδι απεικονίζεται ανάμεσα σε διπλό πλαίσιο πίσω της.

Συγκρίνεται με παράσταση σε σφράγισμα από δαχτυλίδι από το Ακρωτήριο της Θήρας, με όρθια ανδρική μορφή με «κροσσωτή χλαίνη» σε παρόμοια στάση να κρατάει διπλό πέλεκυ στο αριστερό χέρι: οι ομοιότητες είναι εμφανείς, μόνο που στη θέση της γυναικείας μορφής βρίσκεται η ανδρική, και το φίδι αντικαθιστούν σπείρες ή κύκλοι μέσα σε πλαίσιο (Μπουλώτης 2005: 54, Εικ. 35).

Από την Κνωσό, επίσης, έχουν διασωθεί τρία σπαράγματα ανάγλυφων τοιχογραφιών με οφιοειδή εμβλήματα που θα αποτελούσαν μέρη μεγαλύτερων παραστάσεων. Θραύσματα του ενός εντοπίστηκαν στη Μεγάλη Ανατολική Αίθουσα (*Great East Hall*) και χρονολογούνται στην ΥΜ Ι περίοδο (Kaiser 1976: 280-281, Pl. 49, Hägg and Lindau 1984: 76, Hiller 2006: 246-247, Fig. 3). Ο Β. Kaiser το αποκατέστησε ως διπλό οφιοειδές έμβλημα ανοιχτό προς τα επάνω, ενώ υπονοείται η άκρη ενός ακόμα μονού ανάλογου (Εικ. 96), χωρίς άλλες βεβαιωμένες μορφές – άνθρωποι ή ζώα.

Τα άλλα δύο θραύσματα βρέθηκαν, το ένα κοντά στο άλλο, στη Βόρεια Είσοδο του ανακτόρου (*North Entrance Passage*) και χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο.²⁶ Το πρώτο φέρει το ήμισυ κεφαλής ταύρου με τριπλό οφιοειδές έμβλημα πίσω από τα κέρατά του (Evans 1928: 742, Fig. 475, 1930: 41, Fig. 25a, Hägg and Lindau 1984: 76, Hood 2005: 56-58, Fig. 2.7b) (Εικ. 97). Ενώ το άλλο, τμήμα κεφαλής ταύρου πίσω από το οποίο προβάλλει (πιθανόν τριπλό) οφιοειδές έμβλημα (Evans 1930: 41, Fig. 25d, Hägg and Lindau 1984: 76, Hood 2005: 56-58, Fig. 2.7b) (Εικ. 98). Την παράσταση συμπληρώνει καθιστή σφίγγα.

Μικρό Ανάκτορο, Κνωσός

Από το Μικρό Ανάκτορο της Κνωσού προέρχεται σφράγισμα από φακοειδή σφραγίδα (Evans 1935: 151, Fig. 116), που εικονίζει αγγείο ανοιχτού σχήματος μέσα από το οποίο προβάλλουν δύο αντωπά φίδια, ενώ ένα τρίτο έρπει από όρθιο πάσσαλο προς την κάτω πλευρά της παράστασης.

Ευρύτερη περιοχή Κνωσού

Από τον Τάφο των Ισοπάτων στην Κνωσό (CMS Π3 051 - AMH 424) προέρχεται το γνωστό ΥΜ ΙΙΑ1 χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι (Evans 1930: 68, Fig. 38, Goodison and Morris 1998: 128-130, Cain 2001: 27-29, Kyriakidis 2005: 139, Fig. 2b) (Εικ. 99), με σύνθετη τελετουργική σκηνή στο ύπαιθρο με τέσσερις γυναικείες μορφές, φυτά και ποικίλα αιωρούμενα σύμβολα. Ανάμεσά τους: ένα μικρότερο φίδι, αιωρείται στην αριστερή πλευρά, πάνω από τα κεφάλια των γυναικών – συγκρίνεται με αυτό στο δαχτυλίδι από τον Πόρο (βλ. σελ. 56 - AMH 1629)· ενώ ένα μεγαλύτερο, με πεπλατυσμένο άκρο, αποδίδεται ως

²⁶ Ο Hood (2005: 60) τα χρονολογεί στην ΥΜ ΙΑ περίοδο.

αιωρούμενη διαγώνια κυματοειδής γραμμή στη δεξιά πλευρά - στην ίδια θέση με αυτό στο σφράγισμα CMS Π6 004 από την Αγία Τριάδα (βλ. σελ. 55).

Από οικία στην Α πλευρά του Λόφου των Γυψάδων προέρχεται μόνωτη YM IB κύλινδρος (Evans 1935: 183-184, Fig. 145a, Hogarth 1899: 78, Fig. 123) με σκούρα φολιδωτή διακόσμηση και, στην κάτω απόληξη της λαβής, γραπτό κεφάλι φιδιού – ανάλογο με αντίστοιχο από τη Φαιστό (βλ. σελ. 54).

Αναλόγως, στον φακοειδή YM II σφραγιδόλιθο από αγάτη CMS Π3 063, από τον Τάφο III στο Βενιζέλειο κοντά στην Κνωσό (Boardman 1970: 48, Fig. 113, Hägg and Lindau 1984: 68, No 1, Goodison 1989: 81, Fig. 166b, Hiller 2006: 245, Fig. 2a), όρθια γυναικεία μορφή υποβαστάζει ανάμεσα σε δύο γρύπες διπλό οφιοειδές έμβλημα που επιστέφει διπλός πέλεκυς. Το συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα γυναικείας μορφής με γρύπες, είναι γνωστό και από σφραγιδόλιθους, από τη Σφάκα Σητείας και την Ιαλυσό της Ρόδου (Hiller 2006: 254).

Στο Μουσείο του Βερολίνου εκτίθεται μικρό χάλκινο ειδώλιο, μάλλον της YM I περιόδου, που προέρχεται κατά τον Evans από την Κνωσό (Caskey 1914: 54, Evans 1921: 507-508, Fig. 365, 1935: 176-177, Fig. 138, Davaras 1976: 297). Απεικονίζει ημίγυμνη όρθια γυναικεία μορφή να κρατάει το κεφάλι με το δεξί της χέρι, και, πίσω της, διαμορφώνονται τρία συμπλεκόμενα φίδια σύμφωνα με τον ίδιο (Evans 1935: 177).

Βρύσινας, Ρεθύμνο

Από το ιερό κορυφής του Βρύσινας (Δαβάρας 1974: 210-13) προήλθε MM III –YM IA κάλαθος²⁷ (Εικ. 100), με ένα τουλάχιστον πλαστικό φίδι να έρπει εσωτερικά και εξωτερικά του τοιχώματος (Τζαχίλη 2011: 91-92, Εικ. 70, 2013). Αναφέρονται επίσης, μαζί με τα ανθρωπόμορφα και τα άλλα ζωόμορφα ειδώλια, πήλινα πρόστυπα ομοιώματα φιδιών, με ή χωρίς κεφάλι, σε διάφορες συστροφές του κορμιού τους (Παπαδοπούλου και Τζαχίλη 2010: 454, 2011: 302, Τζαχίλη 2011: 135).

Συλλογές στην Ελβετία

Στο Μουσείο της Βασιλείας εκτίθεται φακοειδής σφραγιδόλιθος από σχιστόλιθο ή χλωρίτη (CMS X 152) της YM II-YM IIIA1 περιόδου. Στο κέντρο της παράστασης καθιστό λιοντάρι στρέφεται στα αριστερά, ενώ, ακριβώς από κάτω, φίδι με καθαρά διακρινόμενο το πεπλατυσμένο του κεφάλι έρπει προς την ίδια κατεύθυνση.

Από τη νησιωτική Ελλάδα ή πιθανόν από την Κρήτη, προέρχεται ένας ακόμη YM II (;) φακοειδής σφραγιδόλιθος από αγάτη (CMS X 242), σήμερα στη Γενεύη (Hägg and Lindau

²⁷ Λεκανίδα κατά την I. Τζαχίλη (2011: 91-92).

1984: 68, Νο 6). Φέρει όρθια γυναικεία μορφή, μεταξύ δύο αντωπών λεόντων, να υποβαστάζει πάνω από το κεφάλι της τριπλό οφιοειδές έμβλημα.

Σύνθεση των δεδομένων για τη Νεοανακτορική Κρήτη

Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο παρατηρείται κατακόρυφη αύξηση παραστάσεων φιδιού (πάνω από 46). Ο αριθμός τους καθιστά αυτή την περίοδο τη δεύτερη πιο δημοφιλή μετά τη Μετανακτορική - που θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο (Γράφημα 1).

Αλλαγές παρατηρούνται επίσης στη γεωγραφική κατανομή των αντικειμένων με παραστάσεις φιδιών, που εμφανίζονται πλέον σε ολόκληρο το νησί. Η πλειονότητα των δειγμάτων προέρχεται από τη βόρεια κεντρική Κρήτη, και ακολουθούν το ανατολικό, και πιο περιορισμένα το νότιο κεντρικό τμήμα του νησιού. Για πρώτη φορά εμφανίζονται τώρα απεικονίσεις φιδιών σε τέχνηρα από τη δυτική Κρήτη (Γράφημα 2).

Τα ευρήματα παρουσιάζουν σαφή ποικιλομορφία με την εισαγωγή νέων τύπων αντικειμένων. Όπως και την Προανακτορική περίοδο οι σφραγίδες και τα σφραγίσματα αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία, και ακολουθούν, αλλά σε πολύ μικρότερο ποσοστό, τα αγγεία. Με τις τρεις «θεές των οφείων» από τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού στην Κνωσό και το ειδώλιο στο Μουσείο του Βερολίνου τα έργα πλαστικής γίνονται τέσσερα, ενώ υπάρχουν και ανάγλυφες τοιχογραφίες (Κνωσός, Γόρτυνα), και κοσμήματα (δαχτυλίδια από τον Πόρο και τα Ισόπατα). Τα τρία κυλινδρικά αγγεία από το *Snake Room* στην Κνωσό θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πρώιμο είδος *snake tubes* (Γράφημα 4).

Ανάλογη ποικιλομορφία παρουσιάζει το υλικό των αντικειμένων, όπως είναι φυσικό, οφείλεται εν μέρει στις διαφορετικές κατηγορίες ευρημάτων. Δημοφιλέστερος είναι ο πηλός, για τα αγγεία και σφραγίσματα, ακολουθούν ο λίθος (κυρίως ο αχάτης και η κορναλίνη), το κονίαμα (Γόρτυνα, Κνωσός) και το μέταλλο που εμφανίζουν παρόμοια ποσοστά (Γράφημα 3). Ο χαλκός απαντάται μόνο σε μία περίπτωση (ειδώλιο από το Μουσείο του Βερολίνου), ενώ ο χρυσός σε τρεις (Δαχτυλίδια Πόρου και Ισοπάτων). Η φαγεντιανή για τα ειδώλια της Κνωσού αποτελεί ένα ιδιαίτερο υλικό, αιγυπτιακής έμπνευσης ή/και εισαγωγής, το οποίο δεν χρησιμοποιείται στην κατασκευή άλλων αντικειμένων.²⁸

Τέχνηρα με παραστάσεις φιδιών εντοπίζονται σε οικιστικά, ανακτορικά και ταφικά σύνολα, σε σπήλαια και ιερά κορυφής. Ελάχιστα είναι, στην πραγματικότητα, αυτά που βρέθηκαν εκτός οικισμών και ανακτόρων (Γράφημα 10). Η πλειονότητά τους βρέθηκε σε οικίες ή χώρους που χαρακτηρίζονται «ιεροί», ακολουθούν εκείνα από το ανάκτορο της

²⁸ Για τη σύσταση και την παρασκευή της φαγεντιανής, βλ. Kaczmarczyk and Hedges 1983. Για τη φαγεντιανή στην Κρήτη, βλ. Panagiotaki 1999a.

Κνωσού, ομοίως από τα «ιερά» Θησαυροφυλάκια του Ιερού, ή από άλλα τελετουργικά συμφραζόμενα (π.χ. αυτά από το *Snake Room*). Απαντούν, επίσης, ευρήματα από τάφους (Βενιζέλειο, Ισόπατα, Πόρος), ενώ δύο μόνο αντικείμενα προέρχονται τώρα από ιερό κορυφής (τον Βρύσινα) και μόνο ένα από σπήλαιο (σφραγίδα από το Δικταίο Άντρο).

Οι παραστάσεις φιδιών με ανθρώπινες μορφές ή ζώα φαίνεται να κυριαρχούν, αλλά και το φίδι μόνο του εμφανίζεται συχνά. Η πλειονότητα των απεικονίσεων αφορούν τα οφιοειδή εμβλήματα, που εμφανίζονται τώρα για πρώτη φορά στα αρχαιολογικά συμφραζόμενα: συνδυάζονται με γυναικείες μορφές και κατά κανόνα σε συνδυασμό με εραλδικά ζώα (βοοειδή, κάπρους, λιοντάρια). Μεμονωμένα φίδια αποτελούν τη δεύτερη πιο δημοφιλή κατηγορία, ενώ δεν λείπουν συνδυασμοί περισσότερων από τα παραπάνω στοιχεία σε σύνθετες παραστάσεις (κυρίως σε σφραγιστικά δαχτυλίδια), στις οποίες είναι παρόν το φίδι.

Η Νεοανακτορική περίοδος αποτελεί σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη της εικονογραφίας του φιδιού στη Κρήτη. Τότε εισάγεται η απεικόνιση του οφιοειδούς εμβλήματος, εντοπίζονται τα μοναδικά με τις «θεές των όφεων» ειδώλια από φαγεντιανή της Κνωσού και, ενδεχομένως, εμφανίζεται για πρώτη φορά ο πρόδρομος των *snake tubes* στα ανασκαφικά στρώματα από τη Κνωσό (*tubular vessels*).

Στα κνωσιακά ειδώλια από φαγεντιανή εγγράφονται οι πιο εμβληματικές απεικονίσεις φιδιών στην τέχνη της προϊστορικής Κρήτης – οι μοναδικές, όσο γνωρίζω, από αυτό το ιδιαίτερο υλικό και οι πιο φυσιοκρατικές. Βρέθηκαν στη Δυτική Πτέρυγα του ανακτόρου, στις δύο σφραγισμένες κρύπτες εντός των Θησαυροφυλακίων του Ιερού (Hatzaki 2009: 19-30, D'Agata and Hermary 2012: 277). Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο τόπος εύρεσής τους, ο τρόπος που είχαν φυλαχθεί-προφυλαχτεί και η παρουσία φιδιών, οδήγησαν τον Evans να τους αποδώσει θρησκευτικές ιδιότητες και τους χαρακτηρισμούς «θέα των όφεων» (για το μεγαλύτερο ειδώλιο) και «ακόλουθος» (για το μικρότερο) - που είναι αποδεκτοί από μεγάλη μερίδα μελετητών. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, με φίδια απεικονίζονταν η μεσοποταμιακή θεά *Ashtarte*, αλλά και οι αιγυπτιακές θεές *Qudushu* και *Hathor*, που σχετίζονται κυρίως με τη γονιμότητα. Σε αυτές, και κυρίως στη δεύτερη αναζήτησε ο ίδιος μια νοηματοδότηση των ειδωλίων από την Κνωσό.

Το μόνο βέβαιο είναι ότι αυτά δεν θα αποτελούσαν απλά χρηστικά αντικείμενα. Η παρουσία τους θα ήταν ξεχωριστή αν κρίνει κανείς από την εξαιρετική τέχνη, την άρτια τεχνική και την ιδιαιτερότητα του υλικού κατασκευής τους. Η μοναδικότητά τους αποτελεί πηγή έμπνευσης αλλά και τροχοπέδη ως προς την ερμηνεία τους.

Το οφιοειδές έμβλημα (Snake Frame)

Το *snake frame* ή οφιοειδές έμβλημα αποτελεί μια ιδιαίτερη απεικόνιση του φιδιού της Νεοανακτορικής περιόδου. Τον όρο και τη σύνδεση με τα φίδια εισήγαγε ο Α. Evans, για τον οποίο πρόκειται για ένα από τα χαρακτηριστικότερα σύμβολα της «μινωικής θεάς» (Evans 1921: 721). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, αυτό «...αποτελείται από ένα τριπλό πλαίσιο που συγκροτούν τρία ελικοειδή μέλη που υποδηλώνουν ερπετά, και τα άκρα τους καταλήγουν σε αποφύσεις οι οποίες μπορεί να απεικονίζουν κεφάλια φιδιών. Καθένα από αυτά τα αντικείμενα διαπερνούν δακτύλιοι στα δυο σημεία όπου κυρτώνουν τα άκρα τους προς τα επάνω, και θα μπορούσαν επομένως να αντιπροσωπεύουν τρία φίδια με τα σώματά τους.» (Evans 1935: 168 – Η μετάφραση δική μου).

Δίνοντας τον δικό του ορισμό ο M. Nilsson (1950: 364) αναφέρει: «...αποτελείται από δύο ή τρία τοξοειδή αντικείμενα, των οποίων τα μεσαία τμήματα και οι απολήξεις κυρτώνουν προς τα επάνω. Τα άκρα είναι σχεδόν κάθετα, και κάθε άκρο καταλήγει σε κάτι που μοιάζει με κεφάλια φιδιών με δακτυλίους στο κάτω μέρος...» (Η μετάφραση δική μου).

Με το θέμα έχουν ασχοληθεί πολλοί μελετητές (π.χ. Gill 1969, Marinatos 1984, Hägg and Lindau 1984, Hiller 2006): ελάχιστοι είναι εκείνοι που δεν τα συνδέουν με φίδια ή, πάντως, με σαφώς οφιοειδή σχήματα.²⁹ Θεωρείται ότι εμπνέονται από τα κέρατα βοοειδών, αλλά και το «ερό τόξο», τα ανατολικά ή αιγυπτιακά αυτά σύμβολα (Evans 1935: 174-176, Gill 1969: 100-101, Hägg and Lindau 1984: 67) ή ακόμα και από αστρολογικά σύμβολα της Ανατολής (Hopkins 1962: 182-184).

Ανεξάρτητα από τις ερμηνείες τους, τα εμβλήματα έχουν κάποιες γενικές ομοιότητες, όπως φαίνεται καθαρά στα δεδομένα που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Απεικονίζονται κυρίως σε σφραγίδες (ή σφραγίσματα) και σε ανάγλυφες τοιχογραφίες (Κνωσός και Γόρτυνα). Το έμβλημα εικονίζεται διπλό, τριπλό αλλά, πιο σπάνια, και μονό, και πάντοτε στραμμένο προς τα επάνω. Στις περισσότερες παραστάσεις επιστέφει το κεφάλι ανθρώπινης μορφής, συνήθως γυναικείας – με δύο εξαιρέσεις εκτός Κρήτης, με τις ανδρικές μορφές στο περίαπτο της Αίγινας και σε σπάραγμα τοιχογραφίας από το Ακρωτήρι (βλέπε παραπάνω). Σε όλες τις περιπτώσεις η μορφή φαίνεται να υποβαστάζει το έμβλημα που βρίσκεται σε επαφή (ή σχεδόν) με το κεφάλι της. Βρίσκεται συνήθως μεταξύ εραλδικών ζώων και την παράσταση συνοδεύουν συμβολισμοί. Το δημοφιλέστερο σύμβολο που συμπληρώνει το οφιοειδές έμβλημα είναι ο διπλός πέλεκυς, που διακρίνεται συχνά πάνω από αυτό. Τα ζώα που συνοδεύουν τη σκηνή, συνήθως είναι βοοειδών, αιλουροειδών ή αίγαγρων

---

²⁹ Οι Hägg and Lindau (1984) κάνουν μια εκτενή βιβλιογραφική αναφορά στις διαφορετικές σχετικές απόψεις.

αλλά συνδυάζεται και με μυθολογικά όντα, όπως γρύπες και σφίγγες, που κοιτάζουν μέσα στη σκηνή ή έξω από αυτήν.

Αρκετά δημοφιλείς είναι οι παραστάσεις των εμβλημάτων μόνο με προτομές ζώων (λεόντων, κάπρων), συνήθως κατ' ενώπιον, που εντοπίζονται, κυρίως, στον αποθέτη στη Ζάκρο. Τέτοιες απεικονίσεις ενίοτε συμπληρώνονται με σύμβολα (π.χ. αστρικά) ή με άλλα ζώα. Τα εμβλήματα βρίσκονται συνήθως πάνω από τις κεφαλές των ζώων, και πιο σπάνια, χαμηλότερα ή ακόμα και πίσω από αυτές.

Παρά τα πολυπληθή παραδείγματα από τη Ζάκρο και αλλού, τα σχετικά δεδομένα παραμένουν ωστόσο ανεπαρκή για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Σύμφωνα με τη M. Gill, η εικονογραφία των σφραγισμάτων της Ζάκρου είναι έργο ενός «παράφρονα καλλιτέχνη» που δημιουργούσε με υπερβολή σύμφωνα με τις δικές του αντιλήψεις αλλά και με αυτές της κοινότητάς του, τονίζοντας το υπερφυσικό στοιχείο (Gill 1969: 90-91). Σημαντική παρατήρηση είναι ότι οφιοειδή εμβλήματα με ζώα στο σφραγιστικό αυτό υλικό μοιάζουν να προηγούνται χρονολογικά των αντίστοιχων με τις γυναικείες μορφές.

Οι ανάγλυφες τοιχογραφίες εγγράφονταν σε σύνθετες παραστάσεις, όπου διακρίνονται: κεφάλια ταύρων (στα δύο δείγματα από τη Κνωσό, δυτικά της Βόρειας Εισόδου), μια σφίγγα (στο ένα από αυτά) και μια ανθρώπινη μορφή που συμπεραίνεται από τα δάχτυλα της που έχουν διατηρηθεί (στο παράδειγμα της Γόρτυνας). Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω είναι το τριπλό έμβλημα - μόνο στο αποσπασματικό ανάγλυφο από τη Μεγάλη Ανατολική Αίθουσα της Κνωσού το έμβλημα είναι διπλό.

Μετανακτορική περίοδος

Κατά τη Μετανακτορική περίοδο παρατηρείται σημαντική αύξηση των υπό μελέτη, ευρημάτων ενώ εμφανίζονται σταδιακά τα κυλινδρικά αγγεία με οφιοειδείς λαβές που είναι γνωστά ως *snake tubes*, και καθιερώνονται ως μέρος των τελετουργικών σκευών σε πολλά ιερά της περιόδου.

Παλαίκαстро, Σητεία, Λασίθι

Από ιερό (Block δ) στον οικισμό του Παλαικάστρου προέρχεται το γνωστό πήλινο σύμπλεγμα τεσσάρων γυναικείων μορφών της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου, που βρέθηκε μαζί με κέρνους του τύπου της ανοιχτής φιάλης με μικρά κύπελλα στο χείλος (Dawkins and Currelly 1903-1904: 216-220, Fig. 6) (Εικ. 101). Το κεντρικό ειδώλιο, που περιβάλλεται από τρεις μορφές, φέρεται να κρατάει στα χέρια του ένα μουσικό όργανο (λύρα ή κιθάρα;) ή, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, φίδι, οπότε αποδίδει τελετουργικό χορό με θέμα το ερπετό αυτό. Ο ίδιος

θεώρησε, επομένως, ότι το δωμάτιο φιλοξενούσε τη λατρεία φιδιών και το ονόμασε «Ιερό της θεάς των όφεων» (*Shrine of the Snake Goddess*). Ωστόσο, κατά γενική παραδοχή (Mosso 1907: 283, Fig. 136, Davaras 1976: 62-63, Fig.36, Gesell 1985: 41, Ρεθεμιωτάκης 1998: 19, No 1, Εικ. 20-23, 99), η κεντρική μορφή κρατάει λύρα για τη μουσική συνοδεία χορού (αλλά όχι προς τιμήν του φιδιού), και συγκρίνεται με το πρωιμότερο, ομοίωμα από το Καμηλάρι (Lefèvre-Novaro 2001: 90, Pl. XXVIb).

Σε άλλη περιοχή της πόλης του Παλαικάστρου, όρθιο στο δάπεδο του Δωματίου 1 στο Κτίριο 7, βρέθηκε το κάτω σώμα πήλινου «κυλινδρικού αγγείου» της ΥΜ ΙΙΑ2-Β περιόδου, που διατηρεί κάθετη μονή λαβή αλλά όχι απεικόνιση πλαστικού φιδιού (MacGillivray et al. 1991: 140, Fig. 16, Hallager 2009: 112). Το Δωμάτιο 1 δεν έχει ερμηνευτεί ως «ιερό».

Τέλος, από το νεκροταφείο του Παλαικάστρου προήλθε πήλινη ΥΜ ΙΙΙ λάρνακα (Bosanquet 1901-1902: 297-302, Pls XVIII, XIX), που κοσμεύεται, μεταξύ άλλων, με ζώα, αστερισμούς και φυσικά τοπία, αλλά και κάθετες κυματοειδείς ταινίες στις γωνίες της μιας μακράς πλευράς και στη μια στενή πλευρά της. Η εικονογράφησης της, δεν επιτρέπει να διευκρινιστεί εάν πρόκειται για σχηματοποιημένες μορφές φιδιού. Παρά την ομοιότητα με τα οφιοειδή θέματα, προκρίνεται η άποψη του L.V. Watrous ότι εδώ απεικονίζονται ύδατα (Watrous 1991: 293, Pl. 82 a-c – βλ. και Marinatos 2010: 141, Fig. 11).

Κατελιώνας Ξυκέφαλο, Σητεία, Λασίθι

Από το ιερό κορυφής στο Ξυκέφαλο της Ανατολικής Κρήτης, προέρχεται ένα θραύσμα *snake tube* της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου (Branigan 1998a: 74). Εντοπίστηκε επιφανειακά από τον P. Faure, που αναφέρει ότι η βάση του έφερε μελανό επίχρισμα, αλλά όχι αν σώζει φίδια ή οφιοειδείς λαβές (Faure 1967: 119-121, Cadogan 2009: n. 41).

Σφάκα, Σητεία, Λασίθι

Από τον θολωτό τάφο στη Σφάκα Σητείας προέρχεται ΥΜ ΙΙΒ φακοειδής σφραγιδόλιθος από ψευδο-ιάσπι (;) (CMS Π3 276), με σχηματική όρθια γυναικεία μορφή, μεταξύ αντωπών γρυπών που την κοιτάζουν, να υποβαστάζει με τα χέρια της τριπλό οφιοειδές έμβλημα (Hägg and Lindau 1984: 68, No 10).

Καβούσι Βροντά, Σητεία, Λασίθι

Στον υστερομινωικό οικισμό του Καβουσίου Βροντά στην Ανατολική Κρήτη, έχουν εντοπιστεί ένας κάλαθος (Εικ. 102) με πλαστικά φίδια και *snake tubes* (Εικ. 103), που προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από το ΥΜ ΙΙΙΓ κτίριο G, το οποίο θεωρείται «ιερό». Από το εσωτερικό του κτιρίου, και περιμετρικά αυτού, εντοπίστηκαν ακόμα 20 περίπου κάλαθοι,

30 τουλάχιστον ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» και 26 ανάγλυφα πλακίδια (Gesell et al. 1988, 1991, 1995).

Δυο πλαστικά διαπλέκοντα φίδια έρπουν σε αντίθετες πορείες στο εσωτερικό του σχεδόν ακέραιου κάλαθου (Gesell 1999: 284, 2004a: 140, Fig. 7.6, 2006: 321, Moss 2005: 27-28 n. 224, Prent 2005: 152). Συγκρίνεται με τον πρωιμότερο αλλά τυπολογικά όμοιο αγγείο με φίδια από το ιερό κορυφής του Βρύσινα (βλ. σελ. 60).

Στον ίδιο χώρο G, εκτός από τον κάλαθο, ανιχνεύτηκε και μεγάλη συγκέντρωση *snake tubes*: συνολικά 17 τα περισσότερα με οφιοειδείς λαβές, αλλά χωρίς καθόλου πλαστικό φίδι (Gesell 2001: 254, Prent 2005: Table 1, Day et al. 2006: 140, Fig. 1c).

Γουρνιά, Ιεράπετρα, Λασιθί

Τα πολυπληθέστερα δείγματα της εποχής προήλθαν όλα από ένα μεμονωμένο χώρο του οικισμού στα Γουρνιά, το οικιακό ιερό με θρανίο ή το «ιερό των Γουρνιών»,³⁰ και μάλιστα, κυρίως, στη ΒΑ γωνία του. Χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΒ-Γ περίοδο (Williams 1908a: 47-48, Pl. XI, Zervos 1956: 790-91, Betancourt 1985: 175, Pl. 32a-b, Vanschoonwinkel 1996: 374, Ρεθεμιωτάκης 1998: 69-75, Rethemiotakis 2001: 9-28, Moss 2005: 16-17, Gesell 2006: 321). Πρόκειται για πήλινα αντικείμενα με φίδια – ένα ακέραιο ειδώλιο, δύο κεφάλια και τρία άνω άκρα ειδωλίων (τα δύο με πλαστικά φίδια), δύο κεφάλια φιδιών και πέντε *snake tubes*. Μαζί βρέθηκαν και τέσσερα ομοιώματα περιστεριών, κομμάτι ανάγλυφου πίθου με πέλεκυ και δίσκο, και μια τριποδική τράπεζα προσφορών, πάνω στην οποία ήταν στερεωμένο το ένα εκ των πέντε *snake tubes*.

- Το σχεδόν ακέραιο ειδώλιο απεικονίζει όρθια γυναικεία μορφή του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», με τρία (;) φίδια να τυλίγουν τον άνω κορμό της (Williams 1908a 47-48, Pl. XI 1) (Εικ. 104). Το πρώτο φίδι, έχει αποκατασταθεί στο κεφάλι, με μικροσκοπικά μάτια και εγγάρακτο στόμα, να ξεκινάει από τον δεξί ώμο της μορφής και να κατεβαίνει προς τη μέση, ενώ η ουρά του εμφανίζεται στον αριστερό ώμο. Το δεύτερο φίδι στη δεξιά πλευρά, καταλήγει στο πίσω μέρος της δεξιάς παλάμης. Ενώ το τρίτο τυλίγεται στο αριστερό χέρι, που είναι ωστόσο είναι αποκατεστημένο βάσει των υπόλοιπων άνω άκρων που βρέθηκαν στο ιερό.
- Τα δύο κεφάλια των ειδωλίων φέρουν επάνω τους σε διαφορετικά μέρη, πλαστικά φίδια (Williams 1908a: 47-48, Pl. XI). Κεφάλι φιδιού ξεπροβάλλει από το δεξί ώμο στο κεφάλι Νο 2, στο οποίο ανήκουν μάλλον τα άνω άκρα Νο 6 και 10 που σώζουν επίσης πλαστικά

³⁰ Η «ανεξάρτητο ιερό με θρανίο» κατά τη G. Gesell (1985: 71-73).

φίδια, ανεβάζοντας σε τρία το συνολικό αριθμό των ερπετών στο συγκεκριμένο κεφάλι ειδωλίου (Gesell 2004b: Fig. 9, 2010: 132-134, Fig. 13.3) (Εικ. 105).

- Το δεύτερο σωζόμενο κεφάλι ειδωλίου που δεν διατηρεί φίδια, θεωρείται από την G. Gesell ότι συνανήκει με τμήμα άνω άκρου που διατηρεί τέτοια – αυτό δεν αναφέρεται από το ν B. Williams στη δημο έευση της ανασκαφής, αλλά το εντό πσε η ίδια μελετώντας την κεραμική από τα Γουρνιά (Gesell 2010: 132-134).
- Τα μεμονωμένα κεφάλια φιδιών που δημοσιεύονται στον τόμο (στη τελική δημοσίευση απεικονίζεται το ένα μόνο, με το στόμα ανοιχτό) (Williams 1908a: 47-48, Pl. XI 9), σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, δεν μπορούν αποδοθούν σε κάποιο από τα ειδώλια που βρέθηκαν (Gesell 2010: 132-134).

Από τα πέντε snake tubes που εντοπίστηκαν στον χώρο μόνο το ένα διατηρεί δύο επίθετα φίδια, που δεν σώζουν το κεφάλι, να έρπουν προς το χείλος του αγγείου και καταλήγουν πίσω από πλαστικά κέρατα καθοσιώσεως που έχουν επικολληθεί εκεί (Εικ. 106). Οι ουρές τους περνούν μέσα από τη χαμηλότερη λαβή και καταλήγουν στην πίσω πλευρά του αγγείου (Williams 1908a: 47-48, Pl. XI). Κέρατα καθοσιώσεως διατηρούνται και σε δύο ακόμη τέτοια κυλινδρικά αγγεία, ενώ σε ένα από αυτά διακρίνεται και ανάγλυφος δίσκος.

Κεφάλια Βασιλικής, Ιεράπετρα, Λασίθι

Τμήμα βάσης *snake tube* εντοπίστηκε στο οικιακό ιερό Κτίριο Ε του οικισμού της Κεφάλας Βασιλικής (Elioroulos 1998: 306-309, Prent 2005: 149), μαζί με ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», καλάθους και τον πήλινο θρόνο καθιστού ειδωλίου.

Κεφάλια Χόνδρου, Ιεράπετρα, Λασίθι

Στον οικισμό της Κεφάλας Χόνδρου, βρέθηκε ακέραιο *snake tube* με τρεις λαβές, της ΥΜ ΙΙΑ-Β περιόδου (Daux 1958: 780, Fig. 9, Πλάτων 1957: 143-144, Πίν. 70α, Gesell 1976: 252, No 17). Εντοπίστηκε στη μέση του διαδρόμου Ζ1, εντός οικιακού ιερού. Στα συνευρήματά του δεν περιλαμβάνονται ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», όπως συνήθως (Gesell 1985: 82, Petrakis 2006: 200-201, Hallager 2009: 110-112).

Χαλασμένος, Ιεράπετρα, Λασίθι

Από τον ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμό του Χαλασμένου προέρχονται συνολικά 11 snake tubes (Tsiropoulou 2001: 100, Pl. XXVIII d, Gesell 2004a: 145), σχεδόν όλα από το «ιερό κτίριο» στον Τομέα Γ. Βρέθηκαν μαζί με ειδώλια του τύπου της θεάς «μεθ' υψωμένων χειρών», πήλινα πλακίδια, καλάθους, πίθους κ.ά. Τα τρία προσφάτως δημοσιευμένα διατηρούν οφιοειδείς λαβές (Tsiropoulou 2009: 130, Figs 11.19-21).

Καρφί, Οροπέδιο Λασιθίου

Από τον μετανакτορικό οικισμό στο Καρφί, ψηλά στον δρόμο προς το οροπέδιο Λασιθίου, η παρουσία του θέματος του φιδιού μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Πρόκειται, κυρίως, για *snake tubes*, και τμήμα ειδωλίου του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» (Prent 2005: 182, Moss 2005: 23-24).

Δύο ιδιαίτερα ΥΜ ΙΙΙΓ *snake tubes* αναφέρονται από το δωμάτιο 58 (Οικία του Ιερέα) (Pendlebury et al. 1937-1938: 85, Pl. XXX 7, Gesell 1976: 257, No 14-15, 1985: 81-82). Το ένα, που διατηρείται σχεδόν ακέραιο, σώζει από μια οριζόντια λαβή στην κάθε πλευρά του,³¹ ενώ το άλλο είναι ελλειπές, με τετραγωνισμένες πλευρές και με κάθετες λαβές, τέσσερις στη μια και τρεις στην άλλη πλευρά (Εικ. 107).

Στον Χώρο 17 της Μεγάλης Οικίας (*Great House*), που αποτελεί ένα υπαίθριο οικιακό ιερό, έχει βρεθεί θραύσμα από *snake tube* με ανάγλυφη διακόσμηση, χωρίς όμως πλαστικό φίδι (Gesell 1976: 252, 1985: 79-81). Κατά την Μ. Seiradaki (1960: 29), από τον ίδιο χώρο (17), αλλά και από τον Χώρο 70 σε άλλη πλευρά του οικισμού, έχουν εντοπιστεί αδημοσίευτα κομμάτια αγγείων που ομοιάζουν με *snake tubes*.

Τέλος, στο κεντρικό ΥΜ ΙΙΙΓ ιερό του οικισμού (Δωμάτιο 1 – *Temple*), η G. Gesell αναφέρει ότι εντόπισε, πολύ αποσπασματικό θραύσμα από *snake tube*, αυτή τη φορά με πλαστικό φίδι να έρπει πάνω στην επιφάνειά του (Gesell 2010: 137-138, Fig. 13.10). Από τον ίδιο χώρο, σε επίσης αδημοσίευτο υλικό, ανήκε θραύσμα από τον άνω κορμό γυναικείου ειδωλίου της ίδια περιόδου, στο στήθος του οποίου διακρίνεται μικρό τμήμα πλαστικού φιδιού να έρπει κάθετα μεταξύ των μαστών (Gesell 2010: 137-138, Fig. 13.9) (Εικ. 108).

Αμνισός, Ηράκλειο

Σε δωμάτιο του ΥΜ ΙΙΑ2 οικισμού της Αμνισού εντοπίστηκαν δύο θραύσματα αντικειμένων του τύπου των *snake tubes*. Το ένα εντοπίστηκε από τον Σ. Αλεξίου, μαζί με ΥΜ ΙΙΒ ψευδόστομο αμφορέα, αποτελεί σπάνιο εύρημα, λόγω του μικρού σχετικά μεγέθους του και των οφιοειδών λαβών που φέρει στη μία μόνο πλευρά. Δεν σώζει, όμως, πλαστικά φίδια (Alexiou 1992: 190, Pic. 52: 1, Gesell 1985: 50, Petrakis 2006: n. 66, Hallager 2009: n. 38). Το άλλο, από την ανασκαφή του Σ. Μαρινάτου, θεωρείται από την νεότερη έρευνα τμήμα αγωγού (Kanta 1980: 39, Fig. 14: 9, Hallager 2009: n. 38).

---

³¹ Το μοναδικό με οριζόντιες λαβές.

Κατσαμπάς, Ηράκλειο

Σε ιερό χώρο με θρανίο στην εγκατάσταση του Κατσαμπά, ανατολικά του Ηρακλείου, ο Σ. Αλεξίου εντόπισε δύο σχεδόν όμοια ακέραια *snake tubes* της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου (Αλεξίου 1955: 311-314, Πίν. 117α, Gesell 1985: 82) (Εικ. 109). Φέρουν έντονο ερυθρό χρώμα ως διακόσμηση, και οφιοειδείς λαβές και στις δυο πλευρές. Δεν φέρουν πλαστικά φίδια (Gesell 1976: 252, 257, No 16).

Κνωσός, Ηράκλειο

Στην Κνωσό απεικονίσεις φιδιών και εν γένει οφιοειδή θέματα είναι τώρα πολύ λιγότερα, ουσιαστικά ένα ειδώλιο και δύο σφραγιδόλιθοι.

Το ειδώλιο χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, σώζεται ακέραιο και προέρχεται από το «Ιερό των Διπλών Πελέκεων» (*Shrine of the Double Axes* - Evans 1901-1902: 96, 1935: 162, Fig. 120:7) (Εικ. 110). Έχει τροχήλατο κυλινδρικό κάτω σώμα, τα άνω άκρα κυρτά με χέρια που καταλήγουν στο στήθος. Οι παλάμες θεωρείται ότι έχουν διαμορφωθεί και αποδοθεί και γραπτά ως κεφαλές φιδιών (French 1971: 105, Rutkowski 1986: 145, Fig. 202b, Gimbutas 1989: 129, Fig. 208:2, Moss 2005: 55) – θα ήταν, τότε, το μοναδικό γνωστό παράδειγμα χεριών που εικονίζονται ως φίδια.

Οφιοειδή εμβλήματα με γυναικείες μορφές φέρουν δύο φακοειδείς σφραγιδόλιθοι από την ευρύτερη περιοχή του ανάκτορου της Κνωσού.

Ο πρώτος από σερπεντινίτη, σήμερα στη Συλλογή Μεταξά, σώζεται ακέραιος, αλλά με διαβρωμένη παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής πλαισιωμένης από δύο λιοντάρια (CMS IV 295). Στο επάνω αριστερό μέρος της σφραγίδας εικονίζεται κεφάλι πτηνού, και υποκείμενη απόληξη μονού οφιοειδούς εμβλήματος (Hagg and Lindau 1984: 68, No 12). Χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδο.

Όμοια σχεδόν παράσταση έχει ο έτερος, επίσης ακέραιος, σφραγιδόλιθος από σκληρό λίθο (CMS VI 316), σήμερα στο Μουσείο *Ashmolean*, που ανήκει στην ΥΜ ΙΙΙΑ-Β περίοδο (Hagg and Lindau 1984: 68, No 8). Η πιο ευδιάκριτη παράσταση περιλαμβάνει όρθια γυναίκα μεταξύ δύο όρθιων λιονταριών στραμμένων προς αυτήν, να υποβαστάζει διπλό οφιοειδές έμβλημα πάνω από το κεφάλι της.

Μικρό Ανάκτορο, Κνωσός

Από το Δωμάτιο 36 (ή τη *ΝΔ Αίθουσα Με Πεσσούς*, - *South West Pillar Room* : για την ονομασία των χώρων, βλ. Βασιλάκης 2015) του Μικρού Ανάκτορου της Κνωσού που ο Α. Evans θεωρεί «ιερό», προήλθε ακέραιο μολύβδινο ειδώλιο της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου (Evans

1928: 540, Fig. 344, Gesell 1985: 63, 94) (Εικ. 111), όρθιας γυναικείας μορφής με υψωμένα χέρια και, αντί για διάδημα, φέρει ένα κουλουριασμένο φίδι με προτεταμένο κεφάλι (Rutkowski 1986: 135-138, Moss 2005: 31-34).

Γάζι, Μαλεβίζι, Ηράκλειο

Από «ιερό» χώρο στο Γάζι, προέρχονται δύο ακέραια *snake tubes* της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου, εκ των οποίων το ένα διατηρεί κάθετες οφιοειδείς λαβές (Μαρινάτος 1937: 278-291, Αλεξίου 1958: 189, Gesell 1976: 248, Nos 1-2). Βρέθηκαν μαζί με πέντε ειδώλια του τύπου της θεάς «μεθ' υψωμένων χειρών».

Καβροχώρι, Μαλεβίζι, Ηράκλειο

Από τάφο στο Καβροχώρι Ηρακλείου προέρχεται πήλινη ακέραιη κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με κάλυμμα της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου (Ρεθεμιωτάκης 1979: 228-259, Πίν. 94, Watrous 1991: 295, Pl. 90a, Μερούσης 2000: 137, Αρ. 77) (Εικ. 112). Στη στενή πλευρά του καλύμματός της απεικονίζονται, μεταξύ άλλων, ένα άνθος παπύρου και ένα οριζόντιο σκουρόχρωμο φίδι να έρπει προς τα δεξιά. Το φίδι διακρίνεται καθαρά από το ελαφρώς ανασηκωμένο ωοειδές κεφάλι του, ενώ το μάτι του δηλώνεται με μια στιγμή.

Κουμάσα, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από κτίριο της Κουμάσας και συγκεκριμένα από χώρο που έχει ταυτιστεί με ιερό που βρισκόταν σε χρήση κατά την Παλαιοανακτορική αλλά και τη Μετανακτορική περίοδο (Gesell 1976: 253, 1985: 102, No 70), προέρχονται δύο *snake tubes* με οφιοειδείς λαβές της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου (Xanthoudides 1924: 50, Nos 5002-5005), όπου αντί για 2 αναφέρονται εσφαλμένα τέσσερα διαφορετικά αγγεία, δύο με λαβές και δύο χωρίς. Ωστόσο, εκτός από τις οφιοειδείς λαβές, σε κανένα από αυτά δεν απεικονίζονται πλαστικά φίδια.

Αγία Τριάδα, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από διαφορετικά αρχαιολογικά συμφραζόμενα στην Αγία Τριάδα προέρχονται δύο απεικονίσεις φιδιών. Από τον Τάφο των Χρυσών (*Tomba degli Ori*), προέρχεται μικρό ακέραιο χρυσό σταγονόσχημο περίαπτο/φυλαχτό της ΥΜ ΙΙΑ2-Β περιόδου (Paribeni 1904: 735-739, Figs 35-36, Nilsson 1950: 322, Fig. 152, Davaras 1976: 10, Fig. 5, Rutkowski 1986: 37, Goodison 1989: 78, Effinger 1996: 52-53, Σακελλαράκης 1997: 451, 454, 460, Εικ. 26-27, Καρέτσου et al. 2000: 187-188). Σε αυτό απεικονίζονται, επίθετα σε κάθετη διάταξη, μια ανθρώπινη παλάμη, ένας σκορπιός, μια σπείρα, ένα φίδι και πιθανώς ένα όστρεο (Εικ. 113).

Το περίαπτο ομοιάζει τυπολογικά και εικονογραφικά με το πρωιμότερο εκείνο από το ιερό κορυφής του Γιούχτα (βλ. σελ. 49).

Από την Αγία Τριάδα αναφέρονται, επίσης, επτά ΥΜ ΙΙΙ *snake tubes* από ιερό με θρανίο εντός του οικισμού (*Κτήριο Η*) (Banti 1941-1943: 28-40, Αλεξίου 1958: 217, Gesell 1976: 250, 1985: 40-42). Φέρουν κάθετες λαβές εκατέρωθεν του κορμού τους, χωρίς όμως πλαστικά φίδια (Mersereau 1993:18). Σε άλλα σημεία του οικιστικού συγκροτήματος βρέθηκαν αρκετά ακόμα *snake tubes*, που παραμένουν αδημοσίευτα (Gesell 1976: 250).

Πρινιάς Πατέλλα, Μεσαρά, Ηράκλειο

Στον Πρινιά Γόρτυνας, σε απόθεση μέσα σε ρωγμή βράχου του εκτός αρχαιολογικού χώρου, η οποία δεν φαίνεται να ταυτίζεται με κάποιο ΥΜ ΙΙΙ ιερό, έχουν εντοπιστεί τμήματα ειδωλίων και *snake tubes* της ΥΜ ΙΙΒ-Γ περιόδου (Gesell 2010: 136). Τα πρώτα περιλαμβάνουν δύο άνω άκρα πήλινων ειδωλίων (ένα δεξί και ένα αριστερό) (Εικ. 114-115), που ανήκουν μάλλον σε διαφορετικά ειδώλια (Wide 1901: 247-257, Ρεθεμιωτάκης 1998: 24, Palermo 1999: 207-213, Gesell 2010: 136-137). Πλαστικά φίδια έρπουν κατά μήκος των μπράτσων των ειδωλίων, από τους ώμους ως την άκρη των σωζόμενων καρπών, χωρίς να σώζονται τα κεφάλια. Τα άνω άκρα ανήκουν, ενδεχομένως, σε δύο από τα πολλά ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» που εντοπίστηκαν στον ευρύτερο χώρο (Gesell 1976: 253, 258-259, 1985: 132, 2004a: 138-139, Figs 7.3, 7.4, 2006: 321, Rizzo 1985: 144-145).

Από τα πέντε συνολικά *snake tubes*, τα δύο μόνο φέρουν πλαστικά φίδια (Εικ. 116), ενώ στα υπόλοιπα τρία δεν διασώζεται κάποιο σύμβολο (Gesell 1976: 253, Pl. 44, Fig. 22, 2004a: 138-139, 148). Και στα δύο αντίστοιχα δείγματα τα φίδια, έρπουν καθ' ύψος του κυλίνδρου, με το κεφάλι προς τα κάτω.

Κανιά, Μεσαρά, Ηράκλειο

Πλησίον της ΥΜ Ι έπαυλης που ανασκάφηκε στα Κανιά της Γόρτυνας στη Μεσαρά, εντοπίστηκε ανεξάρτητο συγκρότημα - «ιερό» με τουλάχιστον πέντε δωμάτια, που δεν είναι σαφές εάν σχετιζόταν με την έπαυλη και, εάν ναι, με ποιον τρόπο. Σε τρεις από τους χώρους του βρέθηκαν ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», αρκετά *snake tubes*, θραύσματα από ανάγλυφα πλακίδια και όστρακα από κάλαθους (Αλεξίου 1958: 195-202, Levi 1959: 238, 1960: 16-18, Alexiou et al. 1968: 212, Marinatos 1973: 133, Gesell 1985: 77-78, Rutkowski 1986: 145-146, Vanschoonwinkel 1996: 374).

Μόνο τρία από τα ειδώλια φέρουν πλαστικά φίδια επί του διαδήματος (Αλεξίου 1958: 195-202, Πίν. ΣΤ, Εικ. 2, Πίν. Ζ, Εικ. 1-2 κέντρο, και Πίν. Ζ, Εικ. 1-2 αριστερά): εικονίζονται σε πυκνή διάταξη, με όρθια κεφάλια. Ένα ειδώλιο φέρει φίδια, εκτός από την τιάρα, και στα υψωμένα χέρια του (Αλεξίου 1958: 195-202, Πίν. Ζ, Εικ. 1-2 κέντρο) (Εικ. 117). Ένα μεγαλύτερο φίδι ξεκινάει, πράγματι, από τον αυχένα πριν προβάλει το κεφάλι του πάνω από εκείνα στο διάδημα (Gesell 1999: 284, 2004a: 138-139). Ενώ, σε κάθε χέρι δύο φίδια αναπτύσσονται σε όλο σχεδόν το μήκος του πήχυ. Ένα πτηνό που διακρίνεται στο δεξί μάγουλο, δεν φαίνεται να αλληλεπιδρά με κάποιο από τα φίδια. Ο Σ. Αλεξίου αναφέρει επιπλέον τρία ακόμη κεφάλια ειδωλίων από τον ίδιο χώρο (Αλεξίου 1958: 195-202, Πίν. Η, Εικ. 1-3) (Εικ. 118): στο ένα πυκνά κεφάλια φιδιών ορθώνονται στο γείσο του κωνικού διαδήματος.

Κανένα ωστόσο από τα συνολικά έξι *snake tubes* που αποκαλύφθηκαν δεν φέρει πλαστικά φίδια, ενώ σχεδόν όλα διατηρούν κάθετες οφιοειδείς λαβές. Ιδιαίτερα είναι τρία από αυτά που φέρουν ανάγλυφες απεικονίσεις κεφαλής βοοειδούς, αιγάγρου και, πιθανόν, βωμού (Gesell 1976: 250-252, Nos 8-13). Επομένως, φίδια στο ιερό στα Κανιά συνδυάζονται μόνο με ειδώλια, ενώ στα «ερά» των Γουρνιών και του Πρινιά εμφανίζονται και στα *snake tubes*.

Κομμός, Μεσαρά, Ηράκλειο

Από διαφορετικούς χώρους του οικισμού και της ευρύτερης περιοχής του Κομμίου στη Νότια κεντρική Κρήτη, προέρχονται συνολικά τρία *snake tubes*, ένα ακέραιο και δύο αποσπασματικά.

Ακέραιο ΥΜ ΙΙΙ *snake tube* εντοπίστηκε στο Δωμάτιο 4, ένα οικιακό Ιερό (*Room 4 of the House Shrine*) μαζί με λατρευτικά αντικείμενα. Στην κορυφή του διατηρείται κωνικό κύπελλο (ή κάλαθος) που αποτελεί συνοδευτικό του αγγείου (Shaw 1977: 227-231, Pl. 54 a-c, Shaw et al. 1978: 120). Φέρει δύο οφιοειδείς λαβές, που η καθεμιά φέρει από ένα πλαστικό ομοίωμα πουλιού· το ένα στη βάση και το άλλο στο άνω μέρος της λαβής. Ο συνδυασμός αυτός πλαστικών πουλιών με *snake tube*, αποτελούν μοναδικό δείγμα στην Κρήτη (Gesell 1985: 102, Hallager 2009: 111).

Το ένα εκ των δύο θραυσμάτων *snake tube* είναι τμήμα βάσης και χρονολογείται την ΥΜ ΙΙΑ2-Β περίοδο. Η εύρεσή του ονομάτισε τον χώρο «*House of the Snake Tube*» (Watrous 1992: 71, No 1187). Στα συνευρήματα του ανήκουν όστρακα από μαγειρικά σκεύη. Δεύτερο θραύσμα βάσης *snake tube* της ΥΜ ΙΙΑ1-2 περιόδου εντοπίστηκε σε αποθήκη στον Χώρο Ν21 της Βόρειας Οικίας (Watrous 1992: 58, No 992), μαζί με πολλά όστρακα αγγείων

πόσεως. Η αποσπασματική κατάσταση και των δύο αυτών δειγμάτων, δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για τη διακόσμησή τους.

Σπήλαιο Ειλειθυίας, Βιάννος, Ηράκλειο

Από το σπήλαιο στον Τσούτσουρο, που υπήρξε χώρος λατρείας της θεάς του τοκετού Ειλειθυίας, προέρχονται δύο ΥΜ ΙΙΙ *snake tubes* (Kanta 1980: 85-86, 2011). Στα συνευρήματά τους συγκαταλέγονται: ανδρικά και γυναικεία ειδώλια, μεμονωμένα και σε συμπλέγματα, ζώδια, μια λίθινη τράπεζα προσφορών, μικροσκοπικοί πήλινοι διπλοί πελέκεις κ.ά. (Αλεξίου 1963: 310-311, Prent 2005: 332).

Αξός, Μυλοπόταμος, Ρέθυμνο

Στην Αξό βρέθηκε αποσπασματικός φακοειδής σφραγιδόλιθος από *Lapis Lacedaemonius* της ΥΜ ΙΙΑ1 περιόδου (CMS ΙΙ3 005), με δύο επάλληλα κεφάλια βοοειδών μεταξύ δύο αιγάρων. Διπλό οφιοειδές έμβλημα προβάλλει κάτω από τα κέρατα του ανώτερου βοοειδούς (πρβλ. σφραγιδόλιθους από την Ζάκρο σελ. 53-54 και τοιχογραφίες από τη Θήρα σελ. 39 και την Κνωσό σελ. 59).

Πατσός, Αμάρι, Ρέθυμνο

Από το σπήλαιο του Ερμή Κραναίου στην Πατσό Αμαρίου, προέρχεται πήλινο κεφάλι ΥΜ ΙΙΙΒ ειδωλίου (Ρεθεμιωτάκης 1998: 46, 90, Νο 187, Πίν. 73γ-δ, Εικ. 67, Prent 2005: 156, Moss 2005: 130-133) (Εικ. 119). Απεικονίζει, πιθανόν, σχηματική γυναικεία μορφή με έντονα διαμορφωμένα κομβιόσχημα μάτια και σκουρόχρωμα περιγράμματα των στοιχείων του προσώπου. Κουλουριασμένα (πιθανόν δύο) φίδια επιστέφουν το κεφάλι ως διάδημα. Ομοιάζει αρκετά με το μολύβδινο ειδώλιο από το μικρό Ανάκτορο της Κνωσού, κυρίως, ως προς τον τρόπο που αποδίδονται τα φίδια (βλ. σελ. 69).

Χαμαλεύρι Μανούσες, Ρέθυμνο

Την εύρεση κομματιών *snake tubes* και ειδωλίων σε «ιερό» της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου στο Χαμαλεύρι κοντά στο Ρέθυμνο, αναφέρουν από την επιφανειακή έρευνά τους οι Hood, Warren και Cadogan (1964: 65), που δεν έχουν όμως δημοσιευτεί (Gesell 1985: 50, Cadogan 2009: 211).

Καστέλι, Κίσσαμος, Χανιά

Στον οικισμό στο Καστέλι Κισσάμου, εντοπίστηκαν σε αποθέτη απόρριψης (*Rubbish Area North*), δύο ή τρία τμήματα από *snake tubes* της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου (Hallager and

Hallager 2000:162-163, 2003: 244). Βρέθηκαν σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση διατήρησης, μαζί με ειδώλια, ρυτά, πλαστικό ομοίωμα κεφαλής πουλιού κ.ά. (Hallager 2009: n. 28).

Δυτική Κρήτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου εκτίθεται πήλινη ακέραη ΥΜ ΠΙΑ2? σαρκοφάγος, από τη Δυτική Κρήτη (Mavriyannaki 1972: 63-67, Pls XX-XXIV, No 7, Κορρές 1973: 452-453, Αρ. 32, Κάντα 1980: 292, Watrous 1991: 285-307, Pl. 87a) (Εικ. 120). Στη μια μακρά πλευρά της εικονίζονται δύο παρόμοιες σκηνές μέσα σε θωράκια, η μια πάνω από την άλλη: δύο φυσιοκρατικά αποδοσμένα πτηνά εκατέρωθεν φοινικόδεντρου. Στη δεξιά πλευρά των παραστάσεων, διακρίνονται δύο γραπτά φίδια με καμπυλούμενα σώματα, και μάτια που δηλώνονται με μια στιγμή. Οι σαρκοφάγοι από το Καβροχώρι, από το Μουσείο Ρεθύμνου και, ενδεχομένως, από το Παλαίκαстро φέρουν τις μοναδικές απεικονίσεις φιδιών σε λάρνακες από την Κρήτη.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Θραύσμα από κεφάλι, πιθανόν γυναικείας μορφής, με κουλουριασμένο φίδι στο άνω μέρος του βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου (ΑΜΗ 9248 - Goodison 1989: 51, Fig. 110b). Συγκρίνεται με τα αντίστοιχα από την Κνωσό και την Πατσό (βλ. παραπάνω) και θα μπορούσε επομένως, να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Μουσείο Τέχνης του Harvard

Από την Κρήτη θεωρείται ότι προέρχεται ο ΥΜ ΙΙΒ φακοειδής σφραγιδόλιθος από αιματίτη (CMS XIII 039), σήμερα στο Μουσείο Τέχνης του Harvard (Εικ. 121). Εικονίζει μικρή όρθια γυναικεία μορφή στο άνω άκρο όρθιου στύλου με τα υψωμένα χέρια της να υποβαστάζουν διπλό οφιοειδές έμβλημα (Hägg and Lindau 1984: 68, No 9). Χαμηλότερα, τον στύλο πλαισιώνουν δύο μεγάλοι αντωποί γρύπες που πατούν σε αμφίκυκλο βωμό. Η δομή και η οργάνωση της συγκεκριμένης παράστασης, είναι μοναδικές.

Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης

Στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης εκτίθεται ακέραη ΥΜ ΙΙΙ πήλινη πυξίδα, τύπος σκεύους στο οποίο η Μ. Seiradaki (1960: 11) αποδίδει λατρευτική χρήση. Δύο γραπτά φίδια αποδίδονται ως κυματοειδείς ταινίες με πεπλατυσμένες άκρες (κεφάλια) ανάμεσα σε επίσης οφιοειδή πλαίσια (Hemingway 2012: 38, Fig. 78).³² Αν και δεν είναι

³² Για το σχήμα και τη χρήση της πυξίδας, βλ. επίσης Merserau 1993: 4-9.

γνωστή η προέλευσή της, η πυξίδα αποτελεί, μάλλον, προϊόν μινωικού ή μυκηναϊκού εργαστηρίου. Συγκρίνεται με εκείνη από τον Τάφο της Κλυταιμνήστρας, χωρίς απεικόνιση φιδιών, σήμερα στο Μουσείο των Μυκηνών, που θεωρείται εισηγμένη από τη Κρήτη (Παπαδημητρίου 2015: 266).

Σύνθεση των δεδομένων για τη Μετανακτορική Κρήτη

Η Μετανακτορική διαθέτει ξεκάθαρα τις πολυπληθέστερες απεικονίσεις φιδιών σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους (πάνω από 100), ακόμη και εάν αυτά προστεθούν όλα μαζί (Γράφημα 1).

Παραδείγματα εντοπίζονται σε όλη την Κρήτη, με την πλειονότητά τους στο ανατολικό τμήμα του νησιού και με το νότιο κεντρικό να ακολουθεί. Λιγότερα είναι αυτά από τη βόρεια κεντρική και τη δυτική Κρήτη (Γράφημα 2). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρουσία τους σε αποκεντρωμένες εγκαταστάσεις (π.χ. στο Καρφί), που είναι πολύ πιθανό τα συνδέει με τα «ταραγμένα» μετανακτορικά χρόνια και τη δημιουργία νέων, ορεινότερων και δυσκολότερα προσβάσιμων οικισμών.

Τον μακράν μεγαλύτερο αριθμό των υπό μελέτη αντικειμένων έχουν τα *snake tubes*, τα αγγεία, που παίρνουν την οριστική τους μορφή,³³ καθιερώνονται τότε και κυριαρχούν εν πολλοίς στους χώρους που εξετάσαμε. Βρίσκονται συνήθως μαζί με ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», που εμφανίζουν τα αμέσως μεγαλύτερα ποσοστά συνδυασμού με απεικονίσεις φιδιών. Η τρίτη δημοφιλέστερη κατηγορία μας έγκειται στις σφραγίδες που, όπως και τη Νεοανακτορική περίοδο, έχουν ως χαρακτηριστικό θέμα το οφιοειδές έμβλημα.

Λιγότερες είναι οι περιπτώσεις πλαστικών και γραπτών φιδιών σε συγκεκριμένους τύπους πήλινων αγγείων και σκευών (π.χ. στον κάλαθο από Καβούσι Βροντά, και στην πυξίδα στο Μητροπολιτικό Μουσείο), σε σαρκοφάγους (π.χ. από το Καβροχώρι και τη Δυτική Κρήτη), και, σπανιότατα, σε κοσμήματα (π.χ. περιάπτο από Αγία Τριάδα).³⁴ Σημειώνεται, επίσης, η παντελής απουσία φιδιών σε τοιχογραφίες και ως πλαστικά ομοιώματα που υπάρχουν σε προηγούμενες περιόδους (Γράφημα 4).

Κατά τη Μετανακτορική περίοδο παρατηρείται, εξάλλου, μικρότερη ποικιλία στα υλικά κατασκευής των αντικειμένων που φέρουν φίδια (Γράφημα 3). Ο πηλός είναι ο δημοφιλέστερος, ακολουθεί ο σκληρός λίθος (π.χ. ίασπις, αιματίτης κ.ά.) και το μέταλλο

³³ Έχουν προηγηθεί τα *tubular stands* που θεωρούνται προδρομική μορφή των *snake tubes* (Cadogan 1973, 2009).

³⁴ Το περιάπτο μπορεί να χρονολογείται σε πρωιμότερη περίοδο και να αποτελεί κειμήλιο (*heirloom*) – βλ. και το παλαιοανακτορικό περιάπτο από τον Γιούχτα (παραπάνω, σελ. 49).

(χρυσός για το περίαπτο της Αγίας Τριάδας και μόλυβδος για το ειδώλιο από το Μικρό Ανάκτορο), ενώ απουσιάζει τώρα το ελεφαντοστό. Όλα τα αντικείμενα της περιόδου κατασκευάστηκαν αποκλειστικά από τα τρία παραπάνω υλικά.

Με τις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες συνδέεται μάλλον και η διαφοροποίηση των δεδομένων των χώρων εύρεσης των αντικειμένων (Γράφημα 10): κυρίως «ιερών» εντός οικισμών (*house of shrines* ή *domestic shrines*)³⁵, ή εγκαταστάσεων που δεν φιλοξένησαν βεβαιωμένες λατρευτικές πρακτικές. Σε ταφικές συνάφειες, επίσης αρκετά συχνά, φίδια συνδυάζονται με άλλα εικονογραφικά μοτίβα – η σύνδεση του φιδιού με ταφικά συμφραζόμενα θα επιβιώσει και στις επόμενες περιόδους.

Σε τρεις περιπτώσεις, αντικείμενα με φίδια προέρχονται από σπήλαια (π.χ. αυτά του Τσούτσουρου, της Πατσού), παρηκμασμένες πλέον ανακτορικές εγκαταστάσεις (ιερά των Διπλών Πελέκεων και του Μικρού Ανακτόρου Κνωσού), ενώ σε μια άλλη πρόκειται για επιφανειακό εύρημα από τον ορεινό Κατελιώνα.

Προκύπτει, συνεπώς, ότι οι απεικονίσεις φιδιών, ανεξάρτητα αν διαδραμάτισαν τελετουργικό ρόλο ή όχι, συνεχίζουν να εμφανίζονται, κατά κύριο λόγο σε οικιστικά περιβάλλοντα, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται τα ταφικά και άλλα συμφραζόμενα.

Ως κατηγορίες ευρημάτων ξεχωρίζουν τώρα τα ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» (από τα Γουρνιά, τον Πρινιά, τα Κανιά, το Καρφί),³⁶ ενώ εμφανίζονται τα *snake tubes* στη συνέχεια μάλλον των *tubular stands*. Διατηρείται, εξάλλου, το θέμα του οφιοειδούς εμβλήματος αλλά πλέον μόνο σε σφραγίδες, με κυρίαρχο συνδυασμό του αυτόν με τη γυναικεία μορφή. Καινοφανές στοιχείο της περιόδου είναι η απεικόνιση του φιδιού σε σαρκοφάγους. Τέλος, το χρυσό περίαπτο από την Αγία Τριάδα είναι μοναδικό για τα δεδομένα της περιόδου, και μπορεί να συγκριθεί μόνο με το πρωιμότερο (MMI-YM I) περίαπτο από το ιερό κορυφής του Γιούχτα.

Στα ανθρωπόμορφα ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» που είναι χαρακτηριστικά της περιόδου, τα φίδια έχουν, φαίνεται, κεντρική θέση: εικονίζονται σε άμεση σχέση με τα ειδώλια, τα οποία βρέθηκαν κυρίως σε «οικιακά ιερά» μαζί με *snake tubes* και άλλα τελετουργικά αντικείμενα. Τα πλαστικά φίδια που είτε έρπουν στα μπράτσα και αλλού, είτε δεσπόζουν στο διάδημά τους δεν αποτελούν μια απλή σύμπτωση. Ο συσχετισμός

³⁵ «Οικιακά ιερά» χαρακτηρίζονται εδώ όσα, κατά τους ανασκαφείς τους, λειτούργησαν με σχετική ασφάλεια ως τέτοια (βλ. και Hägg 2000: 531-532).

³⁶ Στο ιερό με θρανίο στο Καρφί, βρέθηκαν τουλάχιστον πέντε τέτοια ειδώλια με κέρατα καθοσίωσης, δίσκους και πτηνά. Σύμφωνα με πρόσφατα δεδομένα (Gesell 2010: 135-136), ούτε το φίδι απουσιάζει από εκεί - αν και πιο περιορισμένα από ό,τι π.χ. στον Πρινιά και στα Γουρνιά και αρκετά αποσπασματικά για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα ως προς τον συμπληρωματικό εικονογραφικό διάκοσμό τους.

τους με άλλα σύμβολα, π.χ. πουλιά, ζεύγη κεράτων ή τον διπλό πέλεκυ, ενισχύουν την άποψη ότι παραπέμπουν σε συμβολικές πρακτικές, σε δεδομένους χώρους όπου το φίδι διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο. Ο συνδυασμός φιδιών και ανθρωπόμορφων ειδωλίων βρίσκεται στην προέκταση ίσως των νεοανακτορικών γυναικείων μορφών της «θεάς των όφεων» και της «ακολούθου» της. Η υπόθεση για λατρευτικές πρακτικές με κεντρικό θέμα το φίδι στη Μετανακτορική περίοδο, ενισχύεται και από την εύρεση τέτοιων ειδωλίων σε ίδια στρώματα με τα *snake tubes* τα οποία θεωρούνται κατεξοχήν λατρευτικά σχετικά σκεύη (Renfrew 1985: 431).

Κυλινδρικά αγγεία με κάθετες οφιοειδείς λαβές (Snake tubes)

Ο τύπος κυλινδρικών αγγείων με διπλές τουλάχιστον κάθετες οφιοειδείς λαβές (*snake tubes* κατά τον A. Evans) εμφανίστηκε ως τελετουργικό αγγείο στην Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, και αποτέλεσε ίσως πολιτισμικό δάνειο στην Κρήτη, χωρίς να εντοπίζονται αλλού στο υπόλοιπο Αιγαιακό χώρο (Trčková-Flamee 2003: 142-143, Betancourt et al. 1983: 37).

Προγονική μορφή τους θεωρήθηκαν από τον Evans τα κυλινδρικά αγγεία με τα επίθετα κύπελλα (*Cylindrical Snake Vessels*) από το «Δωμάτιο των φιδιών» (*Snake Room*) στην Κνωσό. Ο G. Cadogan (1973, 2009) θεωρεί προδόμους τους τα νεοανακτορικά *tubular stands* ή *clay tubes* που βρέθηκαν στον Μύρτο-Πύργο, ενώ η G. Gesell (1976: 247, - βλ. και Gesell et al. 1991: 150, Day et al. 2006: 142-143) συμπληρώνοντας τον Evans, περιγράφει το *snake tube* ως κυλινδρικό αγγείο, στις δυο πλευρές του οποίου είναι διαμορφωμένες κάθετες οφιοειδείς λαβές (συνήθως τρεις τον αριθμό), με διευρυμένη κλειστή βάση και ανοιχτό στόμιο. Για να εξηγήσει την παρουσία των πλαστικών φιδιών στα ευρήματα από τον Πρινιά, ο S. Wide ταύτισε τις διπλές/τριπλές κάθετες λαβές με οφιοειδές μοτίβο ή σχηματοποιημένα φίδια (Wide 1901: 248-249). Είδε, μάλιστα, στα *snake tubes* μια προδρομική εμφάνιση της «μινωικής θεάς», όπως προσωποποιείται στα ειδώλια «μεθ' υψωμένων χειρών». Ο όρος *snake tubes* έκτοτε καθιερώθηκε, χαρακτηρίζοντας τα κυλινδρικά αγγεία αυτού του τύπου με τις κάθετες οφιοειδείς λαβές και ύψος από 0,15μ. έως 0,55μ. (Gesell 1976).

Στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού υπάρχουν και άλλα κυλινδρικά αγγεία (π.χ. στον Μύρτο-Πύργο, στην κοντινή του Κάτω Σύμη, αλλά και στην Κουμάσα και αλλού (Renfrew 1985: 397-402). Τα *snake tubes* είναι, ωστόσο, τα μόνα τέτοια που έχουν τα «οφιοειδή» χαρακτηριστικά, που τους προσδίδουν οι δύο πλευρικές σειρές πολλαπλών κάθετων κυλινδρικών λαβών, και, σε ορισμένα, τα επιπλέον πλαστικά φίδια που έρπουν στο τοίχωμα τους, ενώ σχεδόν πάντα εντοπίζονται σε ιερούς και λατρευτικούς χώρους με άλλα αντικείμενα τελετουργικού χαρακτήρα.

Η Gesell (1976) συνοψίζει τις υποθέσεις για τη χρήση τους, ως: ανθοδοχεία, φωλιές οικόσιτων φιδιών, σπονδικά αγγεία για χθόνιες τελετές, πήλινα σχηματοποιημένα ειδώλια, και απλές βάσεις για ανοιχτά αγγεία προσφορών όπως οι κάλαθοι (Hood et al. 1964: n. 21). Η εύρεση στο Καβούσι καλάθου με έρπον φίδι στο εσωτερικό του ενισχύει την παραπάνω άποψη (Gesell 2004a: 140-141).

Συνοψίζοντας, στη Μετανακτορική περίοδο παρατηρείται μια κορύφωση των απεικονίσεων του φιδιού, που εντοπίζονται κυρίως εντός οικισμών και ως επί το πλείστον σε τελετουργικούς χώρους. Αυτό θα πρέπει μάλλον να οφείλεται στις νέες κοινωνικοπολιτικές και θρησκευτικές συνθήκες μετά την κατάρρευση των ανακτορικών κέντρων, τα οποία ήλεγχαν στο παρελθόν τα θρησκευτικά δρώμενα, επιφέροντας αλλαγές στην άσκηση των λατρευτικών πρακτικών (Rehak and Younger 1998: 170, Hägg 2000: 531-532, Gesell 2010: 138).

IV. Συζήτηση

Το φίδι στην κρητική τέχνη την Εποχή του Χαλκού: Μια συνθετική εξέταση των δεδομένων

Χρονολογικό πλαίσιο

Απεικονίσεις φιδιών εμφανίζονται ενωρίς στην Κρήτη, ήδη στη Νεολιθική περίοδο, παρά τις σποραδικές ακόμη σχετικές ενδείξεις, και διαπιστώνονται, κατόπιν, σε όλες τις περιόδους της Εποχής του Χαλκού, όταν αυξάνονται προοδευτικά για να κορυφωθούν τη Μετανακτορική περίοδο (Γράφημα 1).

Γεωπολιτισμικό πλαίσιο

Από τα προηγούμενα δεδομένα προκύπτει η διαχρονική παρουσία του φιδιού στην τέχνη και στις τέσσερις ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες της Κρήτης που προσεγγίστηκαν στην εργασία (δυτική, βόρεια κεντρική, νότια κεντρική και ανατολική). Μόνο στο δυτικό τμήμα του νησιού, το φίδι πρωτοεμφανίζεται τη Νεοανακτορική και, κατόπιν, στη Μετανακτορική περίοδο (Γράφημα 2).

Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται, ωστόσο, στην ποσοτική κατανομή των αντικειμένων ανά περιοχή (Γράφημα 5). Την Προανακτορική περίοδο, τα αντικείμενα που συνδυάζονται με φίδια προέρχονται αποκλειστικά από τη νότια κεντρική και την ανατολική Κρήτη, την 3^η χιλιετία ανιχνεύονται κυρίως στην πρώτη και, σε πολύ μικρότερους αριθμούς στη δεύτερη. Στην Παλαιοανακτορική περίοδο το μεγάλο ποσοστό των ευρημάτων προέρχεται πλέον από το βόρειο κεντρικό τμήμα του νησιού, και ακολουθούν ισόποσα το ανατολικό και νότιο κεντρικό.

Τη Νεοανακτορική περίοδο χρονολογούνται τα πρώτα δείγματα από τη δυτική Κρήτη - αποκλειστικά από το ιερό κορυφής του Βρύσινα. Η βόρεια κεντρική ζώνη εκπροσωπείται και πάλι καλύτερα και ακολουθεί η ανατολική, ενώ ελάχιστα είναι τα παραδείγματα από τη νότια κεντρική. Στη Μετανακτορική περίοδο αυξάνονται κατακόρυφα τα αντικείμενα από την ανατολική γεωγραφική ενότητα του νησιού. Επαρκώς, αλλά σε μικρότερους αριθμούς, εκπροσωπούνται και τα παραδείγματα από τη νότια κεντρική Κρήτη, και ακολουθούν αυτά από το νότιο κεντρικό και, με μικρή διαφορά, από το δυτικό κομμάτι με τα λιγότερα παραδείγματα.

Επομένως, η ανατολική Κρήτη έχει αποδώσει διαχρονικά τον μεγαλύτερο αριθμό απεικονίσεων φιδιών, γεγονός που μπορεί εν μέρει να σχετίζεται με την εκεί ύπαρξη πολλών μινωικών οικισμών, ιδιαίτερα κατά τη Νεοανακτορική και τη Μετανακτορική περίοδο.

Ακολουθεί η κεντρική Κρήτη - όπου η νότια παρουσιάζει ελαφρώς μεγαλύτερο ποσοστό σε σχέση με τη βόρεια. Τη δυτική πλευρά εκπροσωπούν τα λιγότερα υπό μελέτη αντικείμενα, μάλλον και εξαιτίας των περιορισμένων γνωστών εγκαταστάσεων εκεί.

Προέλευση των τεχνέργων με απεικονίσεις φιδιών

Στην προϊστορική τέχνη της Κρήτης, το φίδι εμφανίζεται σε ποικιλία αρχαιολογικών συμφραζόμενων, σε ανακτορικούς χώρους, σε οικισμούς, σε τάφους, σε οικιακά και ανακτορικά ιερά, σε ιερά κορυφής και σε σπήλαια (Γράφημα 6).

Τα περισσότερα δείγματα όλων των περιόδων, προέρχονται από οικιακά ιερά ή άλλους χώρους εντός των οικισμών. Ακολουθούν με αρκετά υψηλά ποσοστά τα ταφικά σύνολα και τα ιερά κορυφής, ενώ λιγότερα είναι αυτά από χώρους εντός των ανακτόρων («ιερούς» και «μη ιερούς»), και πιο σπάνια εκείνα από σπήλαια.

Εξετάζοντας τις σχετικές συνάφειες, παρατηρούμε ότι (Γραφήματα 9-10), κυριαρχούν με μεγάλη διαφορά οι χώροι εντός των οικισμών («ιεροί» και μη) τη Νεοανακτορική και τη Μετανακτορική περίοδο σε όλα τα τμήματα της Κρήτης, ιδιαίτερα στην ανατολική και τη νότια κεντρική. Από ταφικά σύνολα προέρχονται δείγματα όλων των περιόδων (ειδικά της Προανακτορικής), από όλες τις περιοχές του νησιού. Το ίδιο και από χώρους ανακτόρων, με το μεγαλύτερο ποσοστό να είναι νεοανακτορικό, από τη βόρεια κεντρική Κρήτη. Αντικείμενα με απεικονίσεις φιδιών εμφανίζονται σε ιερά κορυφής από την Παλαιοανακτορική περίοδο, κυρίως στη βόρεια κεντρική και την ανατολική Κρήτη. Ενώ, σχετικά τέχνηρα από σπήλαια απαντούν τη Νεοανακτορική και Μετανακτορική περίοδο, κυρίως στο νότιο κεντρικό τμήμα του νησιού (D'Agata and Hermary 2012: 277).

Τυπολογία των σχετικών τεχνέργων

Το φίδι εμφανίζεται σε πολλά κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού της Κρήτης (πάνω από 170 – Γράφημα 1), ως γραπτά (αγγεία, τοιχογραφίες, σαρκοφάγοι), ως πλαστικά (ομοιώματα, ειδώλια, αγγεία), και ως εγχάρακτα (κοσμήματα, σφραγίδες). Αριθμητικά υπερσχύουν τα *snake tubes* στην έμμεση διασύνδεση των λαβών τους με οφιοειδείς διαμορφώσεις. Ακολουθούν οι σφραγίδες και τα σφραγίσματα, κατόπιν τα ειδώλια, τα ομοιώματα και τα αγγεία, ενώ ελάχιστα είναι τα δείγματα από κοσμήματα, τοιχογραφίες-ανάγλυφα και σαρκοφάγους (Γράφημα 13).

Ο ιδιαίτερος τύπος αγγείου που χαρακτηρίζεται *snake tube* εμφανίζεται σε πρωιμότερη μορφή τη Νεοανακτορική περίοδο, αλλά χρησιμοποιείται αποκλειστικά στη Μετανακτορική (Γράφημα 4): σε ιερούς ή μη χώρους οικιστικών εγκαταστάσεων και,

σπανιότερα, εκτός οικισμών (Γράφημα 11), παντού στην Κρήτη αλλά, κυρίως, στην ανατολική και τη νότια κεντρική (Γράφημα 7).

Σφραγίδες και σφραγίσματα με παραστάσεις φιδιών απαντούν διαχρονικά, με κορύφωση τη Νεοανακτορική, ενώ ακολουθούν η Μετανακτορική και η Προανακτορική με μικρότερους αριθμούς δειγμάτων (Γράφημα 4). Βρίσκονται συχνά σε οικιστικά σύνολα και, περιορισμένα σε τάφους, ενώ ανάκτορα και σπήλαια εκπροσωπούνται ελάχιστα (Γράφημα 11). Έχουν εντοπιστεί παντού στην Κρήτη, αλλά κυρίως, αν και με μικρή διαφορά, στην ανατολική, κατόπιν στη βόρεια και τη νότια κεντρική (Γράφημα 7).

Τα ειδώλια αποτελούν την τρίτη πολυπληθέστερη ομάδα ευρημάτων σε όλες τις χρονολογικές περιόδους, εκτός από την Προανακτορική (Γράφημα 4).³⁷ Εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε ανακτορικούς και οικιστικούς χώρους «ερούς» και μη, - μόνο ένα προήλθε από σπήλαιο (Πατσός). Ιδιάζουσα είναι η περίπτωση του ειδωλίου από το ιερό κορυφής του Κόφινα, καθώς η προέλευσή του αμφισβητείται και δεν αναφέρεται εδώ λόγω απουσίας τεκμηρίωσης (Γράφημα 11). Γεωγραφικά καλύπτουν όλες τις περιοχές της Κρήτης, με σχεδόν ίση αντιπροσώπευση στην ανατολική, τη βόρεια και τη νότια κεντρική (Γράφημα 7).

Πήλινα ομοιώματα φιδιών εμφανίζονται, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, τη Νεολιθική, αλλά με το μοναδικό και αμφιλεγόμενο παράδειγμα από την Κνωσό, και, κατόπιν, τα περισσότερα παραδείγματα στην Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο (Γράφημα 4). Προέρχονται αποκλειστικά από ιερά κορυφής (Γιούχτας, Βρύσινας, Πετσοφάς, Πλαγιά Ζήρου) (Γράφημα 11), κυρίως της βόρειας κεντρικής Κρήτης και, κατόπιν, της δυτικής και ανατολικής (Γράφημα 7).

Αγγεία με γραπτές και πλαστικές απεικονίσεις φιδιών (πλην των *snake tubes*) αποτελούν την πέμπτη δημοφιλέστερη κατηγορία και απαντούν σε όλες τις περιόδους, με κορύφωση τη Νεοανακτορική (Γράφημα 4). Έχουν βρεθεί σε οικισμούς, ανάκτορα και ταφικά σύνολα του νησιού, αλλά όχι σε σπήλαια, κυρίως στη βόρεια κεντρική Κρήτη (Γραφήματα 7, 11).

Κοσμήματα εμφανίζονται την Παλαιοανακτορική, κυρίως τη Νεοανακτορική, έως και τη Μετανακτορική περίοδο (Γράφημα 4). Εγγράφονται σε ταφικά σύνολα με εξαίρεση το περίαπτο από το ιερό κορυφής του Γιούχτα (Γράφημα 11), μόνο της βόρειας και νότιας κεντρικής Κρήτης (Γράφημα 7).

Απεικονίσεις φιδιών σε ανάγλυφες τοιχογραφίες, προέρχονται αποκλειστικά από ανακτορικούς και οικιστικούς χώρους της βόρειας και της νότιας κεντρικής Κρήτης, και

---

³⁷ Το ανθρωπόμορφο αγγείο από την Κουμάσα εγγράφεται στην κατηγορία «Αγγεία».

χρονολογούνται στη Νεοανακτορική περίοδο (Κνωσός, Γόρτυνα). Ενώ, τα τρία δείγματα γραπτής απόδοσης φιδιών σε σαρκοφάγους που παρουσιάστηκαν εγγράφονται, φυσικά, σε ταφικά σύνολα, της μετανακτορικής ανατολικής και δυτικής Κρήτης.

Υλικό κατασκευής

Ο πηλός αποτελεί το δημοφιλέστερο υλικό κατασκευής αντικειμένων με απεικονίσεις φιδιού σε όλες τις υπό εξέταση περιοχές και περιόδους (Γραφήματα 3, 12), με τα μεγαλύτερο ποσοστά να εντοπίζονται στην ανατολική και τη νότια κεντρική Κρήτη (Γράφημα 8). Πρόκειται κυρίως για τα *snake tubes*, και πιο περιορισμένα σε σφραγίσματα, ειδώλια, αγγεία, ομοιώματα και λάρνακες (Γράφημα 13).

Δεύτερο σε συχνότητα υλικό, ο λίθος χρησιμοποιείται σε όλες τις περιόδους για την κατασκευή σφραγίδων, ιδίως της Μετανακτορικής περιόδου. Πρόκειται για αντικείμενα από μαλακούς και σκληρούς λίθους (κυρίως αργότερα), όπως π.χ. ίασπις, κορναλίνη, στεατίτης, χλωρίτης κ.ά., που προέρχονται από όλες τις περιοχές του νησιού, αλλά κυρίως, περίπου ισότιμα, από την ανατολική και βόρεια κεντρική Κρήτη.

Στα μεταλλικά τέχνηρα περιλαμβάνονται κοσμήματα, ειδώλια και ένα ομοίωμα και από τις τέσσερις υπό εξέταση περιόδους. Πρόκειται για δείγματα από χρυσό και χαλκό, ένα μεμονωμένο άργυρο, (το ομοίωμα από την Πλαγιά Ζήρου) και ακόμη ένα από μόλυβδο (ειδώλιο από το Μικρό Ανάκτορο) - ο μόλυβδος αποτελούσε αρκετά σπάνιο μέταλλο στο νησί.³⁸ Εκπροσωπείται κυρίως η βόρεια κεντρική, με μικρότερα ποσοστά η νότια κεντρική και ανατολική και καθόλου η δυτική Κρήτη.

Η φαγεντιανή απαντά αποκλειστικά στα διάσημα νεοανακτορικά ειδώλια από τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού της Κνωσού. Φίδια από κονίαμα αποδίδονται στις τοιχογραφίες-ανάγλυφα της Κνωσού και της Γόρτυνας, στη βόρεια και νότια κεντρική Κρήτη, της ίδιας περιόδου. Τέλος, από ελεφαντοστό (ή καλύτερα από δόντι ιπποποτάμου) είναι μόνο οι σφραγίδες της Προανακτορικής και της Παλαιοανακτορικής περιόδου, από ταφικά σύνολα της νότιας κεντρικής και ανατολικής Κρήτης.

Τρόποι απόδοσης του φιδιού

Στην προϊστορική τέχνη της Κρήτης, η απόδοση των υπό μελέτη ερπετών ποικίλλει ανάλογα με τον τύπο του συναφούς τεχνέργου, ίσως και την προέλευσή του: μπορεί να είναι γραπτό ή πλαστικό, σχηματικό ή φυσιοκρατικό. Ιδιαίτερος τρόπος υπαινικτικής

---

³⁸ Για τον μόλυβδο στην προϊστορική Κρήτη και συγκεκριμένα σε μινωικά ειδώλια, βλ. Verlinden 1984.

αναπαράστασής του είναι, αναμφίβολα, αυτός των αγγείων του τύπου *snake tube* και των οφιοειδών εμβλημάτων (*snake frames*) στη σφραγιδογλυφία και στις ανάγλυφες τοιχογραφίες.

Το φίδι εικονίζεται συχνά μόνο του, χωρίς άλλα θέματα ή σύμβολα, αλλά, συνήθως, συνδυάζεται με ανθρώπινες και ζωικές μορφές. Αριθμητικά υπερτερεί η σύνδεσή του με γυναίκες εν γένει, ενώ εντύπωση προκαλεί η σπάνη της αναπαράστασής του με άνδρες - όχι, όμως, και με μορφές αδιευκρίνιστου φύλου.³⁹ Πρόκειται για ειδώλια, ιδιαίτερα του τύπου των «θεοτήτων μεθ' υψωμένων χειρών» (π.χ. από τα Γουρνιά, τα Κανιά), ή για παραστάσεις στη μικρογλυπτική/σφραγιστική μαζί με οφιοειδή εμβλήματα. Σε αρκετές περιπτώσεις, το φίδι είναι το μόνο που συνοδεύει τις γυναικείες μορφές, ενώ κάποτε (κυρίως στις σφραγίδες) συνδυάζεται και με σύμβολα όπως ο διπλός πέλεκυς, τα βουκράνια και τα αστρικά σύμβολα. Οι γυναίκες συνήθως αλληλεπιδρούν άμεσα με τα φίδια, όταν τα κρατούν ή/και τυλίγονται από αυτά (π.χ. στα κνωσιακά ειδώλια από φαγεντιανή) ή, με έμμεσο τρόπο, όταν αυτά αποτελούν συμπληρωματικό τους θέμα (π.χ. στη σφραγιδογλυφία).

Τα κυριότερα ζώα με τα οποία απεικονίζεται το φίδι είναι βοοειδή, αίγαγροι, πτηνά και λιοντάρια, και, σπανιότερα, ο κάπρος, το ελάφι, η γάτα, ο σκορπιός, η αράχνη, η πεταλούδα και ο σκύλος, που άλλοτε εικονίζονται μεμονωμένα με το φίδι, και άλλοτε συνδυαστικά και με άλλα σύμβολα. Από τα φανταστικά όντα, σημειώνονται οι γρύπες, οι σφίγγες, ακόμη και ο «μινωικός δαίμονας».

Στα σύμβολα με τα οποία απεικονίζεται το φίδι περιλαμβάνονται ο διπλός πέλεκυς, τα κέρατα καθοσιώσεως, ο βαίτυλος, το «ιερό ένδυμα» και αστρικά σύμβολα.⁴⁰ Τέτοιοι συνδυασμοί δεν μοιάζουν τυχαίοι και δείχνουν ότι τα φίδια συμμετέχουν σε «αφηγήσεις», με χαρακτηριστικές εκείνες στις παραστάσεις σε σφραγιστικά δαχτυλίδι.

Μια ερμηνευτική προσέγγιση των δεδομένων

Η εικονογραφική απεικόνιση του φιδιού στην τέχνη της προϊστορικής Κρήτης εγγράφεται, όπως είναι φυσικό, στα εκάστοτε κοινωνικά και πολιτισμικά γνωρίσματα των κοινοτήτων που την επιχειρούν. Κεντρικό ερώτημα αποτελούν οι λόγοι που συντέλεσαν στη δημιουργία και τη χρήση του συγκεκριμένου θέματος.

³⁹ Για την απεικόνιση του φύλου στη μινωική τέχνη, βλέπε Alberti 2007.

⁴⁰ Ο J. Dempsey (2010) αναφέρει ότι την 1^η χιλιετία π.Χ. το φίδι ενέπνευσε με τη μορφή του τους αστρονόμους να ονοματίσουν τουλάχιστον τέσσερις αστερισμούς, τον Δράκοντα, τον Όφι, τον Οφιούχο και την Ύδρα. Να σημειωθεί ότι σε σφραγίδα της Κλασικής περιόδου, το φίδι απεικονίζεται ως ο αστερισμός του Δράκοντα, ανάμεσα στη Μικρή και στη Μεγάλη Άρκτο - αποδίδοντας, έτσι, την πραγματική θέση του αστερισμού στον ουρανό (Boardman 1970: 318, Fig. 300).

Οι πρωιμότερες τεκμηριωμένες παραστάσεις φιδιού προέρχονται από ταφικά σύνολα της Προανακτορικής περιόδου: σε μνημειακούς, κοινοτικούς θολωτούς τάφους, πλούσια κτερισμένους, με συνευρήματα κύρους ή/και με τελετουργική λειτουργία. Εξάλλου, τα υπόλοιπα συνοδευτικά αντικείμενα (π.χ. αγγεία χοών/ρυτά, ειδώλια, προσωπικά είδη του νεκρού όπως κοσμήματα, σφραγίδες, όπλα) υποδηλώνουν την άσκηση τελετουργιών στα νεκροταφεία και σεβασμό προς τους νεκρούς. Διαχρονικά, από την Πρώιμη έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, είναι έκδηλα η φροντίδα και το δέος της κοινότητας των ζωντανών προς τους νεκρούς που εκφράζονται μέσα από την τέλεση τελετουργιών. Τα αντικείμενα που κοσμούνται με φίδια πιθανόν διαδραμάτιζαν ανάλογους ρόλους στους χώρους αυτούς (Williams 1908b: 51-52).

Αυξημένες είναι οι απεικονίσεις φιδιών σε παλαιοανακτορικά στρώματα ιερών κορυφής, και η μοναδική εκείνη στο αγγείο από το ιερό της ίδιας περιόδου στη Δυτική αυλή της Φαιστού – μια πρώιμη απόδοση της «θεάς των όφεων»; Όπως και την προηγούμενη περίοδο, MM παραστάσεις φιδιών εντοπίζονται επομένως, κυρίως, σε λατρευτικούς ή εν γένει τελετουργικούς χώρους.

Στα νεοανακτορικά χρόνια το φίδι ενέχει ρόλο συμβόλου δίπλα σε γυναικείες μορφές, που ενδεχομένως λατρεύονταν σε συγκεκριμένους χώρους στα ανακτορικά κέντρα και με κατάλληλο τελετουργικό εξοπλισμό (βλ. το *Snake Room*). Τότε εμφανίζεται στα κνωσιακά ειδώλια από φαγεντιανή, δηλώνοντας με έτσι την άμεση αλληλεπίδρασή τους με το γυναικείο φύλο. Οι «θές των όφεων» κρατούν τα φίδια και τα προβάλλουν καταφανώς, επιδεικνύοντάς τα ως κύριο γνώρισμά τους.

Αινιγματική παραμένει η λειτουργία των πλαστικών αυτών συνόλων: οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν με τον Evans για τον «αερό» χαρακτήρα τους, δεδομένων⁴¹ και του χώρου εύρεσής τους, της μοναδικότητας και της ιδιαιτερότητας του υλικού και της κατασκευής τους.

Η φαγεντιανή θεωρείται υλικό δύσκολο στην παρασκευή του, που πιστευόταν έως και «μαγική» (Foster 2008: 179-180). Η εναπόθεση των κνωσιακών ειδωλίων στις κρύπτες των Αποθετών του Ιερού φανερώνει ιδιαίτερη μεταχείρισή τους (Panagiotaki 1993: 86, Hatzaki 2009: 20, Simandiraki-Grimshaw and Stevens 2013: 164-165). Μια άλλη άποψη θέλει ότι αυτά είχαν αποτροπαϊκή αξία, αφού το φίδι είναι ευεργετικό όν, προστάτης του οίκου. Η

---

⁴¹ Τον χώρο αυτό ο Evans θεώρησε «αερό με ανακτορική λειτουργία», σε μια προσπάθεια να συγκεράσει τις απόψεις για τα ιερά της Ανατολής με τη δική του δυτική αντίληψη για τη (γυναικεία) βασιλεία (βλ. και Schoep 2010: 219-243). Αλλά δημιουργώντας, παράλληλα, μια «πιο σύγχρονη» ταυτότητα του Μινωικού πολιτισμού σε σχέση με την πιο συντηρητική ανατολική νοοτροπία (βλ. και Morris 2006: 70, Eller 2012: 75-98).

μακρά παράδοση φροντίδας οικόσιτων (οικουρών) φιδιών στα Βαλκάνια, την οποία παρατήρησε ο Έβανς κατά τη θητεία του ως δημοσιογράφου στη Βοσνία, συμφωνεί με την άποψη του M. Nilsson και του K. Δαβάρα (Evans 1935: 153-154, Nilsson 1950: 77-16, 309-329, Davaras 1976: 294-296). Στα προϊστορικά ανακτορικά και μη ανακτορικά οικιστικά σύνολα, η απεικόνιση του ευεργετικού και προστατευτικού φιδιού σίγουρα αποτελεί μια πολύ ελκυστική πιθανότητα.

Μερικοί επισημαίνουν τη σύνδεση των ειδωλίων αυτών με το φυσικό περιβάλλον (Goodison and Morris 1998: 123, Gesell 2004: 132-133), ενώ άλλοι αναγνωρίζουν γητεύτριες φιδιών (Caskey 1915: 247, Foster 1979: 72-77, Marinatos 2000: 112-113, 128, Κορακα 2001: 21, Lapatin 2002: 81, Karageorghis 2007: 476-483). Ο γυμνός άνω κορμός και το στήθος των ειδωλίων συμβολίζουν ίσως τη σεξουαλικότητα ή/και τη γονιμότητα, ενισχύοντας την υπόθεση του φιδιού ως φαλλικού συμβόλου (Freud 1900: 370, Coriat 1917: 368, Jones 2000: 264).

Η συχνότερη YM ΠΙΒ εμφάνιση του φιδιού συνδέεται μάλλον με τις αλλαγές που παρατηρούνται στη θρησκεία της μετανакτορικής/μυκηναϊκής Κρήτης (Renfrew 1985: 397, Ρεθεμιωτάκης 1998: 158). Από την έρευνά μας φάνηκε ότι ιδιαίτερα την YM ΠΙΓ περίοδο διαφοροποιούνται οι αριθμοί και οι χώροι προέλευσής τους: τα πολυπληθέστερα τώρα αντικείμενα με φίδια προέρχονται κυρίως από χώρους λατρείας στην κρητική περιφέρεια, στις πιο δυσπρόσιτες και ορεινές εγκαταστάσεις της εποχής (Renfrew 1985: 397-402, Mersereau 1993: 15).

Τα ιερά που δημιουργούνται αυτήν την περίοδο έχουν τη μορφή μικρών αυτόνομων δωματίων ή κτιρίων εξοπλισμένων με ένα τουλάχιστον θρανίο επάνω στο οποίο τοποθετούνται τα λατρευτικά σκεύη, που περιλαμβάνουν ειδώλια, *snake tubes*, καλάθους, τα οποία φέρουν σύμβολα όπως φίδια, κέρατα καθοσιώσεως, διπλούς πελέκεις, πτηνά κ.ά. Τα σκεύη αυτά μετακινούνταν πιθανότατα και σε γειτονικούς χώρους, ανάλογα με τις ανάγκες της εκάστοτε τελετουργίας, σε αντίθεση με τα ειδώλια και τα πλακίδια με ανάγλυφη διακόσμηση που θα έμεναν σταθερά (Hallager 2009: 108). Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, το Καρφί απέδωσε λατρευτική σκευή από *snake tubes*, πλακίδια, καλάθους και πυξίδες, «θεές μεθ' υψωμένων χειρών», συχνά διακοσμημένα με «ιερά» σύμβολα, που βρέθηκαν εκτός των κεντρικών «ιερών» -σε γειτονικούς τους χώρους- ως εάν εξυπηρετούσαν διευρυμένες τελετουργικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα εντός του οικισμού (Seiradaki 1960, 11-18).

Κατεξοχήν αντικείμενα που συνυπάρχουν σε τέτοιους χώρους είναι οι καλάθοι, τα *snake tubes* και τα ειδώλια του τύπου της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», τα οποία

περιλάμβαναν μάλιστα και κοινά σύμβολα, κυρίως φίδια, πτηνά, κέρατα καθοσιώσεως κ.ά. Τους καλάθους τοποθετούσαν μάλλον πάνω στα *snake tubes*, και μέσα τους εναπόθεταν προσφορές ή ύλες που θα καίγονταν ως θυμίαμα (Gesell 1976: 254). Σύμφωνα με την Gesell (1999: 284-286), περιείχαν τροφή για τα φίδια ή μικρούς καρπούς κ.λπ. για να δελεάσουν τρωκτικά ή έντομα με τα οποία τρέφονται τα φίδια.⁴² Η σχέση *snake tubes* και καλάθων δεν είναι ωστόσο ξεκάθαρη, δεδομένης της αριθμητικής δυσαναλογίας τους στα ίδια αρχαιολογικά σύνολα. Έχει υποστηριχθεί ότι κάθε *snake tube* αντιστοιχούσε ίσως σε ένα ειδώλιο με υψωμένα χέρια, αφού εντοπίζονται σχεδόν πάντα μαζί, στις ίδιες συνάφειες, τα ποσοτικά όμως δεδομένα είναι αντίθετα με αυτή την άποψη (Gesell 1976: 255, 1985: 50, Hallager 2009: 108).

Στα μετανακτορικά «ιερά» στα Γουρνιά, τα Κανιά, το Καρφί και ίσως τον Πρινιά (όπου δεν έχουν βρεθεί σχετικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αλλά μόνο επιφανειακά ευρήματα), το φίδι αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των ειδωλίων, τα οποία φέρουν πλαστικές απεικονίσεις τους. Ενδεικτικά, στα Γουρνιά, στο όψιμο ιερό με θρανίο βρέθηκαν τρεις τουλάχιστον «θεές μεθ' υψωμένων χειρών» με φίδια, και πέντε *snake tubes*.

Τα φίδια, όπως και τα πτηνά, φαίνεται να αποτελούν, ακριβώς, κύρια *insignia* των ειδωλίων «θεοτήτων μεθ' υψωμένων χειρών».⁴³ Στους τέσσερις παραπάνω χώρους της ΥΜ III περιόδου (με εξαίρεση ίσως το Καρφί), το φίδι αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο παρά την παρουσία και άλλων συμβόλων (Gesell 2010: 138). Τα ειδώλια από εκεί δεν διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς τη μορφολογία τους αλλά ποικίλλουν μόνο ως προς τα συμπληρωματικά τους διάκοσμο (φίδια, πτηνά, δίσκοι, κέρατα κ.ά.). Αποτελούν, πιθανόν, την απεικόνιση θεϊκής μορφής με ποικίλα χαρακτηριστικά (Goodison 1989: 52-53, Gesell 2004a: 139-140, Prent 2005: 191).

Τα ΥΜ IIIΓ «ιερά» εγγράφονται, σύμφωνα με τους μελετητές, σε μια πρωιμότερη παράδοση που οδήγησε στη δημιουργία αυτών των χώρων, και θα ήταν βαθιά ριζωμένη στη μινωική συνείδηση και λατρευτική πρακτική. Ο Nilsson αντλεί στοιχεία για αυτή την παράδοση εν μέρει από την επιβίωση του οφιοειδούς συμβόλου και των *snake tubes* στα ΥΜ III «ιερά» (Nilsson 1950: 309-329). Η ύπαρξη μιας απόλυτης θεότητας, όπως φαντάστηκε ο Evans ότι δηλώνεται από τα, πρωιμότερα, ειδώλια από φαγεντιανή της Κνωσού, μαρτυρείται, θεωρεί ο ίδιος, μέχρι και το τέλος της Μετανακτορικής περιόδου (Evans 1930: 463-468).

---

⁴² Την ίδια υπόθεση διατύπωσε ο Evans (1935: 138-168) για τα ευρήματα από το *Snake Room* στην Κνωσό.

⁴³ Στο Καβούσι Βροντά σχεδόν όλα τα ειδώλια που διατηρούν το κεφάλι τους φέρουν πτηνά στο διάδημά τους, ενώ στα ειδώλια από το Καρφί εμφανίζονται, μαζί με τα πτηνά, και ηλιακοί δίσκοι ή κέρατα καθοσιώσεως.

Τα ανασκαφικά δεδομένα από την Κρήτη αλλά και από τον μυκηναϊκό ελλαδικό χώρο δείχνουν την παρουσία του φιδιού σε χώρους που φιλοξενούσαν λατρευτικές πρακτικές (Renfrew 1981a: 27-33). Ο συμβολισμός ή οι συμβολισμοί του φιδιού στον ηπειρωτικό και νησιωτικό ελλαδικό χώρο έχει συζητηθεί στη βιβλιογραφία. Η παρουσία του στην ΥΕ ΙΙΒ τέχνη, συνδέεται ίσως με τη μεταστροφή των αντιλήψεων που προέκυψε από την τότε χαλάρωση του ανακτορικού έλεγχου και την αλλαγή των κοινωνικοπολιτικών δεδομένων (Βλαχόπουλος 2012: 110). Η δημοτικότητα του συμβόλου του φιδιού συνδυάζεται με τη διάδοση-«επιβίωσή» του σε άλλες περιοχές, οι οποίες δεν επηρεάστηκαν τόσο από αυτές τις μεταβολές, όπως στην Κύπρο (Renfrew 1985: 397, Knapp and Manning 2016: 123-24, 128).

Σύμφωνα με τον A. Furumark, το θέμα του φιδιού με τη μορφή γραπτής κυματοειδούς ταινίας στην κοιλιά των αιγαιακών ΥΜ ΙΙΙΓ κυπέλλων, αποτέλεσε το πρότυπο για τις νησιωτικές όψιμες ΥΜ ΙΙΙΓ πρόχους και υδρίες του ανατολικού Αιγαίου (Furumark 1972: 256, Motifs 8.8, 8.9 - βλ. και Ρεθεμιωτάκης 1998: 250). Ο Ν. Μερούσης (2000: 311) διαφωνεί, και θεωρεί ότι το θέμα του φιδιού, τουλάχιστον στις πρωιμότερες μινωικές λάρνακες (βλ. σελ. 65,70,74), προήλθε από τους λαρνακογράφους που θέλησαν να απεικονίσουν στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος και της μετανακτορικής θρησκευτικής εικονογραφίας. Για τον Hägg, η πηγή έμπνευσης πρέπει να αναζητηθεί είτε σε μια κοινή αιγαιακή κληρονομιά είτε σε ένα ανεξάρτητο πολιτισμικό φαινόμενο, αφού το φίδι αποτέλεσε αντικείμενο απεικονίσεων και σε άλλους πολιτισμούς (Hägg 1981: 39 - βλ. και Moore and Taylour 1999: 106).

Τα ηθμωτά αγγεία με προχοή και απεικονίσεις φιδιών είναι χαρακτηριστικά του ελλαδικού υλικού πολιτισμού της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Πρωτοεμφανίζεται, όμως, στην Κρήτη (οι προχοΐσκες από το *Snake Room*, βλ. παραπάνω, σελ. 57 - βλ. και Evans 1935: 156-158), ήδη από τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜΙ περίοδο, αν και με διαφορετική μορφή από εκείνα του ηπειρωτικού και του νησιωτικού χώρου. Η κατεξοχήν παρουσία, εξάλλου, των αγγείων αυτών σε ταφικά σύνολα, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Η απόδοση των φιδιών να πίνουν από την προχοή και η εμφάνισή τους πάντοτε σε ζεύγη, υποδηλώνει ότι οι σπονδές θα πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο νεκρικών τελετών και προορίζονταν για τροφή των ιερών ζώων (Βλαχόπουλος 2012: 109).

Τον ιερό χαρακτήρα των φιδιών στις κρητικές και ευρύτερα αιγαιακές αυτές πρόχους, που πρότεινε ο A. Evans (1935: 143-145), δέχονται πολλοί μελετητές (Furumark 1941: 69, n. 3, Nilsson 1950: 320, Ιακωβίδης 1969-1970: 233, Βλαχόπουλος 2012: 109). Οι επικρατούσες σχετικές ερμηνευτικές προτάσεις είναι αυτές του φιδιού ως ζώου φύλακα και ευεργέτη του

οίκου (Nilsson 1950: 323, Hutchinson 1962: 209-224, Branigan 1969: 34), του φιδιού που αναγεννά το δέρμα του και συμβολίζει έτσι την αναζωογόνηση της φύσης και την ανθρώπινη γονιμότητα (Baring and Cashford 1993: 79-80, Warburg and Steinberg 1995: 42-43). Η χθόνια πλευρά του φιδιού στοιχειοθετεί την τρίτη ερμηνεία, που έχει επίσης πολλούς υποστηρικτές (Picard 1948: 13-14, Δημακοπούλου 1982: 56). Πράγματι, λόγω της ιδιότητάς τους να ζουν το ίδιο εύκολα στην επιφάνεια όσο και στο υπέδαφος, σε μυθολογικές αντιλήψεις τα φίδια αποτελούσαν μεσολαβητές μεταξύ των ζωντανών και των νεκρών.

Ο Evans υποστήριξε ότι οι διαφορετικές απεικονίσεις «θεαινών» (όπως η θεά των Διπλών Πελέκεων, η θεά των ορέων, η θεά των σπηλαίων κ.ά.), κυρίως σε σφραγιδολίθους, αποτελούν προσλήψεις μίας μοναδικής θεότητας, της Μεγάλης Μητέρας (*Magna Mater*). Βασιζόμενος και στα αντικείμενα από τα Γουρνιά, κατέληξε ότι η «θεά των όφεων» αποτελούσε τη χθόνια απεικόνιση της Μεγάλης Μητέρας (Evans 1921: 507-509). Επιπλέον, τα πλαστικά φίδια στον ώμο μυκηναϊκών ταφικών αλλά και μεταγενέστερων γεωμετρικών αγγείων με νεκρική θεματολογία δηλώνουν τον χθόνιο χαρακτήρα του (Evans 1935: 16-35). Οι ομοιότητες στην απόδοση των φιδιών στις ύστερες μυκηναϊκές υδρίες και στους γεωμετρικούς αμφορείς, αποτελούν, ασφαλώς, παρά τη χρονολογική τους απόσταση, ένδειξη του χθόνιου χαρακτήρα και συμβολισμούς τους (Ρεθεμιωτάκης 1979: 250). Το ίδιο ισχύει μάλλον και με τα ανάγλυφα των κλασικών χρόνων που εικονίζουν νεκρούς με φίδια ή ακόμα και τους ίδιους τους νεκρούς με μορφή φιδιού (Chisholm 1911: 371, Mitropoulou 1977).⁴⁴ Τις τρεις ιδιότητες που προαναφέρθηκαν αναγνωρίζουν στο φίδι κάποιοι μελετητές, με κύριο εκφραστή τον Σ. Ιακωβίδη (Iakovides 1977: 128).

Προβληματισμό έχει προκαλέσει η υπόθεση της καταγωγής του αιγαιακού εικονογραφικού θέματος του φιδιού από την Κρήτη, που βασίζεται στα πολυάριθμα ευρήματα από το θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών, μια άποψη που αντιμετωπίζεται ωστόσο με σκεπτικισμό στη βιβλιογραφία (βλ. παραπάνω σελ. 35 - Warren 1976: 130, Hooker 1977: 203, Moore and Taylour 1999: 117).

Συγκρίνοντας την εικονογράφηση του φιδιού στην Κρήτη και στον υπόλοιπο (ηπειρωτικό και νησιωτικό) αιγαιακό χώρο οδηγούμαστε σε αρκετές αναλογίες αλλά και δυσαναλογίες που τροφοδοτούν τον σκεπτικισμό ως προς τη μινωική προέλευση του θέματος. Ενδεικτικά αναφέρεται η απουσία αγγείων όπως τα *snake tubes* και οι κάλαθοι στην υπόλοιπη Ελλάδα (Hägg and Marinatos 1981: 213-214, Renfrew 1985: 397, Rehak and Younger 1998:

---

⁴⁴ Το σύμβολο του φιδιού επιβιώνει στην ελληνική τέχνη κατά τους μεταγενέστερους αιώνες. Το υλικό που έχει συλλεχθεί ξεπερνά ωστόσο τις ανάγκες αυτής της εργασίας και δεν παρατίθεται προς το παρόν.

171), όπου, ωστόσο, ο συνδυασμός του φιδιού με γυναικείες, πιθανόν θεϊκές, μορφές είναι το ίδιο συχνή όσο και στην Κρήτη (π.χ. σφραγίδες, ειδώλια). Είναι επομένως δύσκολο να πάρει κάποιος θέση, αφού οι μυκηναϊκές λατρευτικές πρακτικές έχουν εν γένει πολλές ομοιότητες και συγχρόνως διαφορές με τις μινωικές (Hägg and Marinatos 1981: 213, Renfrew 1981a: 28, 31, 1981b: 79).

Η διαχρονικά στενή σχέση της Κρήτης με πολιτισμικά κέντρα της Ανατολής θα επηρέασε, μεταξύ άλλων, και τη θεματική και τη μορφή του φιδιού όσο και τις εννοιοδοτήσεις των συμβολισμών του (Ρεθεμιωτάκης 1979: 250-251). Ανατολικές επιδράσεις στην εικονογράφηση του φιδιού διαφαίνονται και από τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Το θέμα προήλθε από την Ανατολή αλλά ενσωματώθηκε στον πυρήνα της μινωικής ζωής, και στους κρητικούς συμβολισμούς (πιθανόν θρησκευτικούς), ιδίως από τη Νεοανακτορική περίοδο (Foster 1982: 142, Watrous 1998: 26-27). Εξάλλου, οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των πολιτισμών της Ανατολής, της Αιγύπτου και της Κρήτης είναι επαρκώς τεκμηριωμένες. Όπως έχουν υποστηρίξει ο P. Warren και ο A. MacGillivray, η επίδραση που άσκησε ο Αιγυπτιακός πολιτισμός στον Μινωικό, ειδικά κατά την ΥΜ περίοδο, πιθανόν ξεπέρασε το επίπεδο των απλών φιλικών σχέσεων (Warren 1980: 628-637, MacGillivray et al. 2000: 124-125). Ωστόσο, ο βαθμός επίδρασης και υιοθέτησης αιγυπτιακών προτύπων από τους Μινωίτες αποτελεί ακόμη ένα ανοιχτό προς συζήτηση θέμα.

Επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας, είναι αναμφισβήτητη η παρουσία του θέματος του φιδιού στη μινωική υλική παραγωγή, ήδη σε προανακτορικά, αλλά και σε παλαιοανακτορικά, νεοανακτορικά και μετανακτορικά αρχαιολογικά συμφραζόμενα. Την Προανακτορική περίοδο συνδέεται με ταφικά σύνολα και τελετουργίες, ενώ την Παλαιοανακτορική με ιερά κορυφής και με εν γένει λατρευτικές πρακτικές. Στα Νεοανακτορικά χρόνια ξεκινά να εμφανίζεται πλάι σε γυναικείες μορφές, που ενδεχομένως λατρεύονταν σε συγκεκριμένους χώρους των ανακτορικών κέντρων, και μαζί με άλλα λατρευτικά σκεύη (βλ. τα ευρήματα από το *Snake Room* στην Κνωσό). Κατά τα Μετανακτορικά χρόνια, όταν οι επαφές της Κρήτης με τους ανατολικούς λαούς και με τα μυκηναϊκά κέντρα εντατικοποιήθηκαν, το φίδι αποτέλεσε δημοφιλές θέμα στην κρητική τέχνη, και, μάλλον, και στις λατρευτικές πρακτικές όπου θα έλαβε έναν περισσότερο χθόνιο χαρακτήρα. Ο συνδυασμός του με τις «θεές μεθ' υψωμένων χειρών» και η παρουσία του σε ειδικά διαμορφωμένους ΥΜ ΙΙΙ χώρους λατρείας δείχνουν την ιδιαίτερη θέση του σε θρησκευτικά και κοινωνικά δρώμενα της εποχής. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει, τότε, και στον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο.

Δεν είναι εύκολο να διευκρινιστεί, πάντως, εάν το φίδι παραπέμπει σε απεικόνιση θεότητας, λατρευόταν το ίδιο ως ιερό ζώο ή υπήρξε απλά το συνοδευτικό σύμβολο θεών/θεαινών - αμφιλεγόμενα είναι εν γένει τα σημειολογικά και τα άλλα κριτήρια αναγνώρισης των θεϊκών μορφών και των συμβόλων τους στο προϊστορικό Αιγαίο (βλ. π.χ. Blakolmer 2010: 51). Σε αντίθεση με τους ιστορικούς χρόνους, όταν εν πολλοίς οι θεότητες έχουν συγκεκριμένα insignia (π.χ. ο Ποσειδώνας την τρίαινα, ο Ερμής το κηρύκειο κ.ά.), για την τέχνη της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο, η σχετική συζήτηση παραμένει ανοιχτή.

Βιβλιογραφία

A. Ξενόγλωσση

- Al- Moosawi, J. 2016. *The National Museum – Sultanate of Oman*. London: Scala Arts & Heritage Publishers Ltd.
- Alberti, B. 2007. Faience goddesses and ivory bull-leapers: The aesthetics of sexual difference at Late Bronze Age Knossos. In T. Insoll (ed.), *The Archaeology of Identities: A Reader*. London: Routledge, 98-102.
- Alexiou, St., Platon, N. and Guanella, H. 1968. *Ancient Crete*. London: Thames and Hudson.
- Alexiou, St. 1992. Areale H (Motel Xenia), G (Öffentliches Strandbad), F (Öffentliches Strandbad), E (Bauten am Strand): Bericht über die Ausgrabungen der Jahre 1963 und 1967. In Schäfer J. (ed.), *Amnisos. Nach den archäologischen, historischen und epigrafischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*. Berlin: Mann, 186-192.
- Aravantinos, V., Godart, L. and Sacconi, A. 2001. *Thèbes: Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en linéaire B de la Odos Pelopidou. Édition et commentaire*. Collana di Filologia e Antichità Egee 1. Pisa and Rome: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Aravantinos, V., Godart, L. and Sacconi, A. 2003. En marge des nouvelles tablettes en Linéaire B de Thèbes. *Kadmos* 42, 15-30.
- Arnold, E.N., 2002. *Reptiles and Amphibians of Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Aruz, J. 2008. *Marks of Distinction: Seals and Cultural Exchange between the Aegean and the Orient (ca. 2600-1360 B.C.)*. CMS Beiheft 7. Mainz.
- Åström P. 1972. The Middle Cypriote Bronze Age, *The Swedish Cyprus Expedition IV, 1B*. Lund: Berlingska Boktryckeriet.
- Aufrecht, W.E., Mirau, N.A. and Gauley, S.W. 1997. *Urbanism in Antiquity: From Mesopotamia to Crete*. Journal for the Study of the Old Testament Suppl. Ser. 244. Sheffield: Sheffield Academic Press.

- Balabina, V.I. 1998. On the reading of snake representations of the spiral ornaments of the ancient farming cultures of Europe, *Vestnik Drevnei Istorii* 225(2), 135-152.
- Banti, L. 1941-1943. I culti minoici e greci di Haghia Triada (Creta). *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente* 3-5, 28-50.
- Baring, A. and Cashford, J. 1993. *The Myth of the Goddess: Evolution of an Image*. London: Penguin Books.
- Behr-Gilnka, A. 2016. Serpent's head in traditional beliefs of European people. In C.E. Ursu, A. Poniciuc and C.M. Lazarovici, *Between Earth and Heaven, Symbols and Signs. Papers Presented at the International Symposium "From Symbols to Signs, Symbols, Rituals in Sanctuaries"*, Suceava, 11-13 September 2015. Suceava: Karl A. Romstorfer, 427-434.
- Benzi, M. 1992. *Rodi e la civiltà micenea*. Incunabula Graeca 94. Rome: Gruppo editoriale internazionale.
- Betancourt, P.P, Ciaccio, M.G., Crowell, B., Donohoe, J.M., and Green, R.C. 1983. Ceramic stands. A group of domestic and ritual objects from Crete and the Near East. *Expedition* 26, 32-37.
- Betancourt, P.P. 1985. *The History of Minoan Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Bickel, S. 2007. *Apophis. Iconography of Deities and Demons*.
http://www.religionwissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_apophis.pdf
- Blakolmer, F. 2010. A pantheon without attributes? Goddesses and gods in Minoan and Mycenaean iconography. In J. Mylonopoulos (ed.), *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome, Religions in the Graeco-Roman World* 170. Leiden and Boston: Brill, 389-397.
- Boardman, J. 1961. *The Cretan Collection in Oxford. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete*. Oxford: Oxford University Press.
- Boardman, J. 1968. *Archaic Greek Gems: Schools and Artists in the Sixth and Early Fifth Centuries B.C.* London: Thames & Hudson.
- Boardman, J. 1970. *Greek Gems and Finger Rings. Early Bronze Age to Late Classical*. London: Thames & Hudson.

- Bosanquet, R.C. 1901-1902. Excavations at Palaikastro. I, *Annual of the British School at Athens* 8, 286-316.
- Bosanquet, R.C., Dawkins, R.M., Tod, M.N., Duckworth, W.L.H. and Myres, J.L. 1902-1903. Excavations at Palaikastro II. *Annual of the British School at Athens* 9, 274-387.
- Branigan, K. 1969. The genesis of the household goddess, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 8, 28-38.
- Branigan, K. 1970. *The Tombs of Mesara*. London: Duckworth.
- Branigan, K. 1998a. Prehistoric and early historic settlement in the Ziros region, Eastern Crete, *Annual of the British School at Athens* 93, 23-90.
- Branigan, K. 1998b. The nearness of you: Proximity and distance in Early Minoan funerary behaviour. In K. Branigan (ed.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 13-26.
- Branigan, K. and Campbell-Green, T. 2010. The pottery assemblage: Data and analysis. In A. Vasilakis and K. Branigan (eds), *Moni Odigitria: A Prepalatial Cemetery and Its Environs in the Asterousia, Southern Crete, Prehistory Monographs* 30. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 69-126.
- Buchanan, B. 1971. A snake goddess and her companions. A problem in the iconography of the early second millennium B.C. *Iraq* 33, 1-18.
- Burckhardt, G. 1991. *Das Gilgamesch-Epos. Eine Dichtung aus dem alten Orient*. Berlin: Rütten & Loening.
- Burkert, W. 1985. *Greek Religion: Archaic and Classical*. Oxford: Blackwell.
- Burkert, W. 1987. Oriental and Greek mythology: The meeting of parallels. In J. Bremmer (ed.), *Interpretations of Greek Mythology*. London: Croom Helm Press, 10-40.
- Burkert, W. 1992. *The Orientalizing Revolution Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cadogan, G. 1973. Clay tubes in Minoan religion. Στο Γ.Ι. Κουρμούλης και Μ. Μανούσακας (επιμ.), *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1, Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971. Ρέθυμνο, 34-38.
- Cadogan, G. 2009. Tubular stands in Neopalatial Crete. In A.L. D'Agata, and A.

- Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 201-212.
- Cain, C.D. 2001. Dancing in the dark: Deconstructing a narrative epiphany on the Isopata ring, *American Journal of Archaeology* 105, 27-49.
- Campbell, J. 1991. *Occidental Mythology: The Masks of God*. London: Penguin Books.
- Caskey, L.D. 1914. A statuette of the Minoan snake goddess, *Boston Museum of Fine Arts Bulletin* 12, 51-55.
- Catling, H.W. and Karageorghis, V. 1961. Minoika in Cyprus, *Annual of the British School at Athens* 55, 108-127.
- Charvat, P. 2002. *Mesopotamia before history*. London: Routledge.
- Chisholm, H. 1911. Agathodaemon, *Encyclopædia Britannica* 1. Cambridge: Cambridge University Press, 371.
- Clark, R.T.R. 1959. *Myth and Symbol in Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson.
- Coriat, I.H. 1917. Note on the sexual symbolism of the Cretan snake goddess, *The Psychoanalytic Review* 4, 367-368.
- Crawford, H. 2012. *The Sumerian World*. London: Routledge.
- D'Agata, A.L. and Hermary, A. 2012. Ritual and cult in Crete and Cyprus from the third millennium to the first millennium BC: Towards a comparative framework. In G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka, and J. Whitley (eds), *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus. Papers Arising from the Conference in Nicosia Organized by the British School at Athens, the University of Crete and the University of Cyprus, in November-December 2006*. British School at Athens Studies 20, London: The British School at Athens, 273-305.
- Daux, G. 1958. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1957. *Bulletin de correspondance hellénique* 82.1: 644-830.
- Davaras, C. 1976. *Guide to Cretan Antiquities*. New Jersey: Noyes Press.
- Dawkins, R.M. and Currelly, C.T. 1903-1904. Excavations at Palaikastro. III, *Annual of the British School at Athens* 10, 192-231.

- Day, P.M., Joyner, L., Kilikoglou, V. and Gesell, G.C. 2006. Goddesses, snake tubes, and plaques: Analysis of ceramic ritual objects from the LM IIIC shrine at Kavousi. *Hesperia* 75(2), 137-175.
- De Sarzec, E. 1894. *Découvertes en Chaldée: Second volume, Partie épigraphique et Planches*. Paris: Leroux.
- De Smedt, J. 2006. *The Vipers of Europe*. Halblech: JDS.
- Demakopoulou, K. 1988. *The Mycenaean World. Five Centuries of Early Greek Culture, 1600-1100 B.C.* Athens: Greek Ministry of Culture.
- Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N., Åström, P. and Walberg, G. 1997-1998. Excavations in Midea 1995-1996, *Opuscula Atheniensa* 22-23, 57-90.
- Dempsey, J. 2010. *Calendar House: Clues to Minoan Time from Knossos Labyrinth*. <http://ancientlights.org/CalendarHouse>.
- Der Osten, H.H.V. 1926. The snake symbol and the Hittite twist, *American Journal of Archaeology* 30, 405-417.
- Dessenne, A. and Deshayes, J. 1959. *Fouilles exécutées à Mallia. Exploration des maisons et quartiers d'habitation (1948-1954) 2. Études Crétoises* 11, Paris: Geuthner.
- Dikaios, P. 1932. Les cultes préhistoriques dans l'île de Chypre, *Syria* 13: 345-354.
- Dikaios, P. 1940. The excavations at Vounous-Bellapais in Cyprus, 1931-1932, *Archaeologia* 88, 1-174.
- Dimopoulou, N. and Rethemiotakis, G. 2000. The 'sacred conversation' ring from Poros. In W. Müller (ed), *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel-Symposium Marburg, 23-25. September 1999*, Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel Beiheft 6. Berlin: Gebr. Mann Verlag, 39-56.
- Effinger, M. 1996. *Minoischer Schmuck*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 646.
- Eliopoulos, TH. 1998. A preliminary report on the discovery of a temple complex of the Dark Ages at Kephala Vasilikis. In V. Karageorghis and N. Stampolides (eds), *Eastern Mediterranean. Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th-6th cent. B.C., Proceedings of the International Symposium organized by the University of*

Crete, Rethymnon and the A.G. Leventis Foundation, Nicosia, 13–16 May 1997
Rethymnon. Athens, 301-313.

- Eller, C. 2012. Two Knights and a Goddess: Sir Arthur Evans, Sir James George Frazer, and the Invention of Minoan Religion, *Journal of Mediterranean Archaeology* 25(2), 75-98.
- Evans, A.J. 1895. *Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script; With an Account of a Sepulchral Deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos in its Relation to Primitive Cretan and Aegean Culture*. London: Bernard Quaritch.
- Evans, A.J. 1901. Mycenaean tree and pillar cult and its Mediterranean relations, *Journal of Hellenic Studies* 21, 99-204.
- Evans, A.J. 1901-1902. The Palace of Knossos: Provisional report of the excavations for the year 1902, *Annual of the British School at Athens* 8, 1-124.
- Evans, A.J. 1921-1935. *The Palace of Minos at Knossos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos I - IV*, London: Macmillan.
- Evans, J.D. 1964. Excavations in the Neolithic settlement at Knossos, 1957-1960, Part I, *Annual of the British School at Athens* 59, 132-240.
- Faure, P. 1965. Recherches sur le peuplement des montagnes de Crète: Sites, cavernes et cultes, *Bulletin de correspondance hellénique* 89, 27-63.
- Faure, P. 1967. Nouvelles recherches sur trois sortes de sanctuaires crétoises, *Bulletin de correspondance hellénique* 91, 114-150.
- Fischer, H.G. 1987. The ancient Egyptian attitude towards the monstrous. In A.E Farkas, P.O. Harper and E.B. Harrison (eds), *Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds: Papers Presented in Honor of Edith Porada*. Mainz on Rhine: Verlag Philipp von Zabern, 13-26.
- Foster, K.P. 1979. *Aegean Faience of the Bronze Age*. Yale: Yale University Press.
- Foster, K.P. 1982. *Minoan Ceramic Relief*. *Studies in Mediterranean Archaeology* 64. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Foster, K.P. 2008. Minoan Faience Revisited. In C.M. Jackson and E.C. Wager (eds), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, *Sheffield Studies in Aegean Archaeology*. Oxford: Oxbow Books, 173-186.

- Frankfort, H. 1954. *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. London: Penguin Books.
- Frankfort, H. 1996. *The Art and Architecture of the Ancient Orient, Revised edition*. London: Yale University Press.
- French, E. 1971. The development of Mycenaean terracotta figurines, *Annual of the British School at Athens* 66, 101-187.
- Freud, S. 1900. *The Interpretations of Dreams*. Leipzig & Vienna: Franz Deuticke.
- Furumark, A. 1941. *The Chronology of Mycenaean Pottery*. Stockholm.
- Furumark, A. 1972. *Mycenaean Pottery*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae 21. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Gallou, C. 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 1372.
- García, C.V. 2014. 'Snakes' in the Mycenaean texts? On the interpretation of the Linear B term e-pe-to-i. In D. Nakassis, J. Gulizio, and S.A. James (eds), *KE-RA-ME-JA: Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 179-188.
- Gesell, G.C. 1976. The Minoan snake tube: A survey and catalogue, *American Journal of Archaeology* 80(3), 247-259.
- Gesell, G.C. 1985. *Town, Palace, and House Cult in Minoan Crete*. Studies in Mediterranean Archaeology 67. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Gesell, G.C. 1999. Ritual kalathoi in the shrine at Kavousi. In P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.D. Niemeier (eds), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year*, *Aegaeum* 20. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 283-288.
- Gesell, G.C. 2001. The function of the plaque in the shrines of the goddess with up-raised hands. In R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000*, *Aegaeum* 22. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 253-258.
- Gesell, G.C. 2004a. From Knossos to Kavousi: The popularizing of the Minoan

- palace goddess. In A.P. Chapin (ed.), *Χάρις: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr, Hesperia Supplement 33*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 131-150.
- Gesell, G.C. 2004b. History of American excavations on Crete. In L. Day, M. Mook, and J. Muhley (eds), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*. Prehistory Monographs 10. Philadelphia: INSTAP Academic Press, 1-18.
- Gesell, G.C. 2006. Bird and snake: Their use as Minoan religious symbols. In E. Ταμπακάκη και Α. Καλουτσάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*. Α3, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 313-324.
- Gesell, G.C. 2010. The snake goddesses of the LM IIIB and LM IIIC periods. In O. Krzyszkowska (ed.) *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*. British School at Athens Studies 18. London: The British School at Athens, 131-139.
- Gesell, G.C., Day, L. and Coulson, W.D.E. 1988. Excavations at Kavousi, Crete, 1987, *Hesperia* 57(4), 279-301.
- Gesell, G.C., Coulson, W.D.E and Day, L. 1991. Excavations at Kavousi, Crete, 1988, *Hesperia* 60(2), 145-177.
- Gesell, G.C., Day, L. and Coulson, W.D.E. 1995. Excavations at Kavousi, Crete, 1989 and 1990, *Hesperia* 64(1), 67-120.
- Gill, M.A.V. 1969. The Minoan 'frame' on an Egyptian relief, *Kadmos* 8, 85-102.
- Gimbutas, M. 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000-3500 BC Myths, Legends and Cult Images*. Berkeley: University of California Press.
- Gimbutas, M. 1989. *The Language of the Goddess*. London: Thames and Hudson.
- Godart, L., 2001. La terre mere et le monde egeen. In R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 463-466.

- Goodison, L. 1989. *Death, Women and the Sun. Symbolism of Regeneration in Early Aegean Religion. Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London Supplement 53*. London: Institute of Classical Studies.
- Goodison, L. 2009. Gender, body, and the Minoans: contemporary and prehistoric perceptions. In K. Kopaka (ed), *Fylo. Engendering prehistoric "stratigraphies" in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an international conference, University of Crete, Rethymno, 2-5 June 2005*, Aegaeum 30. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 233-242.
- Goodison, L. and Morris, C. 1998. Beyond the 'great mother': The sacred world of the Minoans. In L. Goodison and C. Morris (eds), *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*. London: British Museum Press, 113-132.
- Grammatikopoulou E. 2001. *The Balkans in Prehistory*. Athens: The National Hellenic Research Foundation.
- Gurney, O.R. 2002. *Οι Χετταίοι* (μτφρ. Δ. Παυλάκης). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Hägg, R. 2000. Personal religion among the Minoans. In A. Καρέτσου, Α. Θεοχάρη και Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Α1, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 531-534.
- Hägg, R. and Lindau, Y. 1984. The Minoan 'snake frame' reconsidered, *Opuscula Atheniensi* 15, 67-77.
- Hägg, R. and Marinatos, N. 1981. Conclusions and prospects. In R. Hägg and N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980, ActaAth 4°*, 27. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 213-217.
- Halbherr, F., Stefani, E. and Banti, L. 1977. Hagia Triada nel periodo tardo palaziale, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente* 55, 9-296.
- Hall, E.H. 1912. *Excavations in Eastern Crete: Sphoungaras*. Philadelphia: University of Pennsylvania, The Museum Anthropological Publications.
- Hall, H.R. 1914. The relations of Aegean with Egyptian art, *Journal of Egyptian*

- Archaeology* 1(3), 197-206.
- Hall, H.R. 1928. Minoan faience in Mesopotamia, *Journal of Hellenic Studies* 48, 64-74.
- Hallager, B.P. 2009. Domestic shrines in Late Minoan IIIA2-Late Minoan IIIC Crete: Fact or fiction. In A.L. D'Agata, and A. Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Suppl. 42. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 107-120.
- Hallager, E. and Hallager, B.P. 2000. *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania 1970-1987, II. The Late Minoan IIIC Settlement. ActaAth*, 4° 47:2. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Hallager, E., and B.P. Hallager. 2003. *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania, 1970-1987 and 2001 III: 1-2. The Late Minoan IIIB: 2 Settlement, ActaAth*, 4° 47:3. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Harden, D.B. 1934. Snake-thread glasses found in the East, *Journal of Roman Studies* 24, 50-55.
- Hart, G. 2005. *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. London: Routledge.
- Hassan, F.A. 1998. The earliest goddesses of Egypt: Divine mothers and cosmic bodies. In L. Goodison and C. Morris (eds), *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*. London: British Museum Press, 98-112.
- Hatzaki, E. 2009. Structured deposition as ritual action at Knossos. In A.L. D'Agata, and A. Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia Suppl. 42. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 19-30.
- Hemingway, S. 2012. Art of the Aegean Bronze Age, *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 69(4), 1-50.
- Herrmann, H.W., Joger U. and Nilson G. 1992. Phylogeny and systematics of viperine snakes. III. Resurrection of the genus *Macrovipera* (Reuss, 1927) as suggested by biochemical evidence, *Amphibia-Reptilia* 13(4), 375-392.

- Hickman, C.P., Roberts, L.S., Keen, S.I., Larson A., L'Anson H. and Eisenhour, D.J. 2011. *Ζωολογία: Ολοκληρωμένες αρχές*. (Μετάφραση από Μ. Αποστολοπούλου, Μ. Βεϊνή-Χαρίτου, Μ. Θεσσαλού-Λεγάκη, Α. Λεγάκις, Π. Μεγαλοφώνου, Α. Νικολαΐδου, Ρ.Μ. Τζαννετάτου - Πολυμένη). Αθήνα: Utopia.
- Higgins, R. 1957. The Aegina Treasure Reconsidered. *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London* 4, 27-41.
- Higgins, R. 1979. *The Aegina Treasure: An Archaeological Mystery*. London: British Museum Press.
- Hiller, S. 2001. *Potnia/Potnios Aigon*. On the Religious Aspects of Goats in the Aegean Late Bronze Age. In R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 293-304.
- Hiller, S. 2006. The Throne Room and Great East Hall. Questions of iconography. In Ε. Ταμπακάκη και Α. Καλουτσάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α3, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 245-258.
- Hogarth, D. 1899. Knossos. Summary report of the excavations in 1900: II. Early town and cemeteries, *Annual of the British School at Athens* 6: 70-85.
- Hogarth, D.G. 1902. The Zakro sealings, *Journal of Hellenic Studies* 22, 76-93.
- Hood, S. 1987. Mason's marks in the Palaces. In R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*, ActaAth 4°, 35. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 205-212.
- Hood, S. 2000. Religion in Bronze Age Crete. In Α. Καρέτσου, Α. Θεοχάρη και Α. Καλοκαιρινός (eds), *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Α1, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 607-22.
- Hood, S. 2002. *Minoan 'masons' marks*, Cretan Studies 7, 97-110.
- Hood, S. 2005. Dating the Knossos frescoes. In L. Morgan (ed.), *Aegean Wall Painting: A Tribute to Mark Cameron*, *British School at Athens Studies* 13.

- London: British School at Athens, 45-81.
- Hood, S., Warren, P. and Cadogan, G. 1964. Travels in Crete, 1962, *Annual of the British School at Athens* 59, 50-99.
- Hooker, J.T. 1977. *Mycenaean Greece. States and Cities of Ancient Greece*. London: Routledge.
- Hopkins, C. 1962. The Aegina Treasure, *American Journal of Archaeology* 66, 182-184.
- Hornblower, G.D. 1943. The divine cat and the snake in Egypt, *Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 43, 85-87.
- Hutchinson, R.W. 1962. *Prehistoric Crete*. London: Penguin Books.
- Iakovides, S. 1977. On the use of Mycenaean 'buttons', *Annual of the British School at Athens* 72, 123-130.
- James, E.O. 1958. *Myth and Ritual in the Ancient Near East: An Archaeological and Documentary Study*. London: Thames and Hudson.
- James, T.G.H. 1982. A wooden figure of Wadjet with two painted representations of Amasis, *Journal of Egyptian Archaeology* 68, 156-165.
- Jones, B.R. 2000. The Minoan 'snake goddess': New interpretations of her costume and identity, *Journal of Prehistoric Religion* 14, 29-30.
- Kaczmarczyk, A. and Hedges, R.E.M. 1983. *Ancient Egyptian Faience from Predynastic to Roman Times*. Warminster: Aris and Phillips Ltd.
- Kaiser, B. 1976. *Untersuchungen zum minoischen Relief*. Bonn: Habelt Dissertationdrucke.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and Their Distribution*. Studies in Mediterranean Archaeology 58. Göteborg: P. Åström.
- Karageorghis, V. 1991. *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus I: Chalcolithic-Late Cypriote I*. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Karageorghis, V. 1993. *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus II: Late Cypriote II – Cypro-Geometric III*. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Karageorghis, V. 1995. *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus IV: The Cypro-Archaic Period. Small Male Figurines*. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.

- Karageorghis, V. 2007. 'Snake charmers' from Cyprus. In S.W. Crawford, A. Ben-Tor, J.P. Dessel, W.G. Dever, A. Mazar and J. Aviram (eds), *Up to the Gates of Ekron: Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*. Jerusalem: The W.F. Albright Institute of Archaeological Research and the Israel Exploration Society, 476-483.
- Karetsou, A. 1981. The peak sanctuary of Mt. Juktas. In R. Hägg and N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, *ActaAth*, 4°, 27. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 137-153.
- Kemp, B.J. 2006. *Ancient Egypt, Anatomy of a Civilization*. London: Routledge.
- Kenna, V.E.G. 1959. *Cretan Seals, Together with a Catalogue of the Minoan Gems in the Ashmolean Museum*. Oxford: Clarendon Press.
- Knapp, A.B. 2008. *Prehistoric and Protohistoric Cyprus: Identity, Insularity, and Connectivity*. Oxford: Oxford University Press.
- Knapp, A.B. and Manning, S.W. 2016. Crisis in context: The end of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean, *American Journal of Archaeology* 120(1), 99-149.
- Koehl, R.B. 1981. The function of Aegean Bronze Age rhyta. In R. Hägg and N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, *ActaAth*, 4°, 27. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 187-188.
- Koehl, R.B. 2011. South Levantine Middle Bronze Age gold-work in the Aegean. In M. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη and Ε. Παπαδοπούλου (eds), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α1, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 189-208.
- Kopaka, K. 2001. A day in potnia's life. Aspects of potnia and reflected "Mistress" activities in the Aegean Bronze Age. In R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000*, *Aegaeum* 22. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 15-27.

- Krzyszowska, O. 2005. *Aegean seals. An introduction. Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London Supplement 85*. London: Institute of Classical Studies.
- Kyriakidis, E. 2005. Unidentified floating objects on Minoan seals, *American Journal of Archaeology* 109(2), 37-154.
- Lambert, W.G. 1985. Trees, snakes and gods in Ancient Syria and Anatolia, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 48(3), 435-451.
- Lambert, W.G. 1987. Gilgamesh in literature and art: The second and first millennia. In A.E Farkas, P.O. Harper and E.B. Harrison (eds), *Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds: Papers Presented in Honor of Edith Porada*. Mainz on Rhine: Verlag Philipp von Zabern, 37-52.
- Lefèvre-Novaro, D. 2001. Un nouvel examen des modèles réduits trouvés dans la grande tombe de Kamilari. In R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22, Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 89-98.
- Levi, D. 1925-1926. Le cretule di Hagia Triada presso Phaestos, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente* 8-9, 71-156.
- Levi, D. 1959. La villa rurale minoica di Gortina, *Bollettino d'arte* 44, 237-267.
- Levi, D. 1960. Excavations at Gortyna in Crete: II. Country life in Minoan Crete, *The Illustrated London News* 236, 16-18.
- Levi, D. 1976. *Festos e la civiltà minoica. Incunabula Graeca* 60. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Louis, M. and Isetti, G. 1964. *Les gravures préhistoriques du Mont Bego*. Bordighera: Institut International d' Etudes Ligures.
- Lucarelli, R. 2010. Demons (benevolent and malevolent), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. <https://escholarship.org/uc/item/1r72q9vv/pdf>.
- MacCall, H. 1996. *Μύθοι της Μεσοποταμίας. Μύθοι και Ιστορία των Λαών*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

- MacGillivray, J.A. 2000. The Great Kouros in Cretan art. In J.A. MacGillivray, J.M. Driessen and L.H. Sackett (eds), *A Minoan Chryselephantine Statuette and Its Aegean Bronze Age Context. British School at Athens Studies 6*. London: The British School at Athens, 122-130.
- MacGillivray, A. 2009. Lebanon and Protopalatial Crete: Pottery, chronology and people. In A.-M. Maïla-Afeiche (ed.), *Interconnections in the Eastern Mediterranean: Lebanon in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the International Symposium, Beirut 2008. Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises Special Series VI*. Beirut: Ministry of Culture of Lebanon, 187-193.
- MacGillivray, J.A. 2012. The Minoan double axe goddess and her astral realm. In N. Stampolidis, A. Kanta and A. Giannikouri (eds), *Athanasia: The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age. International Archaeological Conference, Rhodes, 28-31 May 2009, Aegean Library 3041*. Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 117-126.
- MacGillivray, J.A., Sackett, L.H., Driessen, J.M. and Hemingway, S. 1992. Excavations at Palaikastro, 1991, *Annual of the British School at Athens 87*, 121-152.
- MacKenzie, D. 1917. *Myths of Crete and pre-Hellenic Europe*. London: Gresham Pub.
- Marinatos, N. 1984. The date-palm in Minoan iconography and religion, *Opuscula Atheniensia 15*, 115-122.
- Marinatos, N. 1993. *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Marinatos, N. 2000. *The Goddess and the Warrior: The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion*. London: Routledge.
- Marinatos, N. 2007. The Minoan Mother goddess and her son. In S. Bickel, S. Schroer, R. Schurte and Ch. Uehlinger (eds), *Bilder as Quellen/Images as Sources. Studies on Ancient Near Eastern Artefacts and the Bible inspired by the Work of Othmar Keel*. Göttingen: Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht, 349-363.

- Marinatos, N. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*. Urbana: University of Illinois Press.
- Marinatos, S. 1973. *Kreta, Thera und das mykenische Hellas*. München: Hirmer Verlag.
- Marinatos, S., and Hirmer, M. 1960. *Crete and Mycenae*. Translated by J. Boardman. London: Thames and Hudson.
- Mavriyannaki, C. 1972. *Recherchers sur les larnakes minoennes de la Crète occidentale*. Incunabula Graeca 54. Roma.
- Mee, C. 1982. *Rhodes in the Bronze Age*. Warminster: Aris & Phillips.
- Mersereau, R. 1993. Cretan cylindrical models, *American Journal of Archaeology* 97(1), 1-47.
- Mitropoulou, E. 1977. *Deities and Heroes in the Form of Snakes*. Athens: Pyli.
- Moore, A.D. and Taylour, W.D. 1999. *The Temple Complex: Well Built Mycenae*. In W.D. Taylour, E.B. French and K.A. Wardle (eds), *The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae, 1959-1969*. Fascicle 10. Oxford: Oxbow Books.
- Morenz, L.D. 2004. Apophis: On the origin, name, and nature of an Ancient Egyptian anti-god, *Journal of Near Eastern Studies* 63(3), 201-205.
- Morricone, L. 1967. Eleona e Langada: Sepolcreti della Tarda Età del Bronzo a Coa, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente* 43-44, 5-311.
- Morris, C. 2006. From ideologies of motherhood to 'collecting mother goddesses'. In Y. Hamilakis and N. Momigliano (eds), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans'*. *Creta Antica* 7. Padova: Bottega d' Erasmo, 69-78.
- Morris, D. 1985. *The Art of Ancient Cyprus*. Oxford: Phaidon.
- Moss, M.L. 2005. *The Minoan Pantheon: Towards an Understanding of its Nature and Extent*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 1343.
- Mosso, A. 1907. *The Palaces of Crete and Their Builders*. London: T.F. Unwin.
- Mountjoy, P.A. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery* 1-2. Rahden:

Deutsches Archäologisches Institut.

- Mundkur, B. 1983. *The Cult of the Serpent: An Interdisciplinary Survey of Its Manifestation and Origins*. Albany: SUNY Press.
- Mylonas, G.E. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Neumann, E. 1983. *The Great Mother: An Analysis of the Archetype*. Princeton: Princeton University Press.
- Nilson, G. and Andrén, C. 1988. A new subspecies of the subalpine meadow viper, *Vipera ursinii* (Bonaparte) (Reptilia, Viperidae) from Greece, *Zoologica Scripta* 17(3), 311-314.
- Nilson, G. and Andrén, C. 2001. The meadow and steppe vipers of Europe and Asia - The *Vipera* (Acridophaga) *ursinii* complex, *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, 87-267.
- Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. Lund: Biblio & Tannen.
- Palaguta, I. 2016. Snakes' ornaments in Cucuteni-Tripolye: Icon, symbol or signal? (to the problem on interpretation of decorative motifs). In C.E. Ursu, A. Poniciuc and C.M. Lazarovici (eds), *Between Earth and Heaven, Symbols and Signs. Papers Presented at the International Symposium "From Symbols to Signs, Symbols, Rituals in Sanctuaries" Suceava, Romania, 11-13 September 2015*. Suceava: Karl A. Romstorfer, 337-354.
- Palermo, D. 1999. Il deposito votivo sul margine Orientale della Patela di Priniäs. In V. La Rosa, D. Palermo and L. Vagnetti (eds), *Επί Πόντον Πλαζόμενοι: Simposio Italiano di Studi Egei dedicato a Luigi Bernabò Brea e Giovanni Pugliese Carratelli. Roma, 18-20 febbraio 1998*. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 207-213.
- Palmer, J.L. 2014. *An Analysis of Late Bronze Age Aegean Glyptic Motifs of a Religious Nature*. PhD Dissertation, University of Birmingham
- Panagiotaki, M. 1993. The Temple Repositories of Knossos: New information from the unpublished notes of Sir Arthur Evans, *Annual of the British School at Athens* 88, 49-91.

- Panagiotaki, M. 1999a. Minoan faience and glass making: Techniques and origins. In P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.D. Niemeier (eds), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year*, Aegaeum 20. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 617-623.
- Panagiotaki, M. 1999b. *The Central Palace Sanctuary at Knossos*. British School at Athens Suppl. 31. London: The British School at Athens.
- Papadopoulos, T.J. and Kontorli-Papadopoulou, L. 1992. Aegean cult symbols in Cyprus. In P. Åström (ed), *Acta Cypria. Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology Held in Göteborg on 22-24 August 1991*, Vol. 3. Jonsered: Paul Åströms Förlag, 330-359.
- Paribeni, R. 1904. Ricerche nel sepolcreto di Hagia Triada presso Phaestos, *Monumenti antichi* 14, 677-756.
- Payne, H. 1930. Archaeology in Greece, 1929-30, *Journal of Hellenic Studies* 50(II), 236-252.
- Pendlebury, H.W., Pendlebury, J.D.S. and Money-Coutts, M.B. 1935-1936. Excavations in the Plain of Lasithi I, *Annual of the British School at Athens* 36, 5-131.
- Pendlebury, H.W., Pendlebury, J.D.S. and Money-Coutts, M.B. 1937-1938. Excavations in the Plain of Lasithi III. Karphi: A City of Refuge of the Early Iron Age in Crete, *Annual of the British School at Athens* 38, 57-145.
- Petrakis, V.P. 2006. Late Minoan III and Early Iron Age Cretan cylindrical terracotta models: A reconsideration, *Annual of the British School at Athens* 101, 183-216.
- Phillips, J. 2008. *Aegyptiaca on the Island of Crete in Their Chronological Context: A Critical Review 1-2*. *Österreichische Akademie der Wissenschaften Denkschriften der Gesamtakademie* 49. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Picard, C. 1948. *Les religions préhelléniques (Crète et Mycènes)*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Platon, N. 1971. *Zakros: The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete*. New York: Charles Scribner's Sons.

- Prent, M. 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan III C to the Archaic Period*. Religions in the Graeco-Roman World 154. Leiden and Boston: Brill.
- Pritchard, J.B. 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press.
- Rehak, P. and Younger, J.G. 1998. Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete, *American Journal of Archaeology* 102(1), 91-173.
- Remler, P. 2006. *Egyptian Mythology A to Z*. New York: Facts On File.
- Renfrew, C. 1981a. Questions of Minoan and Mycenaean cult. In R. Hägg and N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980, ActaAth*, 4°, 27. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 27-33.
- Renfrew, C. 1981b. The Sanctuary at Phylakopi. In R. Hägg and N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980, ActaAth*, 4°, 27. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 67-79.
- Renfrew, C. 1985. *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*. British School Athens Suppl. 18. London: Thames & Hudson.
- Rethemiotakis, G. 2001. *Minoan Clay Figures and Figurines. From the Neopalatial to the Subminoan period*. The Archaeological Society at Athens Library 219. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Rizzo, M. 1985. Prinias. In V. La-Rosa, M. Rizza, and A. Di Vita (eds), *Ancient Crete: A Hundred years of Italian Archaeology (1884-1984)*. Rome: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 143-167.
- Rousioti, D. 2001. Did the Mycenaeans believe in theriomorphic divinities? In R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000, Aegaeum* 22. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 305-314.
- Rutkowski, B. 1986. *The Cult Places of the Aegean*. New Haven: Yale University

Press.

- Rutkowski, B. 1991. *Petsophas: A Cretan Peak Sanctuary*. Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization I.1. Warsaw.
- Schoep, I. 2010. The Minoan 'Palace-Temple' reconsidered: A critical assessment of the spatial concentration of political, religious and economic power in Bronze Age Crete, *Journal of Mediterranean Archaeology* 23(2), 219-243.
- Seager, R. 1912. *Exploration in the Island of Mochlos*. Boston: American School of Classical Studies at Athens.
- Seiradaki, M. 1960. Pottery from Karphi, *Annual of the British School at Athens* 55, 1-37.
- Shaw, J.W., 1977. Excavations at Kommos (Crete) during 1976, *Hesperia* 46(3), 199-240.
- Shaw, J.W., Betancourt, P.P. and Watrous, L.V. 1978. Excavations at Kommos, Crete, during 1977, *Hesperia* 47, 111-170.
- Simandiraki-Grimshaw, A. 2010. Minoan Animal-Human Hybridity. In D.B. Counts and A. Bettina (eds), *The Master of Animals in Old World Iconography*. Budapest: Archaeolingua, 93-106.
- Simandiraki-Grimshaw, A. and Stevens, F. 2013. Destroying the Snake Goddess. A re-examination of figurine fragmentation at the Temple Repositories of the Palace of Knossos. In J. Driessen (ed), *Destruction. Archaeological, philological and historical perspectives*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 153-170.
- Skinner, C.A. 2001. Serpent symbols and salvation in the ancient Near East and the Book of Mormon, *Journal of Book of Mormon Studies* 10(2), 42-55.
- Soles, J.S. 1992. *Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*. Hesperia Suppl. 24. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Speybroeck, J., Beukema, W., Bok, B. and Van Der Voort, J. 2016. *Field Guide to the Amphibians and Reptiles of Britain and Europe*. London: Bloomsbury Natural History.
- Spier, J. 1992. *Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections*.

- Malibu: The J. Paul Getty Museum.
- Stanley, J.W. 2008. Snakes: Objects of religion, fear, and myth, *Journal of Integrative Biology* 2, 42-58.
- Steel, L. 2004. *Cyprus Before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Duckworth.
- Steel, L. 2013. The social world of Early-Middle Bronze Age Cyprus: Rethinking the Vounous bowl, *Journal of Mediterranean Archaeology* 26(1), 51-73.
- Stewart, J.R. 1999. *Corpus of Cypriote Artefacts of the Early Bronze Age III:1*. Studies in Mediterranean Archaeology 3(1). Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Stone, M. 1993. *When God was a Woman*. New York: Barnes & Noble.
- Taylor, W. 1970. New light on Mycenaean religion, *Antiquity* 44, 270-280.
- Tomovic, L. 2006. Systematics of the nose-horned viper (*Vipera ammodytes* LINNAEUS, 1758), *Herpetological Journal* 16, 191–201.
- Tomovic, L. and Dzukic, G. 2003. Geographic variability and taxonomy of the nose-horned viper, *Vipera ammodytes* (L. 1758) in the central and eastern parts of the Balkans: A multivariate study, *Amphibia-Reptilia* 24, 359-377.
- Trčková-Flamee, A. 2003. Motif of the snake and its meanings in the Minoan iconography. The relation between Crete, Egypt and Near East, *Eirene* 39, 119-149.
- Treuil, R., Dacque, P., Poursat, J.C. and Touchais, G. 1989. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (μτφρ. Ό. Πολυχρονοπούλου και Α. Φιλίππα-Touchais). Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Tsipopoulou, M. 2001. A new Late Minoan III C shrine at Halasmenos, East Crete. In R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22, Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 99-101.
- Tsipopoulou, M. 2009. Goddesses for 'gene'? The Late Minoan III C Shrine at Halasmenos, Ierapetra. In A.L. D'Agata, and A. Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of*

- Geraldine C. Gesell*, Hesperia Supplement 42. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 121-136.
- Valakos, E.D., Pafilis, P., Sotiropoulos, K., Lymberakis, P., Maragou, P. and Foufopoulos, J. 2008. *The Amphibians and Reptiles of Greece*. Frankfurt am Main: Chimaira.
- Van der Toorn, K. 1998. Goddesses in Early Israelite Religion. In L. Goodison and C. Morris (eds), *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*. London: British Museum Press, 83-97.
- Vanschoonwinkel, J. 1996. Les animaux dans l'art minoen. In D.S. Reese (ed.), *Pleistocene and Holocene Fauna of Crete and Its First Settlers*. Monographs in World Archaeology 28. Madison: Prehistory Press, 351-412.
- Verlinden, C. 1984. *Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb, du IIIe millénaire du VIIe siècle avant J.C.* Archaeologica Transatlantica 4. Rhode Island: Brown University Center for Old World Archaeology and Art.
- Vitt, J.L. and Caldwell, J.P. 2014. *Herpetology, Fourth Edition: An Introductory Biology of Amphibians and Reptiles*. London: Elsevier Academic Press.
- Vlachopoulos, A. 2008. A Late Mycenaean journey from Thera to Naxos: The Cyclades in the Twelfth Century BC. In B. Neil, J. Doole, G. Gavalas and C. Renfrew (eds), *Ορίζων/Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 479-491.
- Voelkle, W.M. 1987. Morgan Manuscript M. 1001: The seven deadly sins and the seven evil ones. In A.E. Farkas, P.O. Harper and E.B. Harrison (eds), *Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds: Papers Presented in Honor of Edith Porada*. Mainz on Rhine: Verlag Philipp von Zabern, 101-114.
- Voskos, I. and Knapp, A.B. 2008. Cyprus at the end of the Late Bronze Age: Crisis and colonization or continuity and hybridization? *American Journal of Archaeology* 112(4), 659-684.
- Warburg, A and Mainland, W.F. 1939. A lecture on serpent ritual, *Journal of the Warburg Institute* 2(4), 277-292.

- Warburg, A. and Steinberg, M. 1995. *Images from the Region of the Pueblo Indians of North America*. London: Cornell University Press.
- Ward, A. 1994. *Το Έπος του Γκιλγκαμές*. Αθήνα: Ιστός.
- Warren, P. M. 1972. *Myrtos: An Early Bronze Age Settlement in Crete*. The British School at Athens Suppl. 7. London.
- Warren, P.M. 1973. The beginnings of Minoan religion. In G. Rizza (ed), *Antichità Cretesi: Studi in Onore di Doro Levi I*. Cronache di Archeologia 12. Catania: Università di Catania e Istituto di archeologia, 137-147.
- Warren, P. M. 1976. *The Aegean Civilizations. The Making of the Past*. London: Elsevier-Phaidon.
- Warren, P.M. 1980. Knossos and its foreign relations in the Early Bronze Age, Στο Μ. Χατζηδάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976*, 1, Αθήνα, 628-637.
- Warren, P.M. and Hankey, V. 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Watrous, L.V. 1991. The origin and iconography of the Late Minoan painted larnax, *Hesperia* 60, 285-307.
- Watrous, L.V. 1992. *Kommos III: The Late Bronze Age Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Watrous, L.V. 1996. *The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro: A Study of Extra-Urban Sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete*, Aegaeum 15. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- Watrous, L.V. 1998. Egypt and Crete in the Early Middle Bronze Age: A case of trade and cultural diffusion. In E.H. Cline and D. Harris-Cline (eds), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, Aegaeum 18. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, 19-28.
- Weingarten, J. 1991. *The Transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius: A Study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age*. Studies in Mediterranean Archaeology 88. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Weingarten, J. 2013. The arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete:

- Contact and choice. In L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi and S. Valentini (eds), *SOMA 2012: Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*. Oxford: Archaeopress, 371-378.
- Westenholz, J.G. 1998. Goddesses of the Ancient Near East 3000-1000 B.C. In L. Goodison and C. Morris (eds), *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*. London: British Museum Press, 63-82.
- Wide, S. 1901. Mykenische Götterbilder und Idole, *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts Athenische Abteilung* 26, 247-257.
- Wiener, M.H. 2013. Contacts: Crete, Egypt, and the Near East circa 2000 B.C. In J. Aruz, S. Graff and Y. Rakic (eds), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* New York and New Haven: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press, 34-43.
- Wilkinson, R.H. 2003. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Williams, B.E. 1908a. Cult objects. In H. Boyd-Hawes, B.E. Williams, R.B. Seager and E.H. Hall (eds), *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*. Philadelphia: The American Exploration Society, 47-48.
- Williams, B.E. 1908b. Religion of the Minoans. In H. Boyd-Hawes, B.E. Williams, R.B. Seager and E.H. Hall (eds), *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*. Philadelphia: The American Exploration Society, 51-53.
- Xanthoudides, S. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara: An Account of Some Early Cemeteries of Southern Crete*. London: University Press of Liverpool and Hodder & Stoughton.
- Younger, J. 1988. *The Iconography of Late Minoan and Mycenaean Sealstones and Finger Rings*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Yule, P. 1980. *Early Cretan Seals: A Study of Chronology. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 4. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Zervos, C. 1956. *L' art de la Crète néolithique et minoenne*. Paris: Cahiers d'Art.

B. Ελληνόγλωσση

- Αλεξίου Στ. 1955. Ανασκαφή Κατσαμπά Κρήτης, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 110, 311-314.
- Αλεξίου, Στ. 1958. Η μινωϊκή θεά μεθ' υψωμένων χειρών, *Κρητικά Χρονικά* IB. Ηράκλειο.
- Αλεξίου, Στ. 1963. Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης. Νομοί Ηρακλείου και Λασιθίου, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 18, 309-316.
- Βαλάκος, Στρ., Δημάκη, Μ. και Παφίλης, Π. 2004. *Ερπετά και αμφίβια*. Μυτιλήνη: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Βασιλάκης, Α. 2015. *Κνωσός. Το ανάκτορο και ο αρχαιολογικός χώρος*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βικάτου, Ό. 2006. Ανασκαφή Αγίας Τριάδας Νομού Ηλείας και Χαλκιά Νομού Μεσσηνίας, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 193-200.
- Βλαχόπουλος, Α. 2003. Ο Υστεροελλαδικός ΙΙΙΓ Οικισμός της Γρόττας Νάξου. Στο Κέντρο ή στην Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου; Στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά και Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου, Λαμία Σεπτέμβριος 1999*. Αθήνα, 493-522.
- Βλαχόπουλος, Α. 2006. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, Τόμος Ι. Σειρά δημοσιευμάτων περιοδικού Αρχαιογνωσία 4. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Βλαχόπουλος, Α. 2012. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, Τόμος ΙΙ. Σειρά δημοσιευμάτων περιοδικού Αρχαιογνωσία 10. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Δαβάρας, Κ. 1974. Ανασκαφή ΜΜ ιερού κορυφής Βρύσινα Ρεθύμνης, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 7, 210-213.
- Δημακοπούλου, Κ. 1982. *Το μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο και η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στη Λακωνία*. Διδακτορική Διατριβή Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα.
- Δημακοπούλου, Κ. 2009. Το μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο: Μια νέα προσέγγιση.

- Στο W.G. Cavanagh, C. Gallou and M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*. British School at Athens Studies 16. London: British School at Athens, 95-104.
- Δημητρόπουλος, Α. και Ιωαννίδης, Γ. 2002. *Ερπετά της Ελλάδας και της Κύπρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή.
- Ιακωβίδης, Σ. 1969-70. *Περατή: Το Νεκροταφείο*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 67. Αθήνα
- Καλτσάς, Ν. 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- Κάντα, Α. και Δαβάρας, Κ. 2011. *Ελουθία Χαρισίων. Το ιερό σπήλαιο της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρο*. Ηράκλειο: Χορηγία Έκδοσης Δήμος Μινώα Πεδιάδας.
- Καρδαρά, Χρ. 1977. *Απλώματα Νάξου. Κινητά ευρήματα τάφων Α και Β*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 88. Αθήνα.
- Καρέτσου, Α, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. και Παπαδάκης, Ν. 2000. *ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ: Πολιτιστικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Ηράκλειο: Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
- Καρέτσου, Α. 1974. Το ιερό κορυφής του Γιούχτα, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 129, 228-239.
- Καρέτσου, Α. 1977. Το ιερό κορυφής του Γιούχτα, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 132, 419-420.
- Κορρές, Γ. 1973. Μινωικά επιβιώσεις και αναβιώσεις. Στο Γ.Ι. Κουρμούλης και Μ. Μανούσακας (επιμ.), *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971, Τόμος 1*. Ρέθυμνο, 411-476.
- Κουσουλής, Π. 2012Ο ὄφις ὁ ἀρχαῖος: ὄψεις τοῦ ἀρχέγονου κακοῦ καὶ τοῦ δαιμονικοῦ κόσμου στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο. Στο Σ. Ντάλης (επιμ.), *Η Μεσόγειος και ο Κόσμος Χθες και Σήμερα*. Ειδική έκδοση του περιοδικού Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική 24. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 47-70.

- Κουσουύλης, Π. 2017. Περί όφεων..., *Θέματα Αρχαιολογίας* 1.1, 106-107.
- Μαρινάτος, Σπ. 1927-1928. Γοργόνες – Γοργόνεια, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 66-67, 7-41.
- Μαρινάτος, Σπ. 1937. Αι μινωικά θεαί του Γαζίου, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 76, 278-291.
- Μερούσης, Ν. 2000. Οι εικονογραφικοί κύκλοι των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Οι διαστάσεις της εικονογραφίας στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών. Διδακτορική Διατριβή Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη.
- Μπουλώτης, Χ. 2005. Πτυχές θρησκευτικής έκφρασης στο Ακρωτήρι, *Αλς* 3, 20-75.
- Μυλωνάς, Γ. 1980. *Το έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1979*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ντικμπασάνης, Χ. 2002. *Η λατρεία του Μεγάλου Φιδιού: Οφιολατρεία*. Αθήνα: Αρχέτυπο.
- Ντούμας, Χρ. 1965. Κορφή τ' Αρωνίου, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20, 41-64.
- Παπαδημητρίου, Α. 2015. *Μυκήνες*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- Παπαδοπούλου, Ε. και Τζαχίλη, Ι. 2011. Συστηματική ανασκαφή στο ιερό κορυφής του Βρύσινα Ν. Ρεθύμνης: Προκαταρκτική παρουσίαση. Στο Ε.Γ. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Ανδριανάκης και Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8.10.2006*, Α3. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 293-312.
- Παπαδοπούλου, Ε., και Τζαχίλη, Ι. 2010. Ανασκαφή στο ιερό κορυφής του Βρύσινα Νομού Ρεθύμνης. Στο Μ. Ανδριανάκης και Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 452-463.
- Παφίλης Π. και Βαλάκος Σ.Δ. 2012. *Αμφίβια και Ερπετά της Ελλάδας: Οδηγός Αναγνώρισης*. Αθήνα: Πατάκη.
- Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 1985. *Πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα Επιδαυρίας*. Διδακτορική Διατριβή Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα
- Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1990. *Μινωικά πήλινα ειδώλια της Συλλογής Μεταξά*.

- Συμβολή στη μελέτη της μινωικής πλαστικής*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Πλάτων, Ν. 1957. Ανασκαφή Χόνδρου Βιάννου, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 112, 136-147.
- Ρεθεμιωτάκης Γ. 1979. Λάρνακες και αγγεία από το Καβροχώρι Ηρακλείου, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 34, 228-259.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1998. *Ανθρωπομορφική πηλοπλαστική στην Κρήτη από τη Νεοανακτορική έως την Υπομινωική περίοδο*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 174. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Σακελλαράκης, Γ. 1975. Ανασκαφή Αρχανών, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 130, 255-321.
- Σακελλαράκης, Γ. 1980. Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικών μινωικών σφραγίδων από τις Αρχάνες, Στο Μ. Χατζηδάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976*, 1, Αθήνα, 510-530.
- Σακελλαράκης, Γ. 1997. Μινωικό χάλκινο ειδώλιο σκορπιού από τα Κύθηρα. Στο Β.Χ. Πετράκος (επιμ.), *Έπαινος Ιωάννου Κ. Παπαδημητρίου*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 423-472.
- Τζαχίλη, Ί. 2011. Βρύσινας Ι. Μινωικά Αστικά Τοπία: Τα αγγεία με τις επίθετες πλαστικές μορφές από το ιερό κορυφής του Βρύσινα και η αναζήτηση του βάθους. Αθήνα: Βιβλιοσυνεργατική.
- Τζαχίλη, Ί. 2013. Το ιερό κορυφής του Βρύσινα, νοτίως του Ρεθύμνου. Έρευνες και προβληματισμοί, *Αρχαιολογία και Τέχνες* (ψηφιακή έκδοση). www.archaiologia.gr/blog/2013/02/11/to-ιερό-κορυφής-του-βρύσινα/.
- Χριστόπουλος, Γ.Α. και Μπαστιάς, Ι.Κ. 1991. *Ζωολογία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κατάλογος Γραφημάτων

Γράφημα 1. Αριθμός δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο	127
Γράφημα 2. Γεωγραφική κατανομή δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο.....	127
Γράφημα 3. Υλικό κατασκευής δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο	128
Γράφημα 4. Τύποι δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο	128
Γράφημα 5. Αριθμός δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα.....	129
Γράφημα 6. Αρχαιολογικές συνάφειες των δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα	129
Γράφημα 7. Τύποι δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα.....	130
Γράφημα 8. Υλικό κατασκευής δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα	130
Γράφημα 9. Ποσοστά (%) κατανομής δειγμάτων ανάλογα με τα συμφραζόμενά τους.....	131
Γράφημα 10. Χρονολογική κατανομή δειγμάτων ανάλογα με τα συμφραζόμενά τους.....	131
Γράφημα 11. Τύποι δειγμάτων ανάλογα με τα συμφραζόμενά τους.....	132
Γράφημα 12. Αριθμός δειγμάτων ανά υλικό κατασκευής.....	132
Γράφημα 13. Αριθμός δειγμάτων ανά τύπο τεχνέργου	133

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1. Το «κύπελλο του <i>Gudea</i> ». Λεπτομέρεια της παράστασης (www.wikipedia.org)	135
Εικόνα 2. Σουμεριακή κυλινδρική σφραγίδα. Απεικόνιση καθιστών μορφών και φιδιών (www.britishmuseum.org)	135
Εικόνα 3. Αποτύπωμα σφραγίδας. Απεικόνιση θεάς με οφιοειδή πόδια (Buchanan 1971: 8, Fig. 1)	135
Εικόνα 4. Οφιόμορφα ειδώλια «Μητέρας-θεάς». Πόλεις Ur και Uruk (www.ancient-origins.net)	135
Εικόνα 5. Ειδώλιο ανδρικής μορφής με φίδι (Marinatos 2010: 20, Fig. 2.11)	135
Εικόνα 6. Αποτύπωμα σφραγιδοκύλινδρου με παράσταση του Dumuzi πλαισιωμένου από φίδια (MacCall 1996: 83)	135
Εικόνα 7. Αγγείο από το <i>Khafaje</i> . Απεικόνιση της θεάς <i>Ishtar</i> (Frankfort 1996: 41, Fig. 33)	136
Εικόνα 8. Περίπτο με απεικόνιση της θεάς <i>Ashtarte</i> (www.sourcemory.net)	136
Εικόνα 9. Θραύσματα αγγείων με παραστάσεις φιδιών της Εποχής του Σιδήρου από τον οικισμό <i>Salūt</i> . Αρχαιολογικό Μουσείο Ομάν (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)	136
Εικόνα 10. Χάλκινα ομοιώματα φιδιών της Εποχής του Σιδήρου από τον οικισμό <i>Salūt</i> . Αρχαιολογικό Μουσείο Ομάν (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)	136
Εικόνα 11. Πάπυρος με παράσταση θεού που επιτίθεται με δόρυ στον Απόφι. Βίβλος των Νεκρών (www.ancient.eu)	137
Εικόνα 12. Πάπυρος με τον θεό-φίδι <i>Sito</i> (Clark 1959: 192, Pl. 12)	137
Εικόνα 13. Ο θεός-ερπετό ή Απόφης (www.wikipedia.org)	137
Εικόνα 14. Τοιχογραφία της Θεάς <i>Ίσιδος</i> από τον τάφο της Νεφερτάρης. (Baring and Cashford 1993: 266, Fig. 1)	137
Εικόνα 15. Τοιχογραφία με παράσταση της δημιουργίας του κόσμου από το αρχέγονο ερπετό. Τάφος Ραμσή VI (Clark 1959: 244, Fig. 38)	137
Εικόνα 16. Πάπυρος με παράσταση του Σεθ να πολεμάει τον Απόφι (Marinatos 2007: 359, Fig. 6)	138
Εικόνα 17. Παράσταση με τον θεό Ρα και το φίδι να τον προστατεύει. Τάφος του Ραμσή I (www.ancient.eu)	138
Εικόνα 18. Αιγυπτιακό επιτραπέζιο παίγνιο με τη μορφή του Mehen. Leiden (www.ancient.eu)	138
Εικόνα 19. Τοιχογραφία του Ρα μεταμορφωμένου στην ιερή Γάτα της Ηλιούπολης αν φονεύει τον Απόφι κάτω από τη μουριά της θεάς Νουτ (www.ancient.eu)	138
Εικόνα 20. Οι επτά μορφές του Όσιρι. Τοιχογραφία από τον Τάφο του Ραμσή VI (Clark 1959: 167, Fig. 24)	138
Εικόνα 21. Αγαλματίδιο της θεάς <i>Beset</i> (Weingarten 2012: 373, Fig. 6.12)	139

Εικόνα 22. Λίθινη «μαγική» στήλη με παράσταση του θεού Horus. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	139
Εικόνα 23. Ασβεστολιθική πλάκα με παράσταση της θεάς Qudushu (Westenholz 1998: 80, Fig. 28).....	139
Εικόνα 24. Φακοειδές προχοΐδιο. Μεσοκυπριακή ΙΙ περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	139
Εικόνα 25. Ευρύστομη πρόχους. Υστεροκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	139
Εικόνα 26. Προχυτική λεκάνη ερυθροστιλβωτής κεραμικής. Πρωτοκυπριακή ΙΙΙ/Μεσοκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	139
Εικόνα 27. Προχοΐσκη δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	140
Εικόνα 28. Πρόχους δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	140
Εικόνα 29. Πρόχους με λοξότμητο στόμιο δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	140
Εικόνα 30. Φιάλη με πόδι δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	140
Εικόνα 31. Πρόχους με ζωόμορφη προτομή στο λαιμό. Λευκή γραπτή κεραμική. Μεσοκυπριακή ΙΙΙ/ Υστεροκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	140
Εικόνα 32. Κύπρος. Υάλινο φλασκί Ρωμαϊκής περιόδου (Harden 1934: 50, Pl. IV, 1).....	140
Εικόνα 33. Κύπρος. Υάλινο φλασκί Ρωμαϊκής περιόδου (Harden 1934: 50, Pl. V).....	141
Εικόνα 34. Κύπρος. ΥΜ ΙΙΙΓ κρατήρας από την Πύλα (Catling and Karageorghis 1961: 115, Fig. 5).....	141
Εικόνα 35. Κύπρος. Αγγείο από τους Βουνούς της 3 ^{ης} χιλιετίας (www.gettyimages.com)..	141
Εικόνα 36. Μολδαβία. Γραπτή διακόσμηση φιδιού από αγγείο της Ύστερης Εποχής του Πολιτισμού των Cucuteni (Gimbutas 1974: 95, Fig. 60).....	141
Εικόνα 37. Μολδαβία. Σύνολο ανθρωπόμορφων ειδωλίων που βρέθηκε εντός αγγείου (Gimbutas 1989: 133, Fig. 215b).....	141
Εικόνα 38. Σέσκλο. Κεφάλι νεολιθικού ειδωλίου (Gimbutas 1989: 126, Fig. 202).....	142
Εικόνα 39. Αίγινα. Ο «πότνιος θηρών» από το Θησαυρό της Αίγινας (www.britishmuseum.org).....	142
Εικόνα 40. Αίγινα. Χρυσό ενώτιο από το Θησαυρό της Αίγινας (www.britishmuseum.org).....	142
Εικόνα 41. Μυκήνες. Επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	142

Εικόνα 42. Μυκήνες. Πρόχους. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	142
Εικόνα 43. Μυκήνες. Σφραγιστικό αποτύπωμα (CMS I 145).....	142
Εικόνα 44. Μυκήνες. Τράπεζα προσφορών. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	143
Εικόνα 45. Μυκήνες. Κέρνος.Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	143
Εικόνα 46. Μυκήνες. Ομοιώματα φιδιών από το Θρησκευτικό Κέντρο (Moore and Taylour 1999: 29, Pl. 9a).....	143
Εικόνα 47. Μυκήνες. Ομοίωμα φιδιού από το Θρησκευτικό Κέντρο (Moore and Taylour 1999: 67, Pl. 23a).....	143
Εικόνα 48. Μιδέα. Αποτύπωμα σφραγιστικού δαχτυλιδιού (CMS I 189)	143
Εικόνα 49. Αμυκλαίο. Άνω τμήμα κεφαλής ειδωλίου (Δημακοπούλου 2009: 95, Εικ. 10.1)	143
Εικόνα 50. Αμυκλαίο. Τμήμα ειδωλίου (Δημακοπούλου 2009: 95, Εικ. 10.2α)	144
Εικόνα 51. Μενίδι. Αποτύπωμα σφραγιδόλιθου (CMS XI 112).....	144
Εικόνα 52. Περατή. Πρόχους (Ιακωβίδης 1969-1970: 73, Πίν. 21β, Αρ. 553).....	144
Εικόνα 53. Νάξος. Όψιμη υδρία (Καρδάρα 1977: 33, Πίν. 42α, Αρ. 913)	144
Εικόνα 54. Νάξος. Όψιμη υδρία (Καρδάρα 1977: 34, Πίν. 42β, Αρ. 936)	144
Εικόνα 55. Νάξος. Πρώιμη μαρμάρινη πλάκα της 3 ^{ης} χιλιετίας (Ντούμας 1965: 63, Σχ. 13)	144
Εικόνα 56. Ακρωτήρι – Ξεστή 4. Θραύσμα τοιχογραφίας (Μπουλώτης 2005: 31, Εικ. 8) ..	145
Εικόνα 57. Ρόδος. Υδρία (Mee 1982: 38, Pl. 34:3, No NT17:49).....	145
Εικόνα 58. Καλό Χωριό Ιεράπετρας. Νεολιθικό στεατοπυγικό ειδώλιο (www.fhw.gr).....	145
Εικόνα 59. Κνωσός. Κεφάλι νεολιθικού ομοιώματος φιδιού (Evans 1964: 238, Fig. 60, 16)	145
Εικόνα 60. Μόχλος. Θηριομορφικός σφραγιδόλιθος από αποθέτη του νεκροταφείου (Kenna 1959: 16, Fig. 20).....	145
Εικόνα 61. Σφουγγαράς. Πτηνόμορφη σφραγίδα από αποθέτη του νεκροταφείου (Kenna 1959: 15, Fig. 17).....	145
Εικόνα 62. Κουμάσα. Αγγείο-ειδώλιο (Xanthoudides 1924: 39, Pl. II, No 4137).....	146
Εικόνα 63. Πλάτανος. Κυλινδρική σφραγίδα από τον θολωτό τάφο Β (Xanthoudides 1924: 112-115, Pl. XIV, No 1097).....	146
Εικόνα 64. Πλάτανος. Κομβιόσχημη σφραγίδα από τον θολωτό τάφο Β (Xanthoudides 1924: 120, Pl. XIV, No 1061).....	146
Εικόνα 65. Καλαθιανά. Θηριομορφική σφραγίδα από το θολωτό τάφο Κ (Xanthoudides 1924: 83, Pl. VIII, No 820).....	146

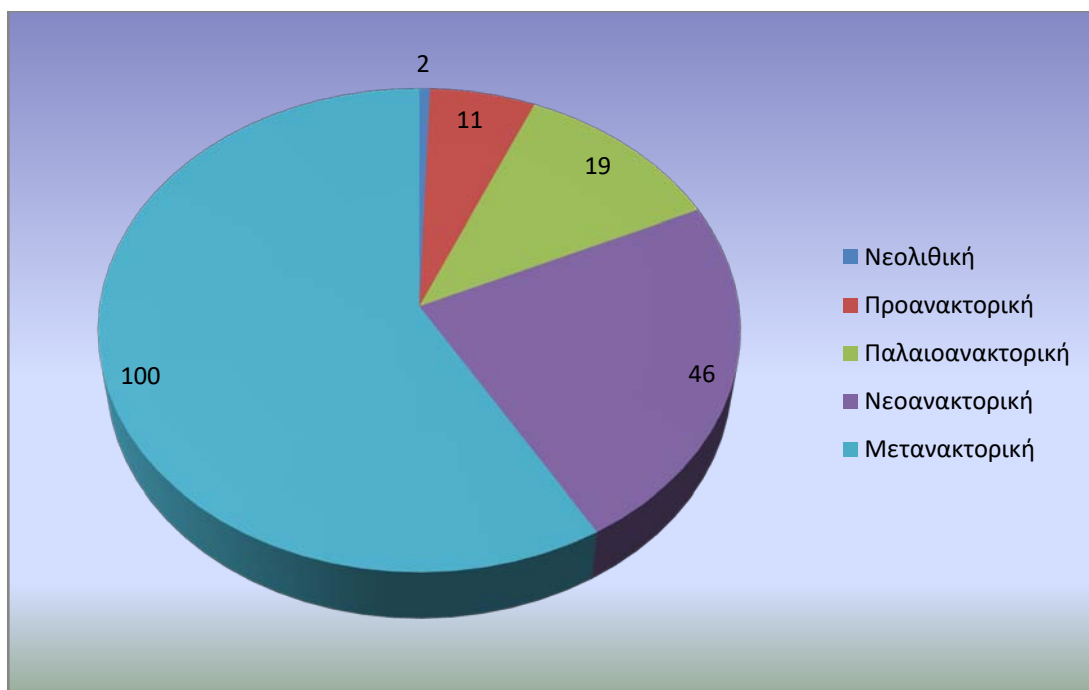
Εικόνα 66. Άγιος Ονούφριος. Χρυσό σπειροειδές κόσμημα (σφιγκτήρας;) από ταφικό αποθέτη (Evans 1895: 110, Fig. 91)	146
Εικόνα 67. Μονή Οδηγήτριας. Αγγείο χοών με επίθετο φίδι (Branigan and Campbell-Green 2010: 87, Fig. 33, No P28).....	146
Εικόνα 68. Μονή Οδηγήτριας. Θηριομορφική σφραγίδα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	147
Εικόνα 69. Δρακόνες. Ακέραιο πιθοειδές αγγείο από χώρο εξωτερικά του θολωτού τάφου Z (Xanthoudides 1924: 78-89, Pl. XLII, No 5043).....	147
Εικόνα 70. Φουρνί Αρχανών. Θηριομορφική σφραγίδα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	147
Εικόνα 71. Λίθινη σφραγίδα της MM II περιόδου με περίγραμμα μορφής, που ομοιάζει με το αγγείο της Κουμάσας. Μουσείο του Πανεπιστημίου της Φιλαδέλφειας (CMS XIII 87).....	147
Εικόνα 72. Πετσοφάς. Ομοίωμα δύο κουλουριασμένων αντιθετικών φιδιών (Bosanquet et al. 1902-1903: 379, Pl. XIII, 74).....	147
Εικόνα 73. Πετσοφάς. Σπειροειδή κουλούρα πηλού (Rutkowski 1991: 129, Pl. LIII, 13)...	147
Εικόνα 74. Μόχλος. Σφραγίδα από τον Τάφο XXX (Yule 1980: motif 17d, Pl. 11)	148
Εικόνα 75. Οικία Ε Μαλίων. Ελεφαντοστέινη σφραγίδα με παράσταση δύο ή τριών συμπλεκόμενων φιδιών (Dessenne and Deshayes 1959: 140, Pl. LXXII 2)	148
Εικόνα 76. Γιούχτας. Ομοιώματα φιδιών. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	148
Εικόνα 77. Γιούχτας. Χρυσό περίαπτο (Καρέτσου 1977: 420, Πίν. 222δ)	148
Εικόνα 78. Φαιστός. Φιάλη καμαραϊκού ρυθμού (www.fhw.gr)	148
Εικόνα 79. Αγία Τριάδα. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II 98).....	148
Εικόνα 80. Τεκτονικά σύμβολα φιδιών (Hood 2002: 101-102, Types 3a-c).....	149
Εικόνα 81. Τρίπλευρη πρισματική σφραγίδα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (CMS VI 93)	149
Εικόνα 82. Ζάκρος. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II 7 183).....	149
Εικόνα 83. Ζάκρος. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II 7 189).....	149
Εικόνα 84. Ζάκρος. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II 7 199).....	149
Εικόνα 85. Φαιστός. Σχεδιαστική αποτύπωση μόνωτης κύλικας (Evans 1935: 184, Fig. 145b)	150
Εικόνα 86. Αγία Τριάδα. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II 6 4).....	150
Εικόνα 87. Γόρτυνα. Θραύσμα τοιχογραφίας (Ρεθεμιωτάκης 1998: 148, No 153, Εικ. 106)	150
Εικόνα 88. Πόρος. Χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι (Kyriakidis 2005: 139, Fig. 2a)	150
Εικόνα 89. Κνωσός. Τέχνηρα από τα Θησαυροφυλάκεια του Ιερού (Evans 1921: 518, Fig. 377)	150

Εικόνα 90. Κνωσός. Η «θεά των όφεων». Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	151
Εικόνα 91. Κνωσός. Η «ακόλουθος» της «θεάς των όφεων». Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	151
Εικόνα 92. Κνωσός. Τριποδική τράπεζας προσφορών με φανταστική σχεδιαστική απόδοση φιδιών να τρέφονται πάνω σε αυτήν (<i>snake table</i>) (Evans 1935: 149, Fig. 115b).....	151
Εικόνα 93. Κνωσός. Διάτρητα αγγεία με πλαστικά φίδια (Evans 1935: 155, Fig. 119).....	151
Εικόνα 94. Κνωσός. Η «κηρήθρα» (Evans 1935: 154, Fig. 118).....	152
Εικόνα 95. Κνωσός. Κυλινδρικό αγγείο με φανταστική σχεδιαστική απόδοση φιδιών να έρπουν πάνω του (Evans 1935: 142, Fig. 111).....	152
Εικόνα 96. Κνωσός. Θραύσμα τοιχογραφίας (Kaiser 1976: 280, Pl. 49).....	152
Εικόνα 97. Κνωσός.Θραύσμα τοιχογραφίας (Evans 1928: 742, Fig. 475).....	152
Εικόνα 98. Κνωσός. Θραύσμα τοιχογραφίας (Hood 2005: 56-58, Fig. 2.7b).....	152
Εικόνα 99. Ισόπατα. Αποτύπωμα χρυσού σφραγιστικού δαχτυλιδιού (CMS Π3 51).....	152
Εικόνα 100. Βρύσινας. Κάλαθος/Λεκανίδα (www.archaiologia.gr).....	153
Εικόνα 101. Παλαίκαστρο. Σύμπλεγμα ανθρωπόμορφων ειδωλίων (www.fhw.gr).....	153
Εικόνα 102. Καβούσι Βροντά. Κάλαθος (Gesell 2004a: 140, Fig. 7.6).....	153
Εικόνα 103. Καβούσι Βροντά. <i>Snake tube</i> με κάλαθο (Day et al. 2006: 140, Fig. 1c).....	153
Εικόνα 104. Γουρνιά. Ειδώλιο με πλαστικά φίδια. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).....	154
Εικόνα 105. Γουρνιά. Κεφάλι και άνω άκρα ειδωλίου (Gesell 2010: 133, Fig. 13.3).....	154
Εικόνα 106. Γουρνιά. <i>Snake tube</i> με πλαστικά φίδια (τα κεφάλια τους είναι συμπληρωμένα) (Evans 1935: 141, Fig. 110).....	154
Εικόνα 107. Καρφί. <i>Snake tube</i> (Gesell 1970: 252, Pl. 43, Fig. 17).....	154
Εικόνα 108. Καρφί. Θραύσμα γυναικείου ειδωλίου με πλαστικό φίδι (Gesell 2010: 137, Fig. 13.9).....	155
Εικόνα 109. Κατσαμπάς. <i>Snake tubes</i> (Αλεξίου 1955: 311, Πίν. 117α).....	155
Εικόνα 110. Κνωσός. Ειδώλιο από το Ιερό των Διπλών Πελέκεων (Evans 1935: 162, Fig. 120:7).....	155
Εικόνα 111. Κνωσός. Μολύβδινο ειδώλιο από το Μικρό Ανάκτορο (Evans 1928: 540, Fig. 344).....	155
Εικόνα 112. Καβροχώρι. Λάρνακα (Ρεθεμνιωτάκης 1979: 228, Πίν. 94).....	156
Εικόνα 113. Αγία Τριάδα. Χρυσό περίαπτο (Davaras 1976: 10, Fig. 5).....	156
Εικόνα 114. Πρινιάς Πατέλλα. Άνω άκρο ειδωλίου με φίδι (Gesell 2004a: 139, Fig. 7.3) ..	156
Εικόνα 115. Πρινιάς Πατέλλα. Άνω άκρο ειδωλίου με φίδι (Gesell 2004a: 139, Fig. 7.4) ..	156
Εικόνα 116. Πρινιάς Πατέλλα. <i>Snake tube</i> με πλαστικά φίδια (Gesell 1976: 253, Pl. 44, Fig. 22).....	157
Εικόνα 117. Κανιά. Ειδώλιο με πλαστικά φίδια (Αλεξίου 1958: 195, Πιν. Ζ, Εικ. 1).....	157

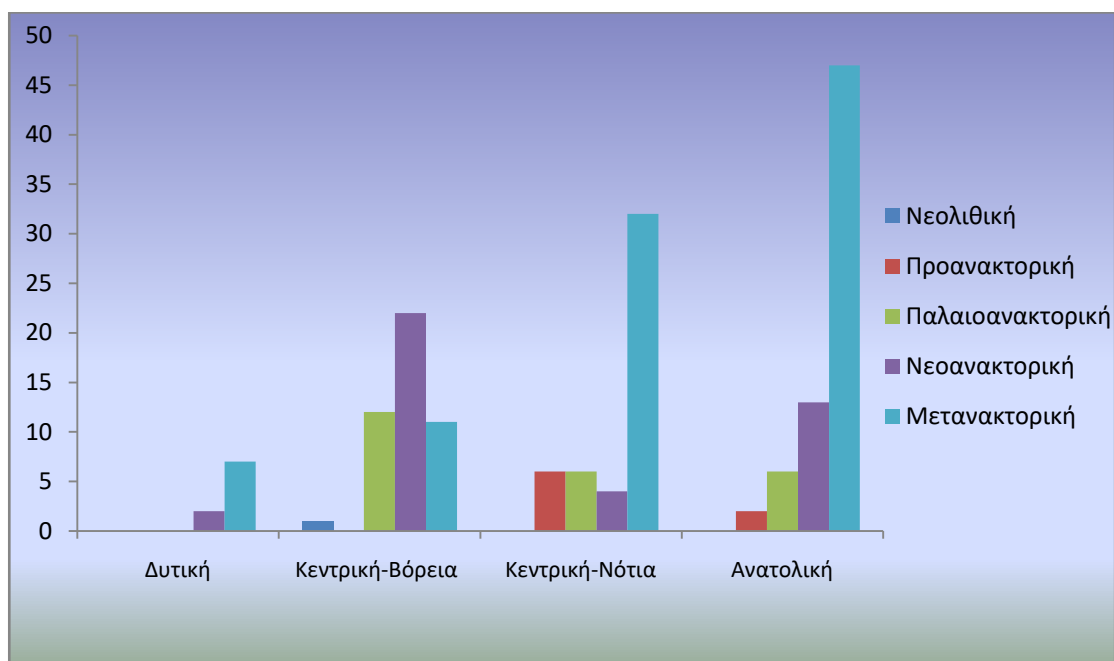
Εικόνα 118. Κανιά. Κεφάλι ειδωλίου με φίδια στο διάδημα (Αλεξίου 1958: 195, Πίν. Η, Εικ. 1).....	157
Εικόνα 119. Πατσός. Κεφάλι ανθρωπόμορφου ειδωλίου (Ρεθεμιωτάκης 1998: 46, Εικ. 67)	157
Εικόνα 120. Μουσείο Ρεθύμνου. Λάρνακα (Watrous 1991: 285, Pl. 87a)	157
Εικόνα 121. Μουσείο Τέχνης του Harvard. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS XIII 39)	157

Γραφήματα

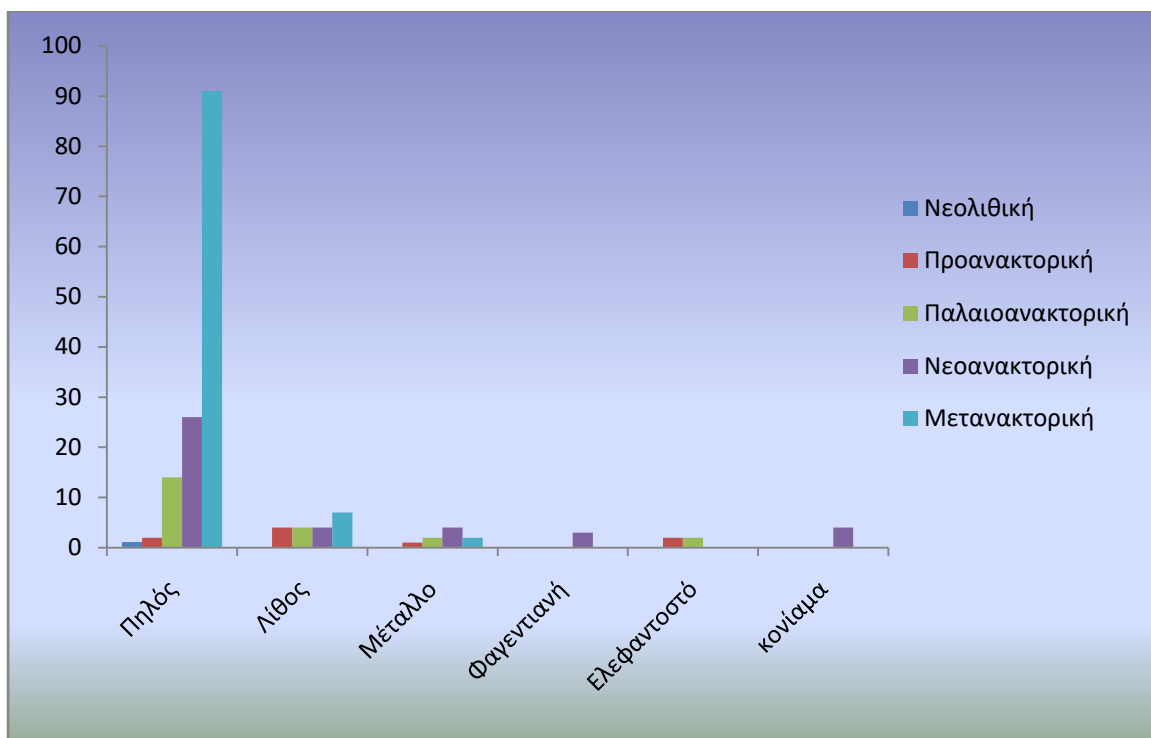

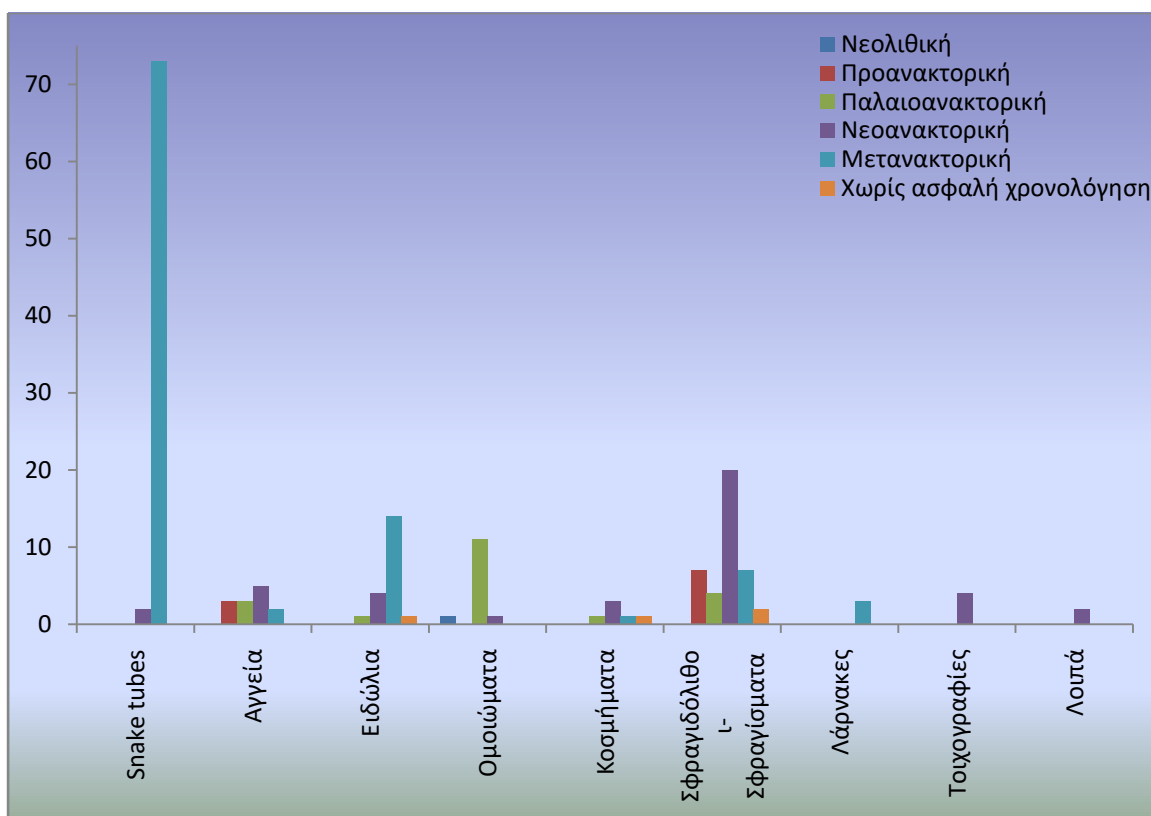
Γράφημα 1. Αριθμός δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο

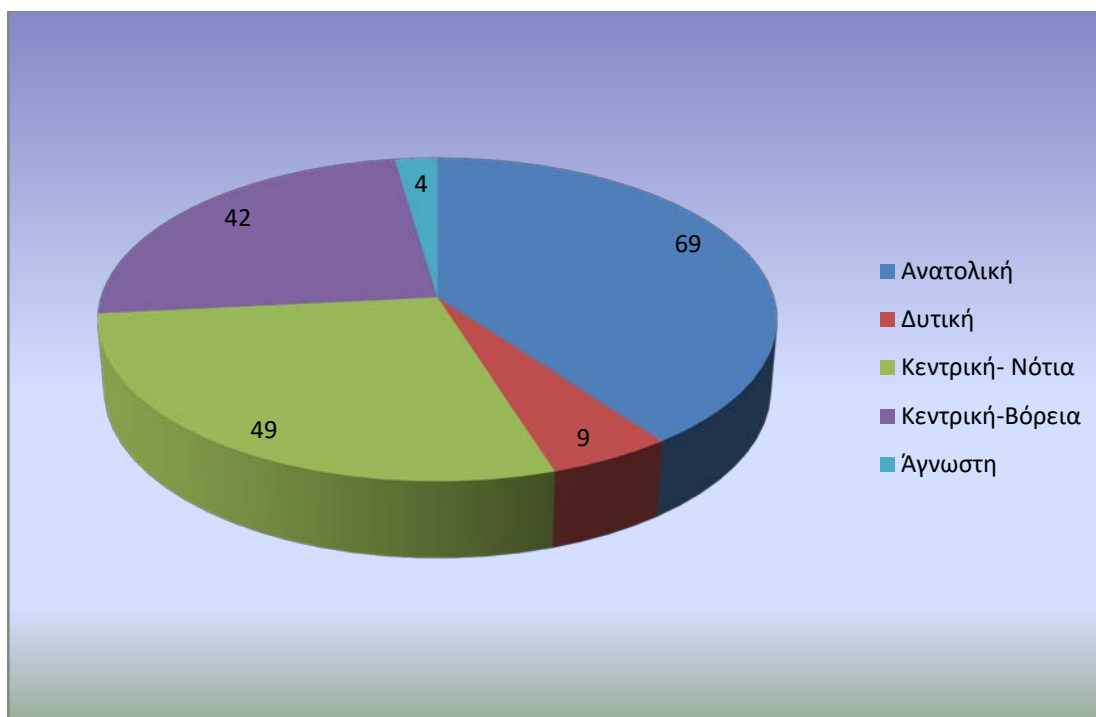
Γράφημα 2. Γεωγραφική κατανομή δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο

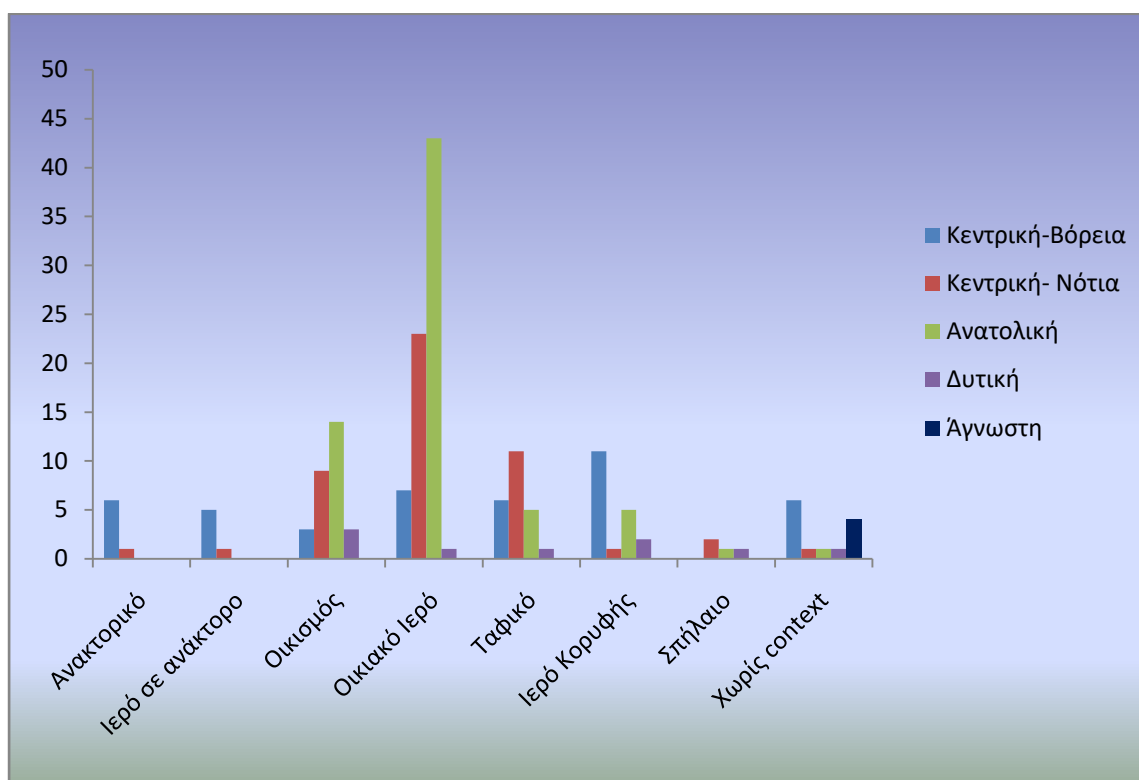
Γράφημα 3. Υλικό κατασκευής δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο

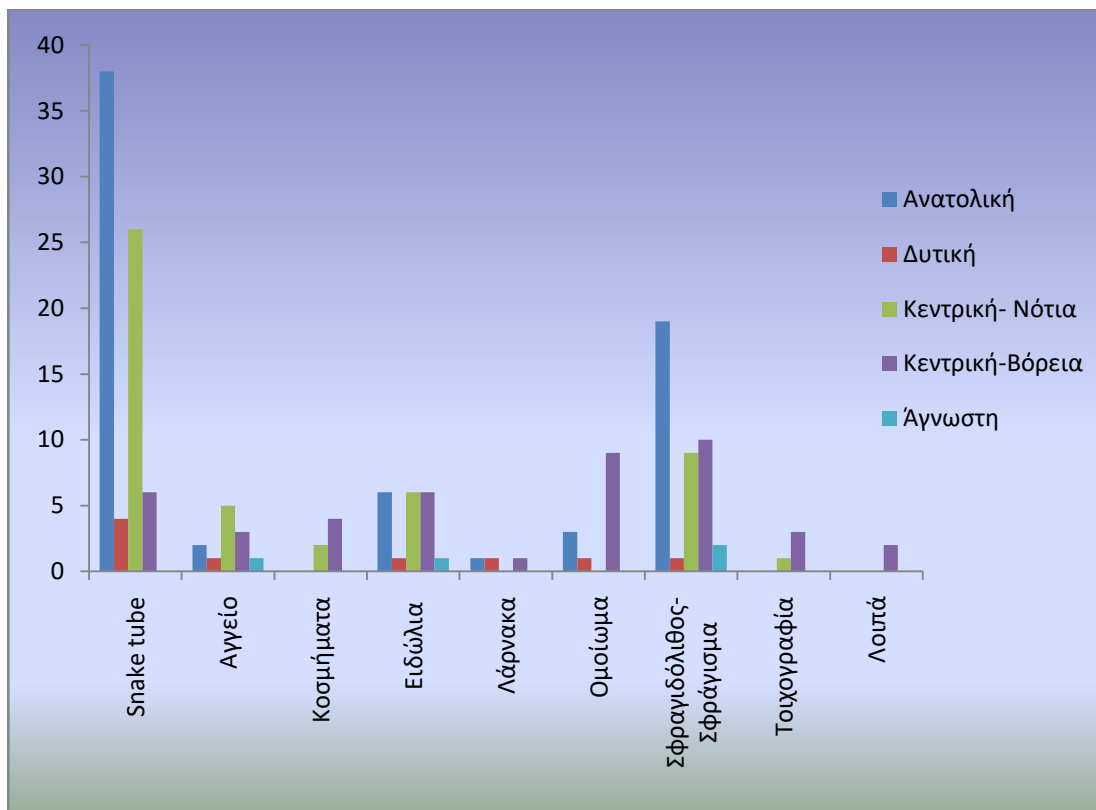
Γράφημα 4. Τύποι δειγμάτων ανά χρονολογική περίοδο

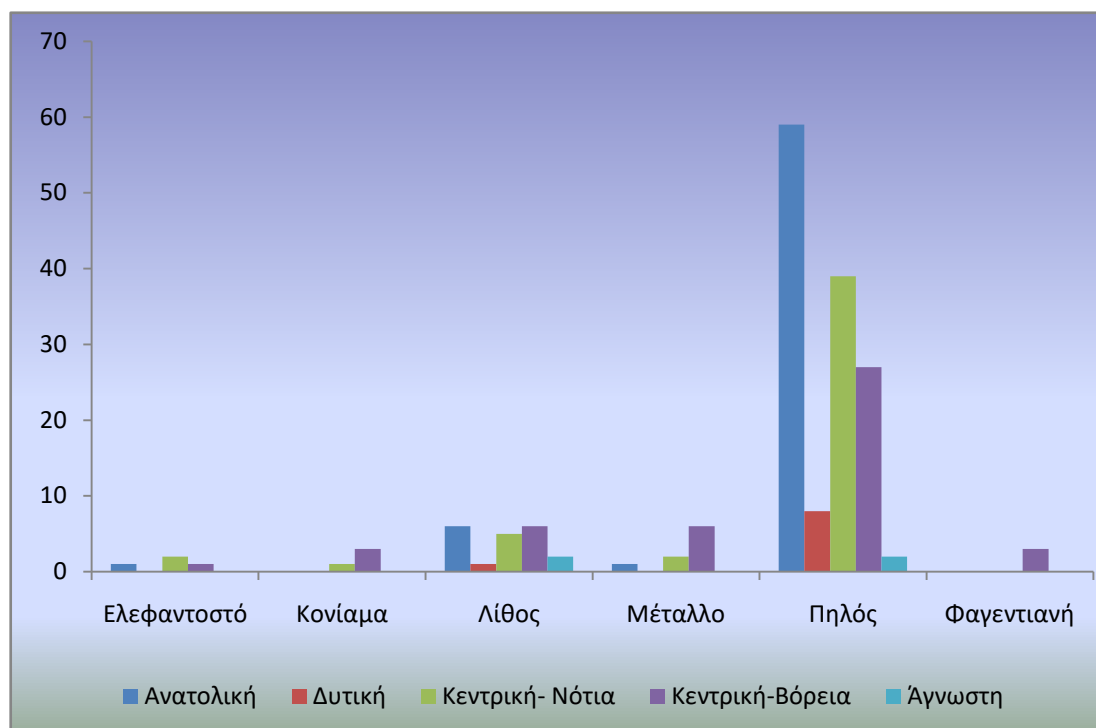
Γράφημα 5. Αριθμός δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα

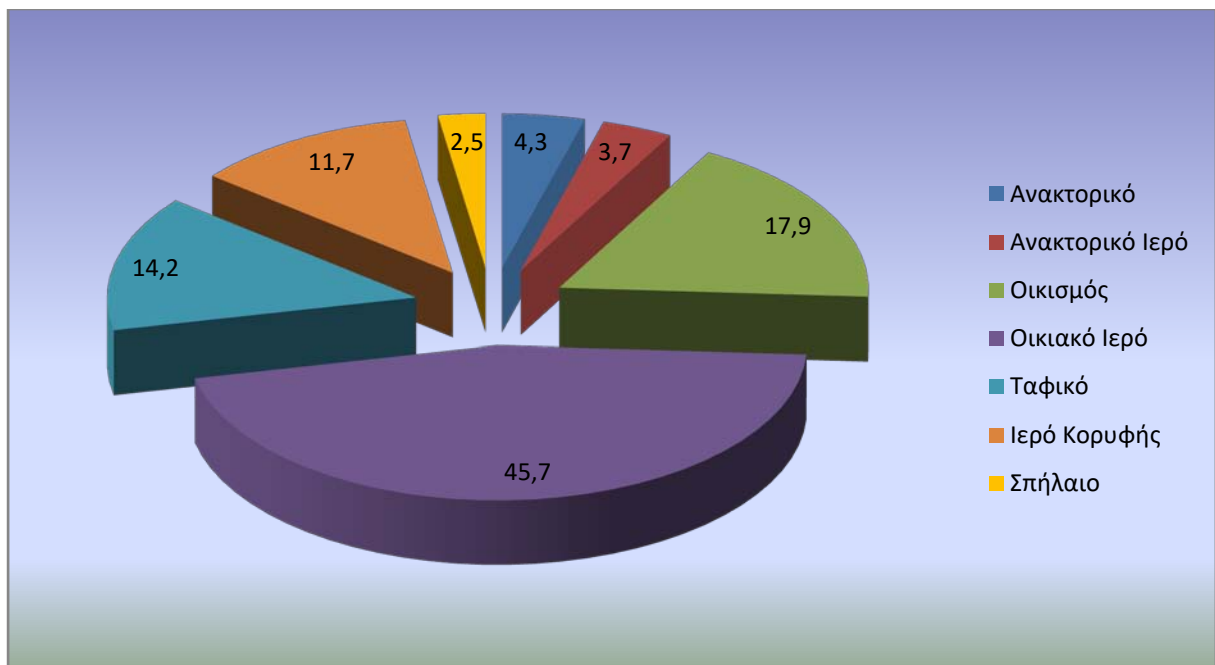
Γράφημα 6. Αρχαιολογικές συνάψεις των δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα

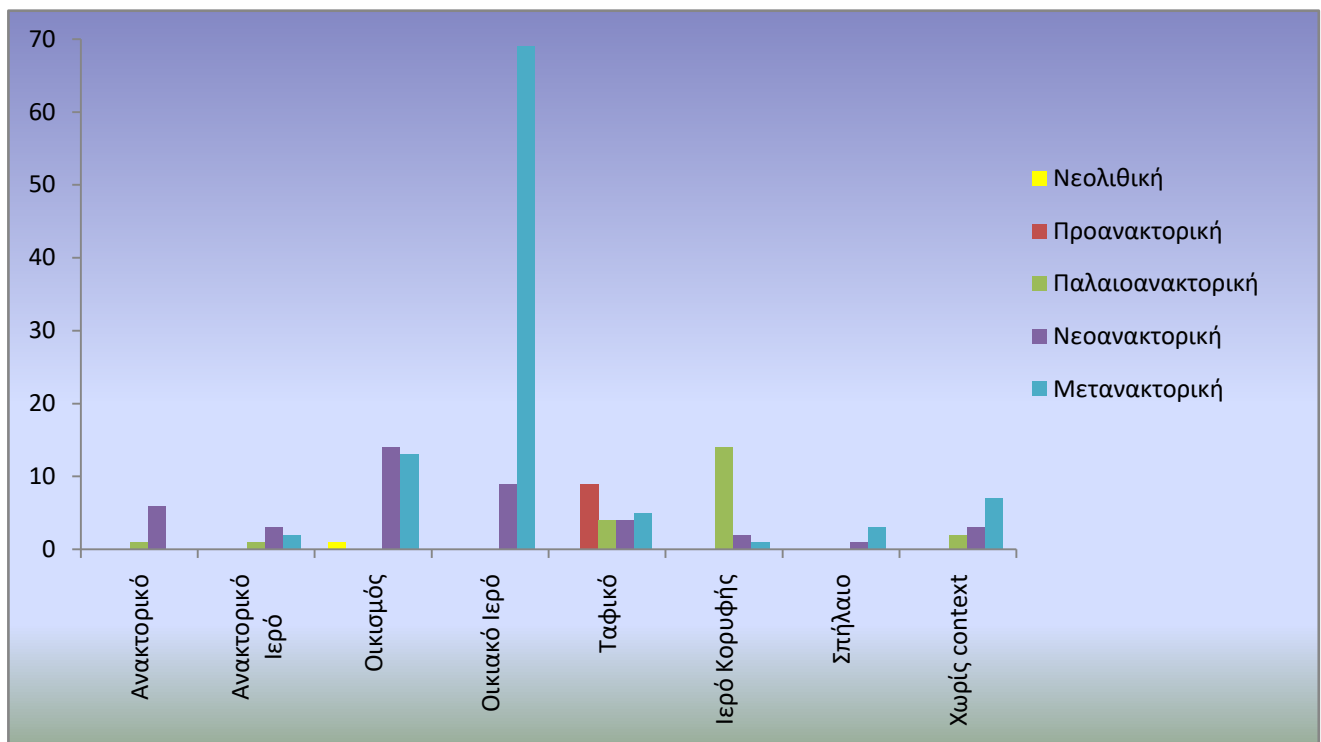
Γράφημα 7. Τύποι δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα

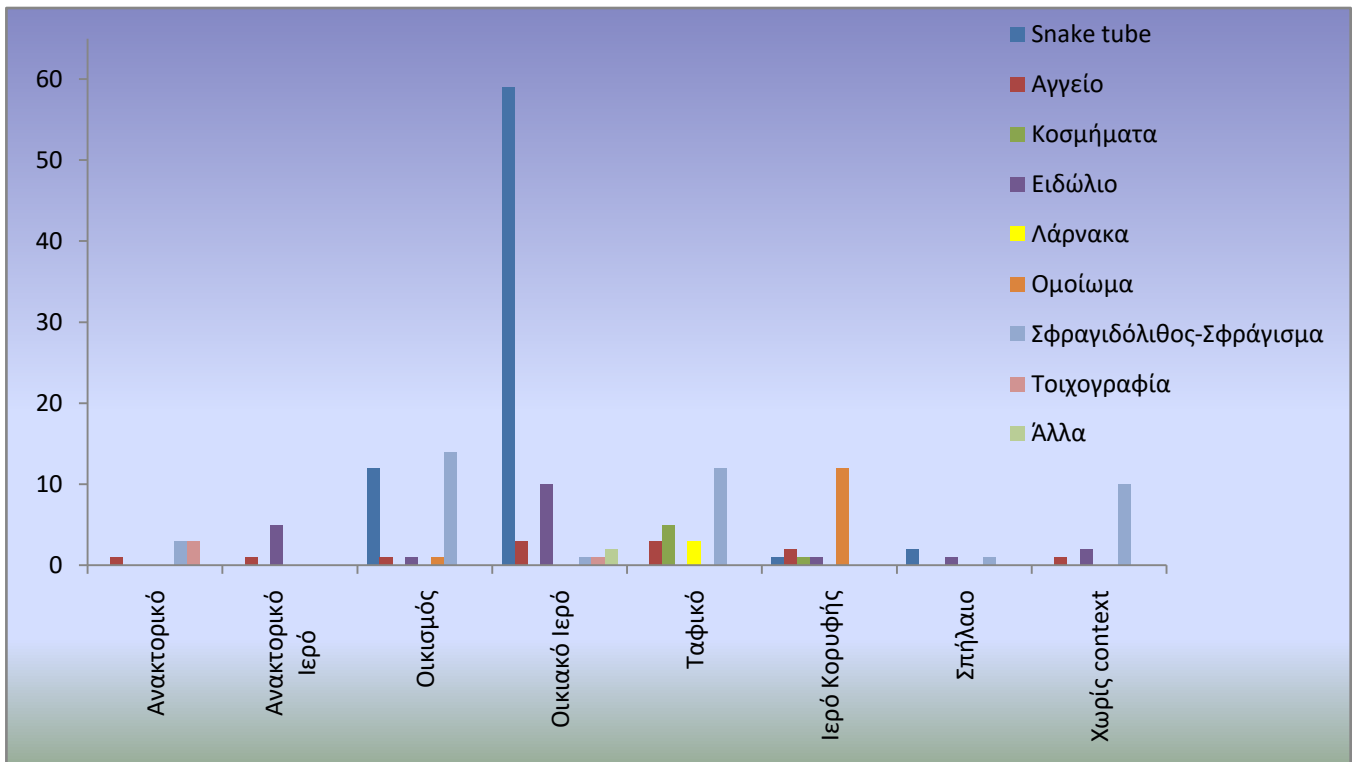
Γράφημα 8. Υλικό κατασκευής δειγμάτων ανά γεωγραφική ενότητα

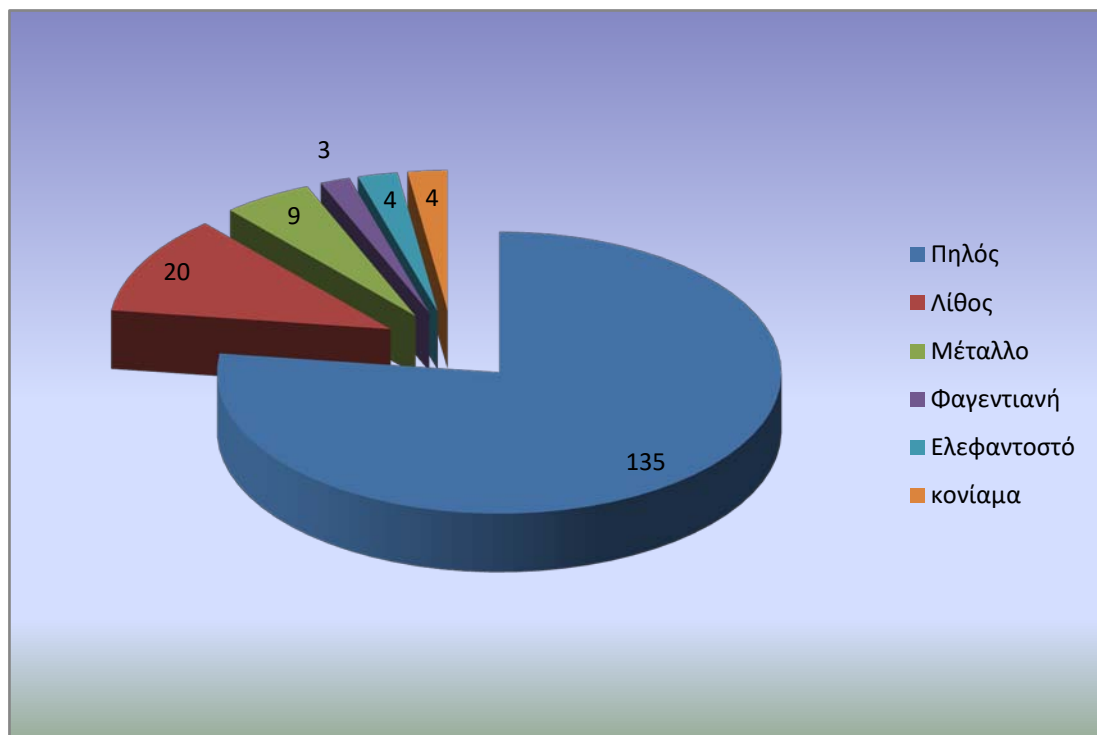
Γράφημα 9. Ποσοστά (%) κατανομής δειγμάτων ανάλογα με τα συμφραζόμενά τους

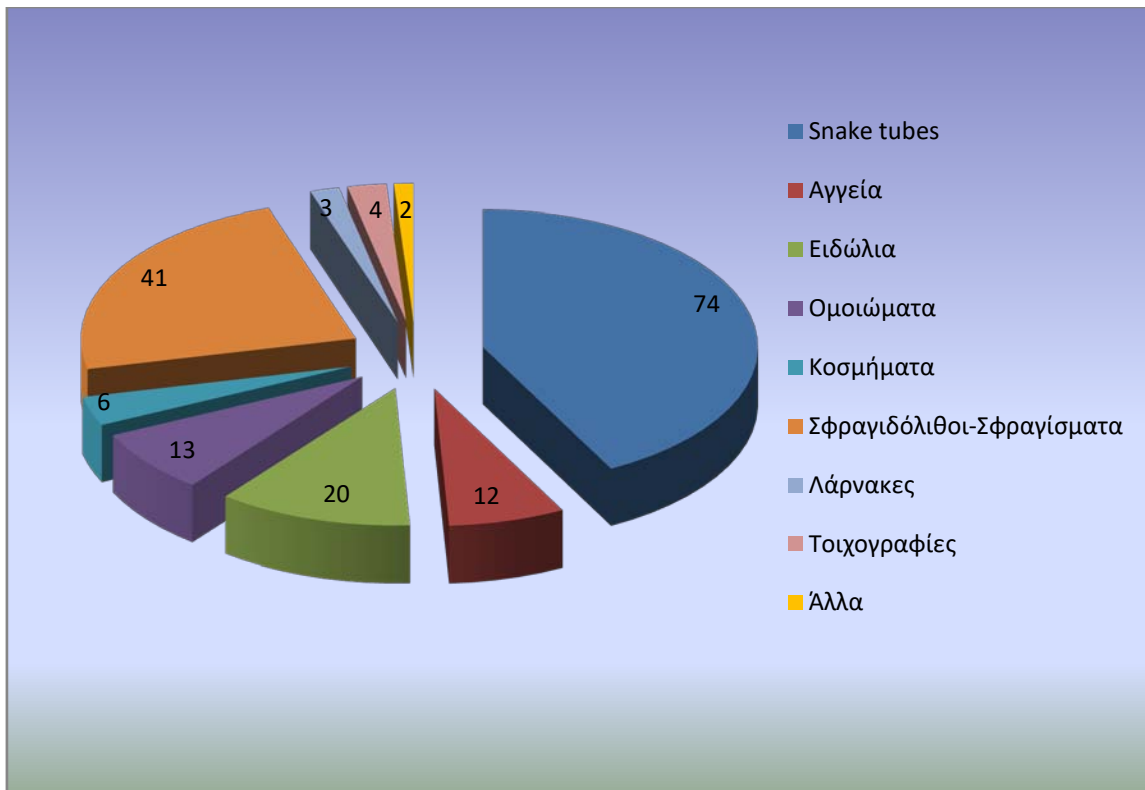
Γράφημα 10. Χρονολογική κατανομή δειγμάτων ανάλογα με τα συμφραζόμενά τους

Γράφημα 11. Τύποι δειγμάτων ανάλογα με τα συμφραζόμενά τους

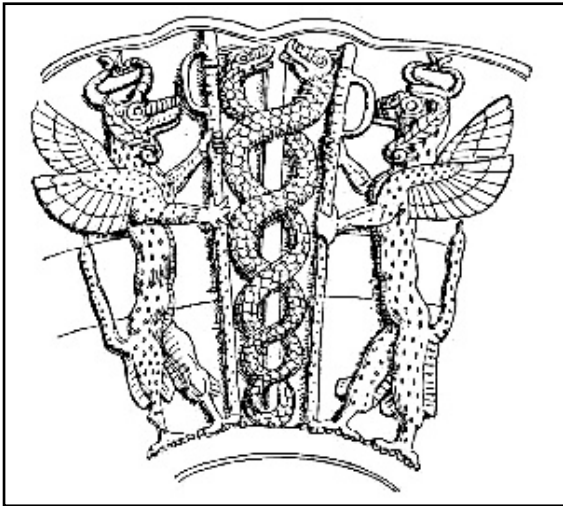
Γράφημα 12. Αριθμός δειγμάτων ανά υλικό κατασκευής

Γράφημα 13. Αριθμός δειγμάτων ανά τύπο τεχνέργου

Εικόνες

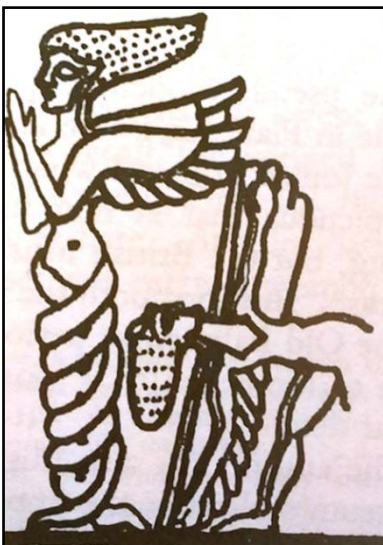

Εικόνα 1. Το «κύπελλο του Gudea». Λεπτομέρεια της παράστασης (www.wikipedia.org)

Εικόνα 2. Σουμεριακή κυλινδρική σφραγίδα. Απεικόνιση καθιστών μορφών και φιδιών (www.britishmuseum.org)

Εικόνα 3. Αποτύπωμα σφραγίδας. Απεικόνιση θεάς με οφιοειδή πόδια (Buchanan 1971: 8, Fig. 1)

Εικόνα 4. Οφιομορφα ειδώλια «Μητέρας-θεάς». Πόλεις Ur και Uruk (www.ancient-origins.net)

Εικόνα 5. Ειδώλιο ανδρικής μορφής με φίδι (Marinatos 2010: 20, Fig. 2.11)

Εικόνα 6. Αποτύπωμα σφραγιδοκύλινδρου με παράσταση του Dumuzi πλαισιωμένου από φίδια (MacCall 1996: 83)

Εικόνα 7. Αγγείο από το *Khafaje*. Απεικόνιση της θεάς *Ishtar*
(Frankfort 1996: 41, Fig. 33)

Εικόνα 8. Περίπλο με απεικόνιση της θεάς *Ashtarte* (www.sourcememory.net)

Εικόνα 9. Θραύσματα αγγείων με παραστάσεις φιδιών της Εποχής του Σιδήρου από τον οικισμό *Salūt*. Αρχαιολογικό Μουσείο Ομάν (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

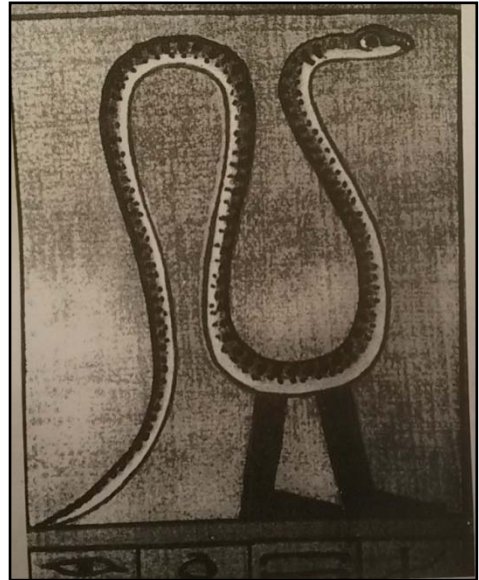

Εικόνα 10. Χάλκινα ομοιώματα φιδιών της Εποχής του Σιδήρου από τον οικισμό *Salūt*. Αρχαιολογικό Μουσείο Ομάν (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

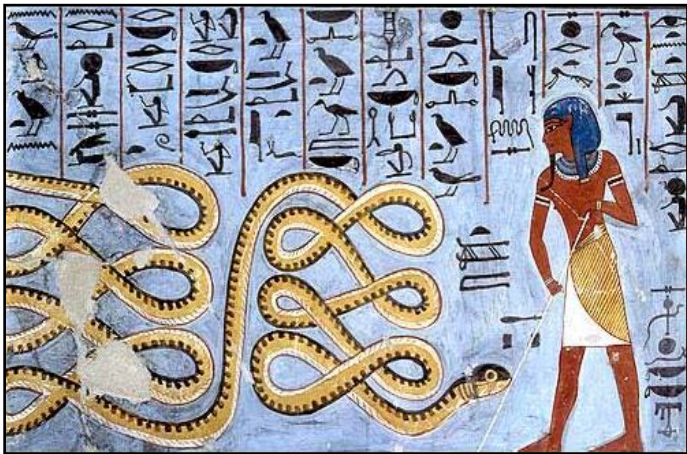

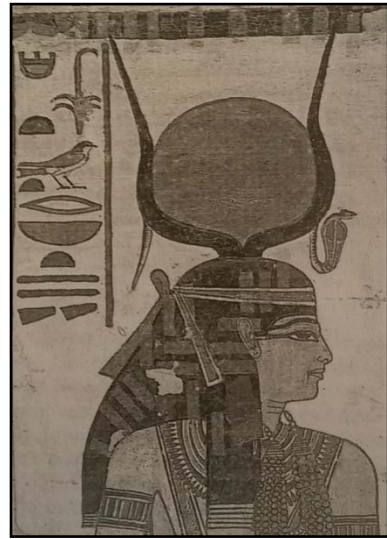
Εικόνα 11. Πάπυρος με παράσταση θεού που επιτίθεται με δόρυ στον Απόφι. Βίβλος των Νεκρών (www.ancient.eu)

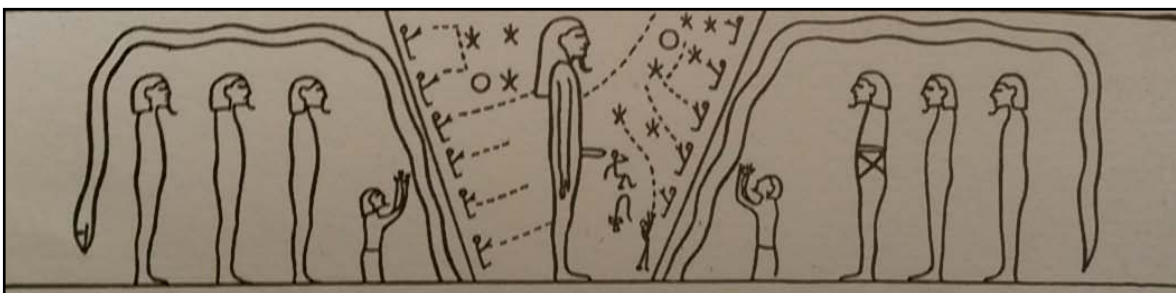
Εικόνα 12. Πάπυρος με τον θεό-φίδι Sito (Clark 1959: 192, Pl. 12)

Εικόνα 13. Ο θεός-ερπετό ή Απόφις (www.wikipedia.org)

Εικόνα 14. Τοιχογραφία της Θεάς Ίσιδος από τον τάφο της Νεφερτάρης. (Baring and Cashford 1993: 266, Fig. 1)

Εικόνα 15. Τοιχογραφία με παράσταση της δημιουργίας του κόσμου από το αρχέγονο ερπετό. Τάφος Ραμσή VI (Clark 1959: 244, Fig. 38)

Εικόνα 16. Πάπυρος με παράσταση του Σεθ να πολεμάει τον Απόφι (Marinatos 2007: 359, Fig. 6)

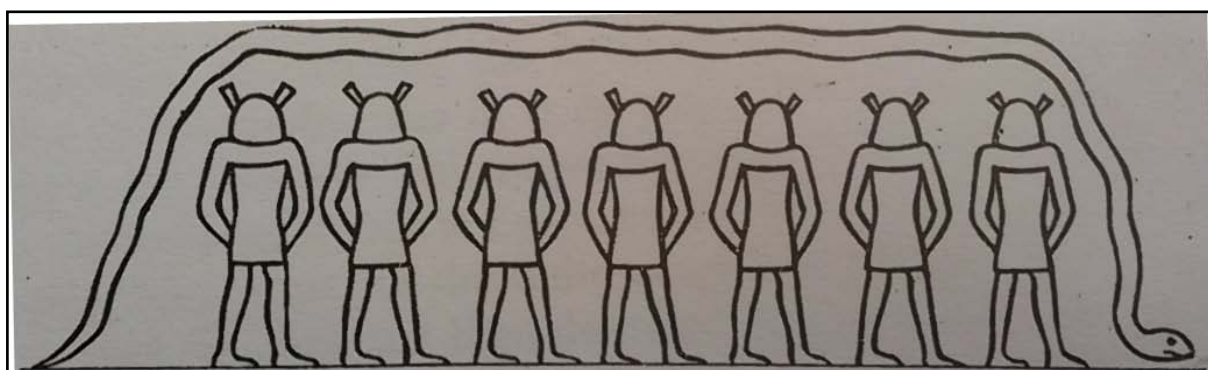
Εικόνα 17. Παράσταση με τον θεό Ρα και το φίδι να τον προστατεύει. Τάφος του Ραμσή Ι (www.ancient.eu)

Εικόνα 18. Αιγυπτιακό επιτραπέζιο παίγνιο με τη μορφή του Mehen. Leiden (www.ancient.eu)

Εικόνα 19. Τοιχογραφία του Ρα μεταμορφωμένου στην ιερή Γάτα της Ηλιούπολης αν φονεύει τον Απόφι κάτω από τη μουριά της θεάς Νουτ (www.ancient.eu)

Εικόνα 20. Οι επτά μορφές του Όσιρι. Τοιχογραφία από τον Τάφο του Ραμσή VI (Clark 1959: 167, Fig. 24)

Εικόνα 21. Αγαλματίδιο της θεάς Beset (Weingarten 2012: 373, Fig. 6.12)

Εικόνα 22. Λίθινη «μαγική» στήλη με παράσταση του θεού Horus. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 23. Ασβεστολιθική πλάκα με παράσταση της θεάς Qudushu (Westenholz 1998: 80, Fig. 28)

Εικόνα 24. Φακοειδές προχοΐδιο. Μεσοκυπριακή ΙΙ περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 25. Ευρύστομη πρόχους. Υστεροκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

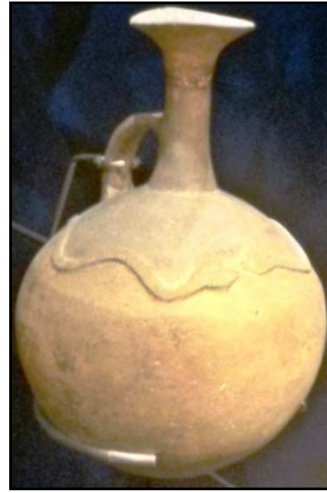

Εικόνα 26. Προχυτική λεκάνη ερυθροστίλβατης κεραμικής. Πρωτοκυπριακή ΙΙΙ/Μεσοκυπριακή Ι περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 27. Προχούσκη δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή I περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 28. Πρόχους δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή I περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 29. Πρόχους με λοξότμητο στόμιο δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή I περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 30. Φιάλη με πόδι δακτυλιόποδης κεραμικής. Υστεροκυπριακή I περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 31. Πρόχους με ζωόμορφη προτομή στο λαιμό. Λευκή γραπτή κεραμική. Μεσοκυπριακή III/Υστεροκυπριακή I περίοδος. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 32. Κύπρος. Υάλινο φλασκί Ρωμαϊκής περιόδου (Harden 1934: 50, Pl. IV, 1)

Εικόνα 33. Κύπρος. Υάλινο φλασκι Ρωμαϊκής περιόδου (Harden 1934: 50, Pl. V)

Εικόνα 34. Κύπρος. ΥΜ ΙΙΙΓ κρατήρας από την Πύλα (Catling and Karageorghis 1961: 115, Fig. 5)

Εικόνα 35. Κύπρος. Αγγείο από τους Βουνοούς της 3^{ης} χιλιετίας (www.gettyimages.com)

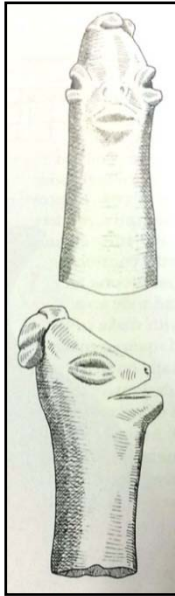

Εικόνα 36. Μολδαβία. Γραπτή διακόσμηση φιδιού από αγγείο της Ύστερης Εποχής του Πολιτισμού των Cucuteni (Gimbutas 1974: 95, Fig. 60)

Εικόνα 37. Μολδαβία. Σύνολο ανθρωπόμορφων ειδωλίων που βρέθηκε εντός αγγείου (Gimbutas 1989: 133, Fig. 215b)

Εικόνα 38. Σέσκλο. Κεφάλι νεολιθικού ειδωλίου (Gimbutas 1989: 126, Fig. 202)

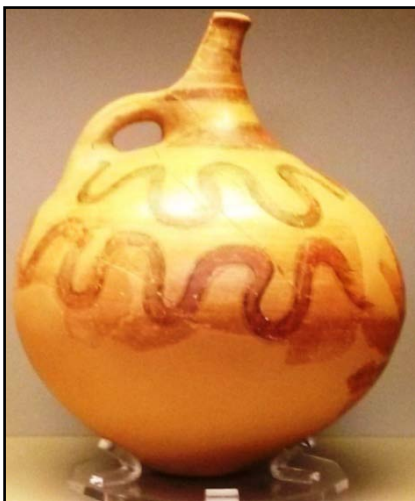
Εικόνα 39. Αίγινα. Ο «πότνιος θηρών» από το Θησαυρό της Αίγινας (www.britishmuseum.org)

Εικόνα 40. Αίγινα. Χρυσό ενώτιο από το Θησαυρό της Αίγινας (www.britishmuseum.org)

Εικόνα 41. Μυκήνες. Επιτύμβια στήλη από πορόλιθο. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 42. Μυκήνες. Πρόχους. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 43. Μυκήνες. Σφραγιστικό αποτύπωμα (CMS I 145)

Εικόνα 44. Μυκήνες. Τράπεζα προσφορών. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

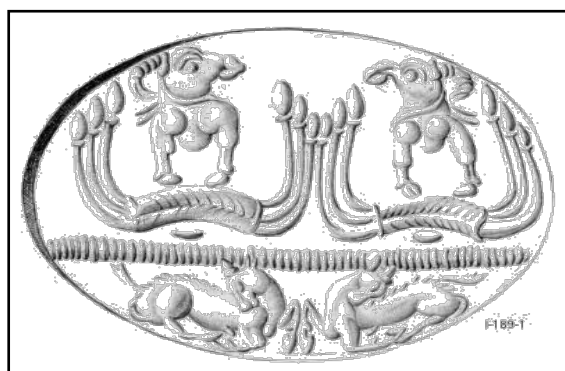
Εικόνα 45. Μυκήνες. Κέρνος. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

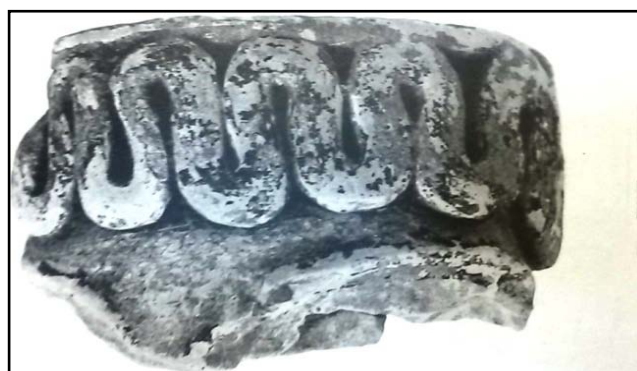
Εικόνα 46. Μυκήνες. Ομοιώματα φιδιών από το Θρησκευτικό Κέντρο (Moore and Taylour 1999: 29, Pl. 9a)

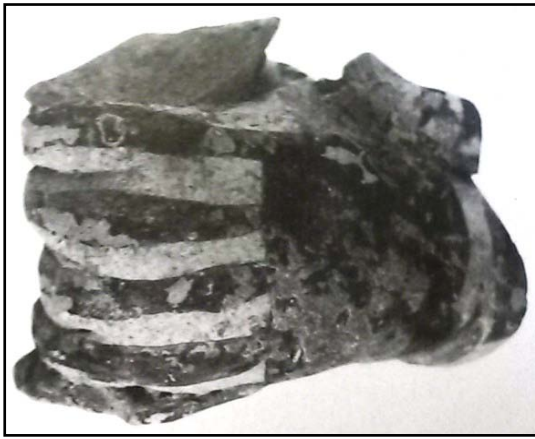
Εικόνα 47. Μυκήνες. Ομοίωμα φιδιού από το Θρησκευτικό Κέντρο (Moore and Taylour 1999: 67, Pl. 23a)

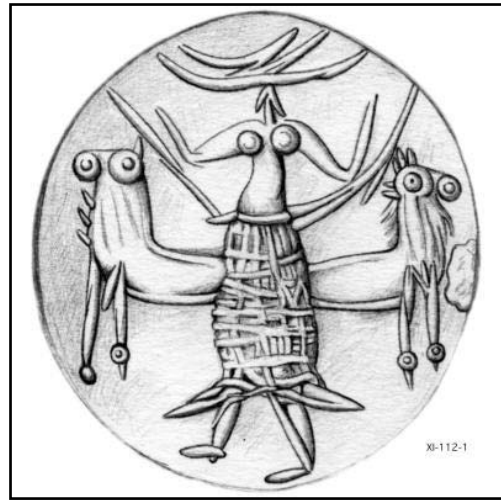
Εικόνα 48. Μιδέα. Αποτύπωμα σφραγιστικού δαχτυλιδιού (CMS I 189)

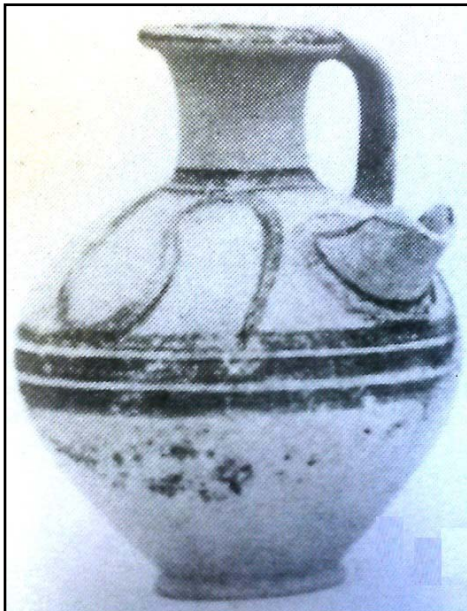
Εικόνα 49. Αμυκλαίο. Άνω τμήμα κεφαλής ειδωλίου (Δημακοπούλου 2009: 95, Εικ. 10.1)

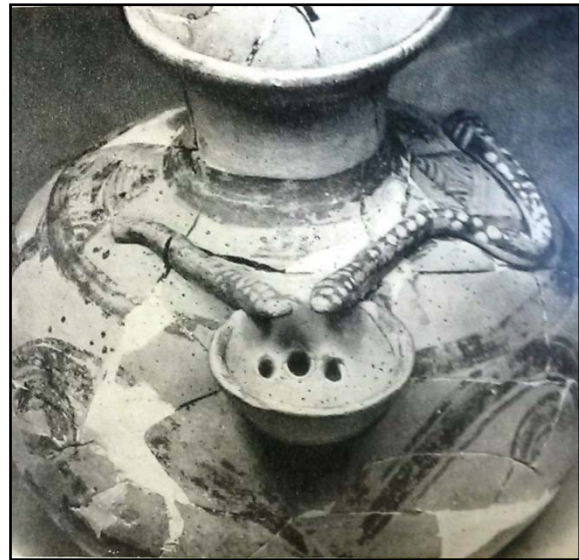
Εικόνα 50. Αμυκλαίο. Τμήμα ειδωλίου
(Δημακοπούλου 2009: 95, Εικ. 10.2α)

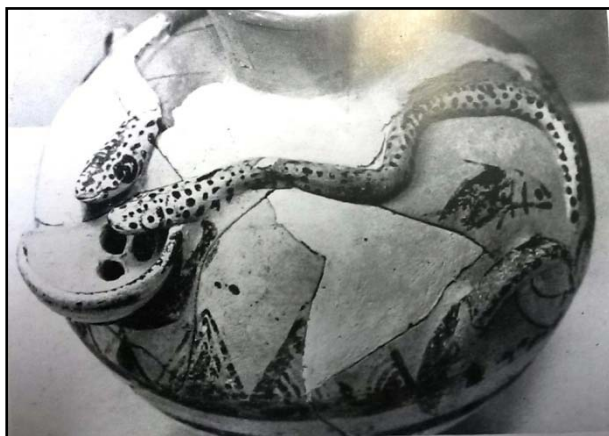
Εικόνα 51. Μενίδι. Αποτύπωμα
σφραγιδόλιθου (CMS XI 112)

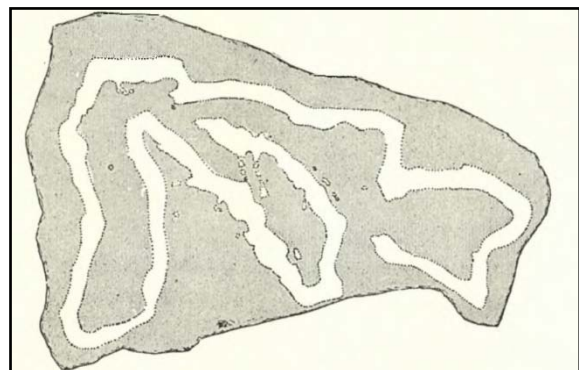
Εικόνα 52. Περατή. Πρόχους
(Ιακωβίδης 1969-1970: 73, Πίν. 21β, Αρ. 553)

Εικόνα 53. Νάξος. Όψιμη υδρία
(Καρδάρα 1977: 33, Πίν. 42^α, Αρ. 913)

Εικόνα 54. Νάξος. Όψιμη υδρία
(Καρδάρα 1977: 34, Πίν. 42^β, Αρ. 936)

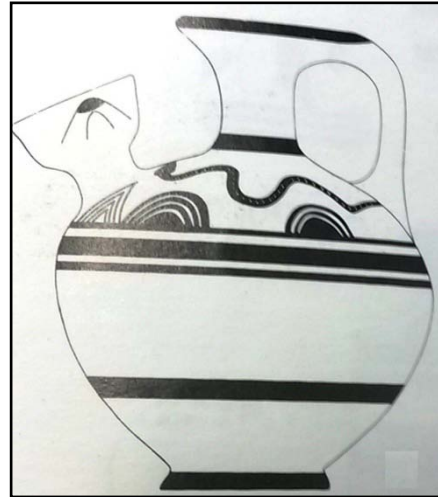

Εικόνα 55. Νάξος. Πρώιμη μαρμάρινη
πλάκα της 3^{ης} χιλιετίας
(Ντούμας 1965: 63, Σχ. 13)

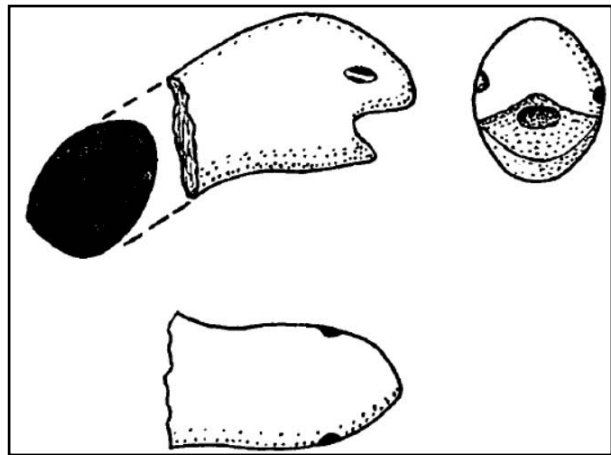
Εικόνα 56. Ακρωτήρι – Ξεστή 4. Θραύσμα τοιχογραφίας (Μπουλώτης 2005: 31, Εικ. 8)

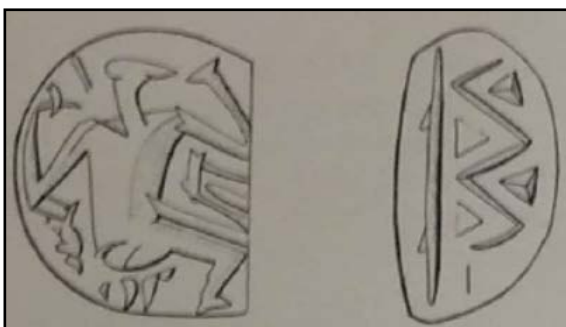
Εικόνα 57. Ρόδος. Υδρία (Mee 1982: 38, Pl. 34:3, No NT17:49)

Εικόνα 58. Καλό Χωριό Ιεράπετρας. Νεολιθικό στεατοπυγικό ειδώλιο (www.fhw.gr)

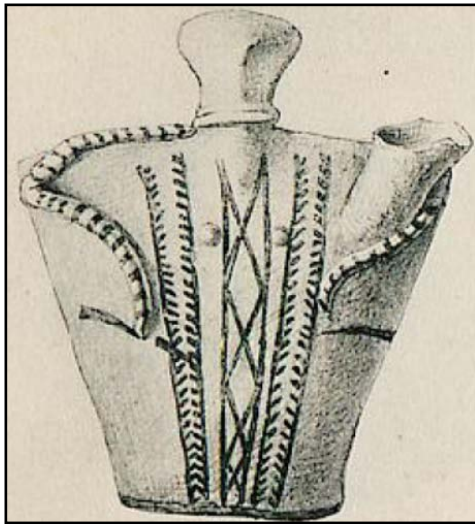
Εικόνα 59. Κνωσός. Κεφάλι νεολιθικού ομοιώματος φιδιού (Evans 1964: 238, Fig. 60, 16)

Εικόνα 60. Μόχλος. Θηριομορφικός σφραγιδολίθος από αποθέτη του νεκροταφείου (Kenna 1959: 16, Fig. 20)

Εικόνα 61. Σφουγγαράς. Πτηνόμορφη σφραγίδα από αποθέτη του νεκροταφείου (Kenna 1959: 15, Fig. 17)

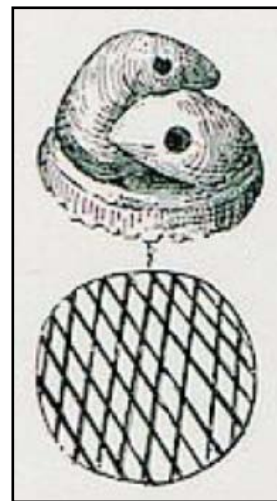
Εικόνα 62. Κουμάσα. Αγγείο-ειδώλιο
(Xanthoudides 1924: 39, Pl. II, No 4137)

Εικόνα 63. Πλάτανος. Κυλινδρική σφραγίδα από τον θολωτό τάφο Β (Xanthoudides 1924: 112-115, Pl. XIV, No 1097)

Εικόνα 64. Πλάτανος. Κομβιόσημη σφραγίδα από τον θολωτό τάφο Β (Xanthoudides 1924: 120, Pl. XIV, No 1061)

Εικόνα 65. Καλαθιανά. Θηριομορφική σφραγίδα από το θολωτό τάφο Κ (Xanthoudides 1924: 83, Pl. VIII, No 820)

Εικόνα 66. Άγιος Ονούφριος. Χρυσό σπειροειδές κόσμημα (σφιγκτήρας;) από ταφικό αποθέτη (Evans 1895: 110, Fig. 91)

Εικόνα 67. Μονή Οδηγήτριας. Αγγείο χοών με επίθετο φίδι (Branigan and Campbell-Green 2 010: 87, Fig. 33, No P28)

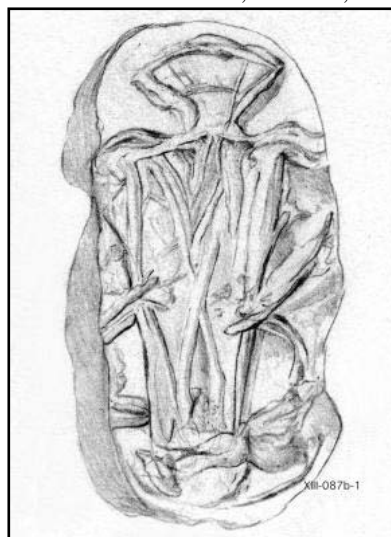
Εικόνα 68. Μονή Οδηγήτριας. Θηριομορφική σφραγίδα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 69. Δρακόνες. Ακέραιο πιθοειδές αγγείο από χώρο εξωτερικά του θολωτού τάφου Ζ (Xanthoudides 1924: 78-89, Pl. XLII, No 5043)

Εικόνα 70. Φουρνί Αρχανών. Θηριομορφική σφραγίδα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 71. Λίθινη σφραγίδα της ΜΜ ΙΙ περιόδου με περίγραμμα μορφής, που ομοιάζει με το αγγείο της Κουμάσας. Μουσείο του Πανεπιστημίου της Φιλαδέλφειας (CMS XIII 87)

Εικόνα 72. Πετσοφάς. Ομοίωμα δύο κουλουριασμένων αντιθετικών φιδιών (Bosanquet et al. 1902-1903: 379, Pl. XIII, 74)

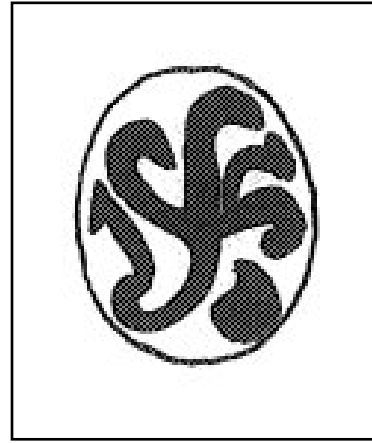

Εικόνα 73. Πετσοφάς. Σπειροειδή κουλούρα πηλού (Rutkowski 1991: 129, Pl. LIII, 13)

Εικόνα 74. Μόχλος. Σφραγίδα από τον Τάφο XXX (Yule 1980: motif 17d, Pl. 11)

Εικόνα 75. Οικία Ε Μαλιών. Ελεφαντοστέινη σφραγίδα με παράσταση δύο ή τριών συμπλεκόμενων φιδιών (Dessenne and Deshayes 1959: 140, Pl. LXXII 2)

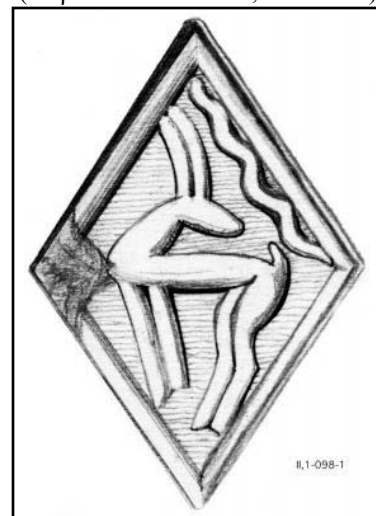
Εικόνα 76. Γιούχτας. Ομοιώματα φιδιών. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

Εικόνα 77. Γιούχτας. Χρυσό περιάπτο (Καρέτσου 1977: 420, Πίν. 222δ)

Εικόνα 78. Φαιστός. Φιάλη καμαραϊκού ρυθμού (www.fhw.gr)

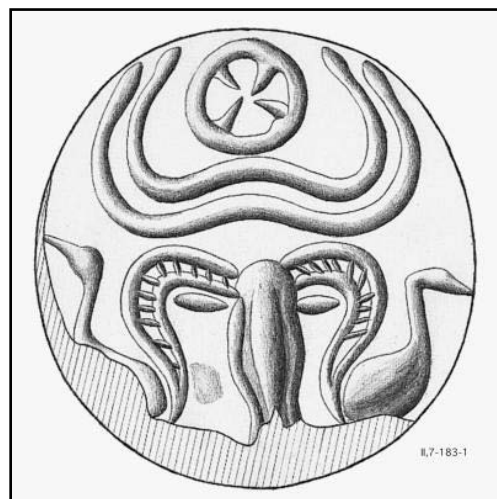
Εικόνα 79. Αγία Τριάδα. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS III 98)

Snake (Serpent) : zigzag	(i)		(ii)	
Snake (Serpent) : standard form	(i)		(ii)	
Snake (Serpent) : late form				

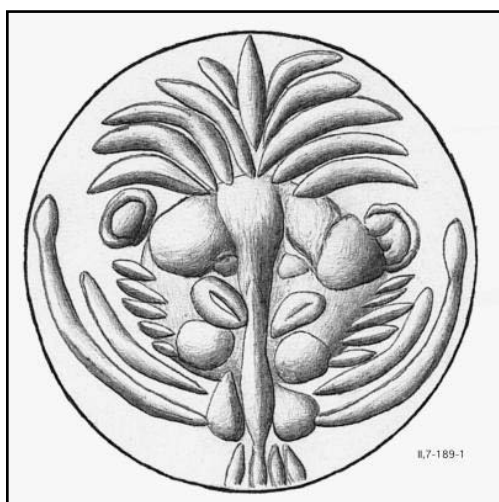
Εικόνα 80. Τεκτονικά σύμβολα φιδιών (Hood 2002: 101-102, Types 3a-c)

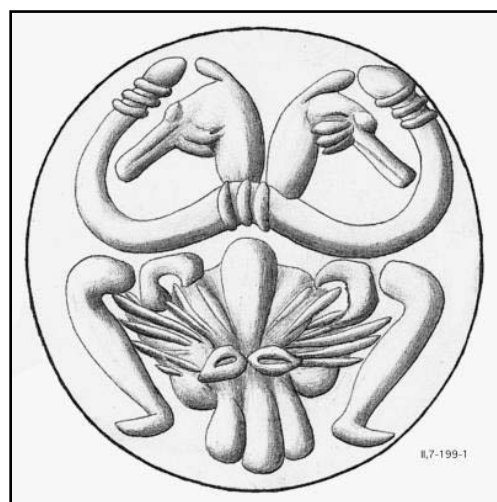
Εικόνα 81. Τρίπλευρη πρισματική σφραγίδα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (CMS VI 93)

Εικόνα 82. Ζάκρος. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II7 183)

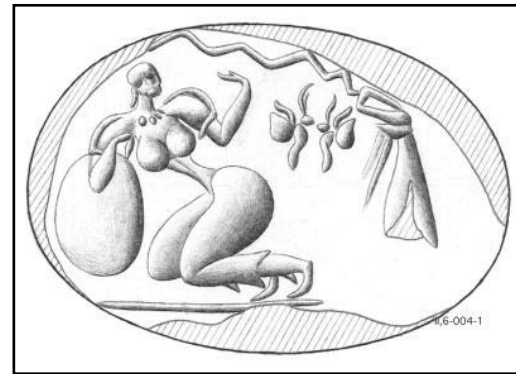
Εικόνα 83. Ζάκρος. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II7 189)

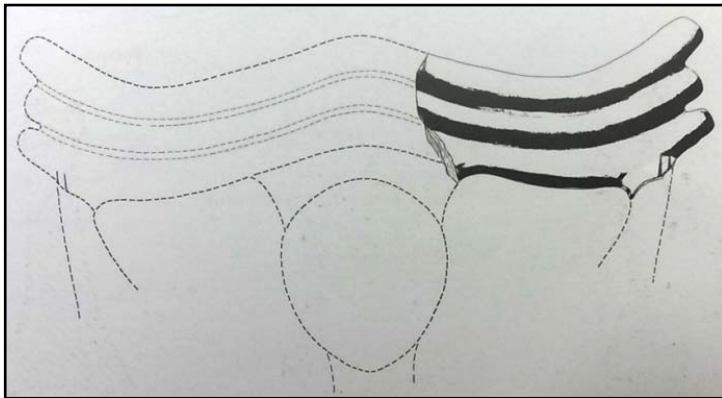
Εικόνα 84. Ζάκρος. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II7 199)

Εικόνα 85. Φαιστός. Σχεδιαστική αποτύπωση μόνωτης κύλικας (Evans 1935: 184, Fig. 145b)

Εικόνα 86. Αγία Τριάδα. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS II 6 4)

Εικόνα 87. Γόρτυνα. Θραύσμα τοιχογραφίας (Ρεθεμιωτάκης 1998: 148, No 153, Εικ. 106)

Εικόνα 88. Πόρος. Χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι (Kyriakidis 2005: 139, Fig. 2a)

Εικόνα 89. Κνωσός. Τέχνηρα από τα Θησαυροφυλάκεια του Ιερού (Evans 1921: 518, Fig. 377)

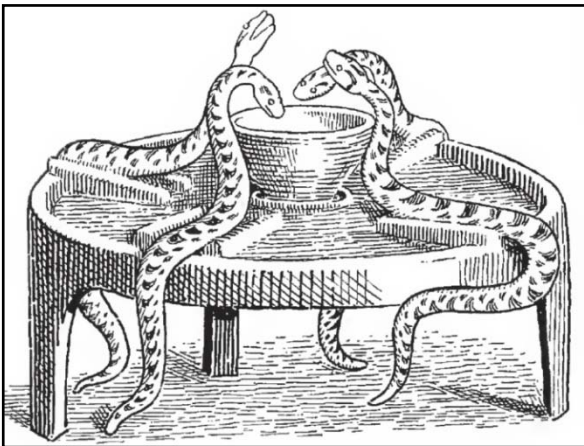

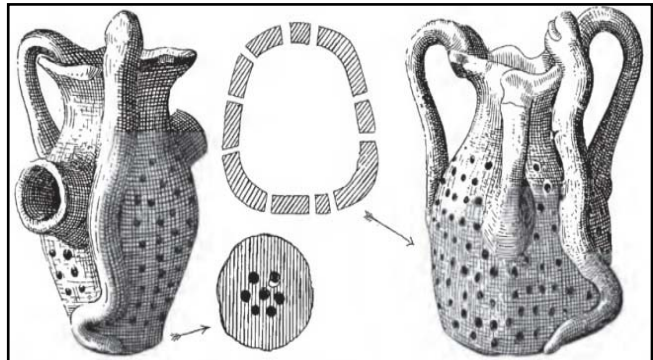
Εικόνα 90. Κνωσός. Η «θεά των όφεων». Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

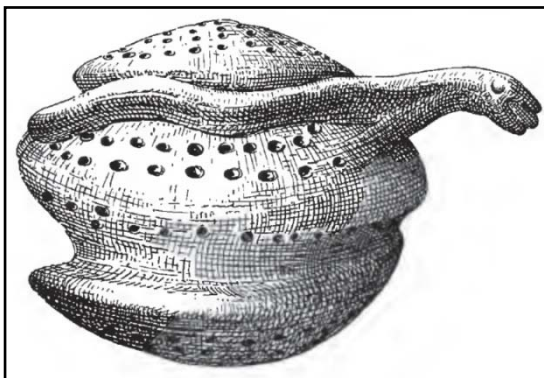
Εικόνα 91. Κνωσός. Η «ακόλουθος» της «θεάς των όφεων». Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

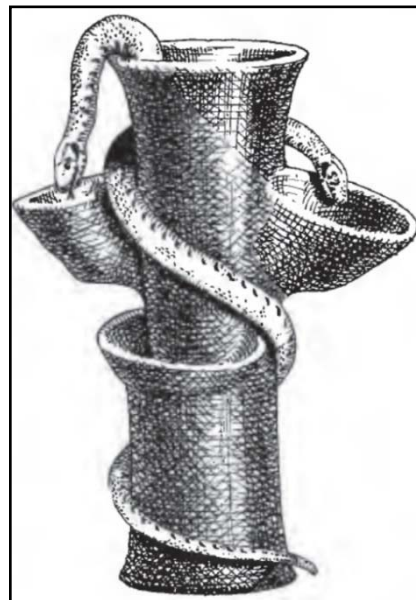
Εικόνα 92. Κνωσός. Τριποδική τράπεζας προσφορών με φανταστική σχεδιαστική απόδοση φιδιών να τρέφονται πάνω σε αυτήν (*snake table*) (Evans 1935: 149, Fig. 115b)

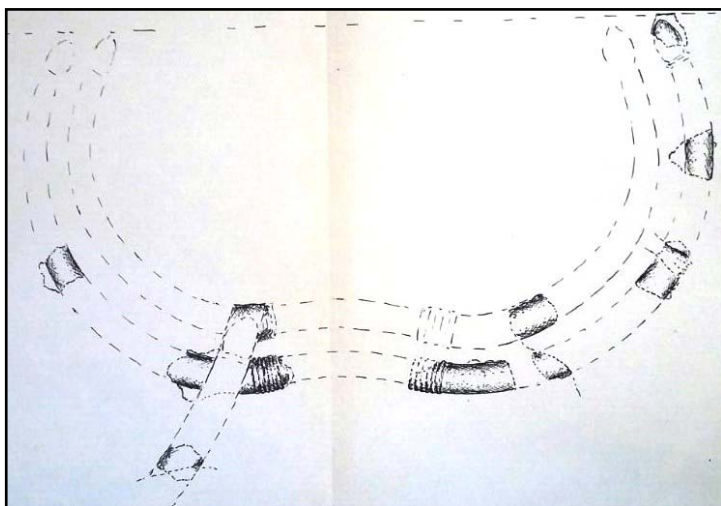
Εικόνα 93. Κνωσός. Διάτρητα αγγεία με πλαστικά φίδια (Evans 1935: 155, Fig. 119)

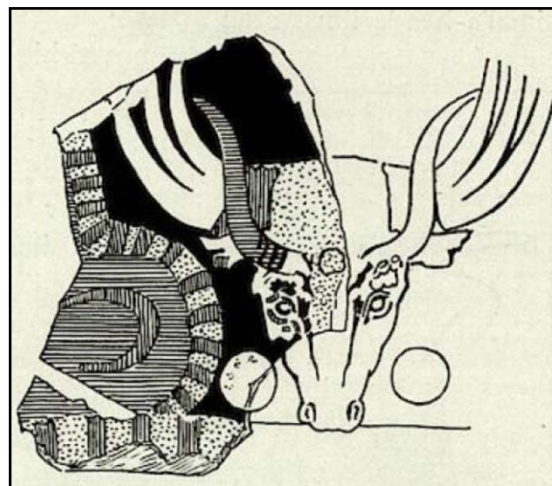
Εικόνα 94. Κνωσός. Η «κηρήθρα» (Evans 1935: 154, Fig. 118)

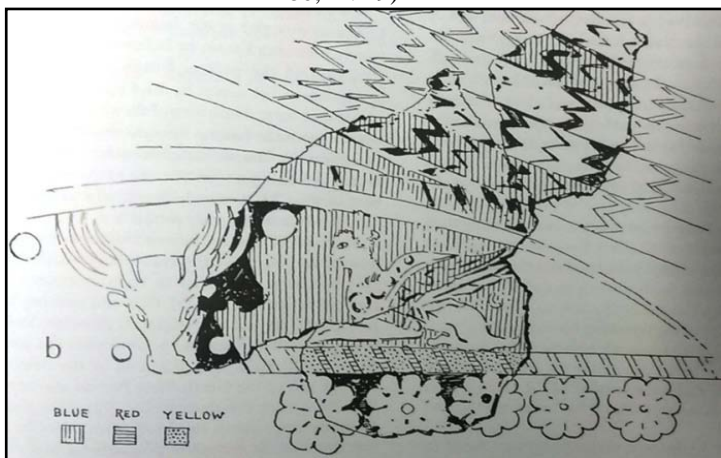
Εικόνα 95. Κνωσός. Κυλινδρικό αγγείο με φανταστική σχεδιαστική απόδοση φιδιών να έρπουν πάνω του (Evans 1935: 142, Fig. 111)

Εικόνα 96. Κνωσός. Θραύσμα τοιχογραφίας (Kaiser 1976: 280, Pl. 49)

Εικόνα 97. Κνωσός. Θραύσμα τοιχογραφίας (Evans 1928: 742, Fig. 475)

Εικόνα 98. Κνωσός. Θραύσμα τοιχογραφίας (Hood 2005: 56-58, Fig. 2.7b)

Εικόνα 99. Ισόπατα. Αποτύπωμα χρυσού σφραγιστικού δαχτυλιδιού (CMS Π3 51)

Εικόνα 100. Βρύσινας. Κάλαθος/Λεκανίδα
(www.archaiologia.gr)

Εικόνα 101. Παλαίκαστρο. Σύμπλεγμα
ανθρωπόμορφων ειδωλίων (www.fhw.gr)

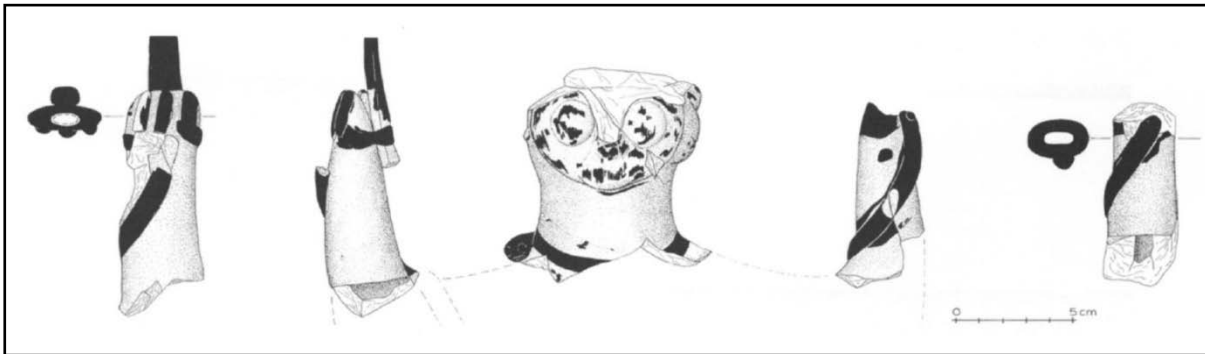
Εικόνα 102. Καβούσι Βροντά. Κάλαθος (Gesell 2004a: 140,
Fig. 7.6)

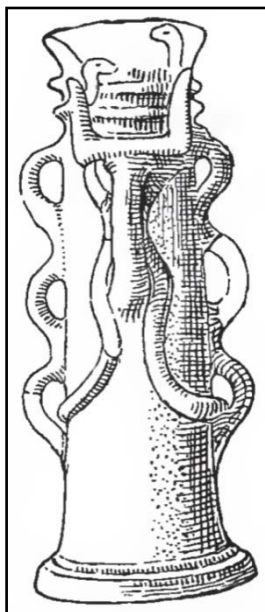
Εικόνα 103. Καβούσι Βροντά. *Snake tube* με
κάλαθο (Day et al. 2006: 140, Fig. 1c)

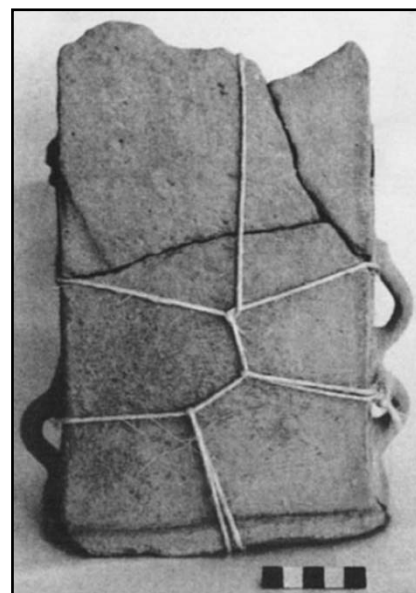
Εικόνα 104. Γουρνιά. Ειδώλιο με πλαστικά φίδια. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο)

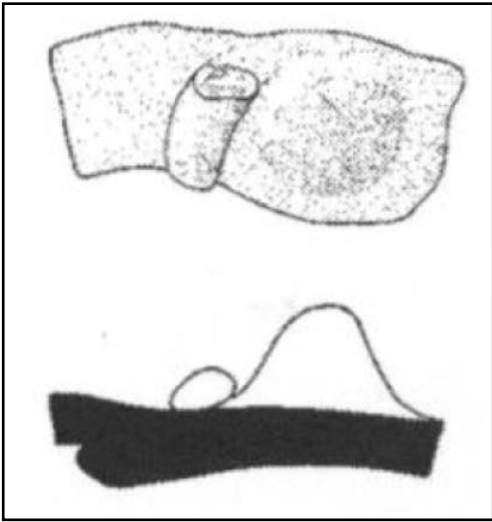
Εικόνα 105. Γουρνιά. Κεφάλι και άνω άκρα ειδωλίου (Gesell 2010: 133, Fig. 13.3)

Εικόνα 106. Γουρνιά. Snake tube με πλαστικά φίδια (τα κεφάλια τους είναι συμπληρωμένα) (Evans 1935: 141, Fig. 110)

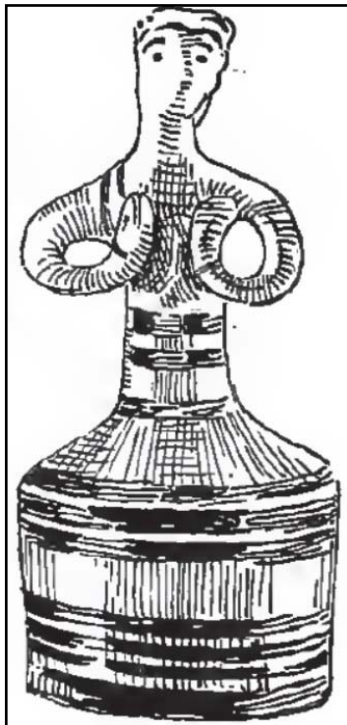
Εικόνα 107. Καρφή. Snake tube (Gesell 1970: 252, Pl. 43, Fig. 17)

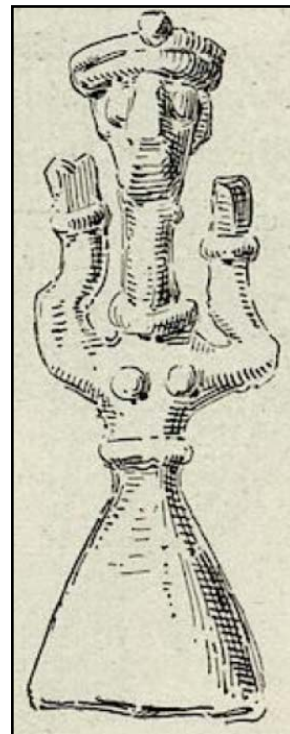
Εικόνα 108. Καρφί. Θραύσμα γυναικείου ειδώλιου με πλαστικό φίδι (Gesell 2010: 137, Fig. 13.9)

Εικόνα 109. Κατσαμπάς. *Snake tubes* (Αλεξίου 1955: 311, Πίν. 117α)

Εικόνα 110. Κνωσός. Ειδώλιο από το Ιερό των Διπλών Πελέκεων (Evans 1935: 162, Fig. 120:7)

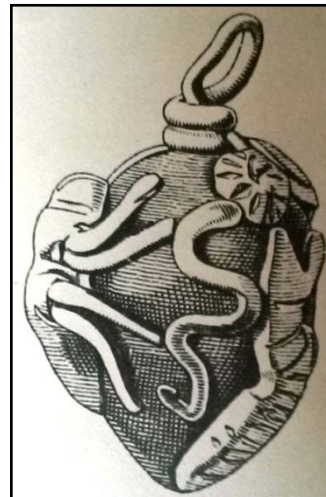

Εικόνα 111. Κνωσός. Μολύβδινο ειδώλιο από το Μικρό Ανάκτορο (Evans 1928: 540, Fig. 344)

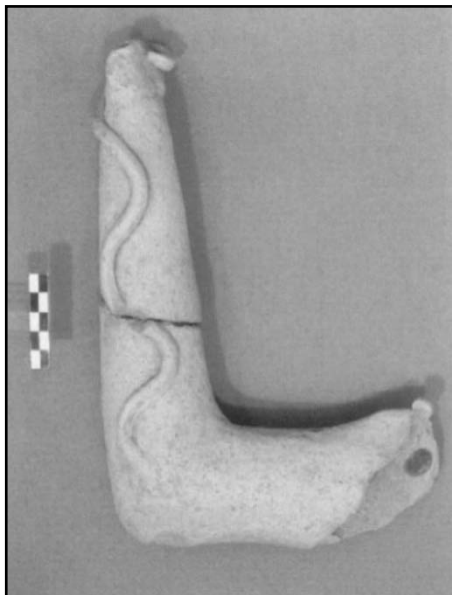

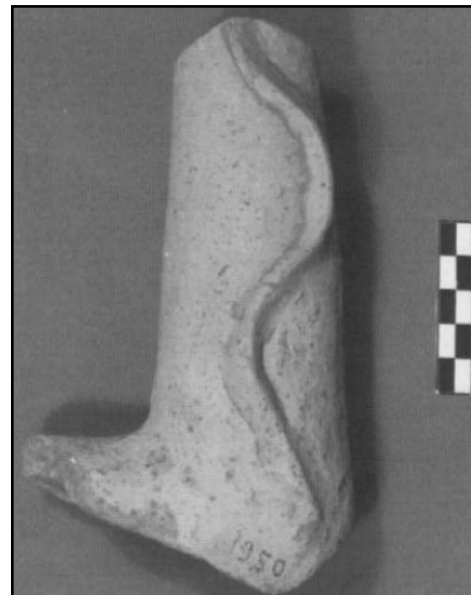
Εικόνα 112. Καβροχώρι. Λάρνακα (Ρεθεμνιωτάκης 1979: 228, Πίν. 94)

Εικόνα 113. Αγία Τριάδα. Χρυσό περίπτο (Davaras 1976: 10, Fig. 5)

Εικόνα 114. Πρινας Πατέλλα. Άνω άκρο ειδωλίου με φίδι (Gesell 2004a: 139, Fig. 7.3)

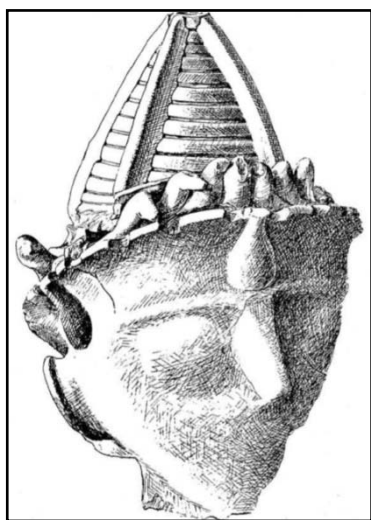
Εικόνα 115. Πρινας Πατέλλα. Άνω άκρο ειδωλίου με φίδι (Gesell 2004a: 139, Fig. 7.4)

Εικόνα 116. Πριλιάς Πατέλλα. *Snake tube* με πλαστικά φίδια (Gesell 1976: 253, Pl. 44, Fig. 22)

Εικόνα 117. Κανά. Ειδώλιο με πλαστικά φίδια (Αλεξίου 1958: 195, Πιν. Ζ, Εικ. 1)

Εικόνα 118. Κανά. Κεφάλι ειδωλίου με φίδια στο διάδημα (Αλεξίου 1958: 195, Πιν. Η, Εικ. 1)

Εικόνα 119. Πατσός. Κεφάλι ανθρωπόμορφου ειδωλίου (Ρεθεμιοτάκης 1998: 46, Εικ. 67)

Εικόνα 120. Μουσείο Ρεθύμνου. Λάρνακα (Watrous 1991: 285, Pl. 87a)

Εικόνα 121. Μουσείο Τέχνης του Harvard. Αποτύπωμα σφραγίδας (CMS XIII 39)

